

**I.ULUSLARARASI İSKİTLER
VE
ALP ER TUNGA SEMPOZYUMU**

**TAM METİN
BİLDİRİ KİTABI**

11-13 Mart 2022 Münih-ALMANYA

Editör

Doç. Dr. Osman Kubilay GL

ISBN: 978-625-00-0765-5

Ankara - 2022

**I. Uluslararası İskitler ve Alp Er Tunga Sempozyumu Tam
Metin Bildir Kitabı**

Institut für die Welt der Türken

Yayın nu: 1

Sayfa Düzeni

Doç. Dr. Osman Kubilay Gül

Bu kitabın tüm hakları saklıdır. Tanıtım amaçlı kısa alıntılar dışında metin ya da görseller çoğaltılamaz. Bildirilerin hukuki ve etik sorumluluğu yazarlarına aittir.

Institut für die Welt der Türken

Deutschtürken Verband [Vr. 205808]

Pelkovenstr 139, 800992 München Deutschland

Tel: 004915147082717

<http://www.weltdertuerken.org/>

ISBN: 978-625-00-0765-5

Ankara - 2022

**I.ULUSLARARASI İSKİTLER
VE
ALP ER TUNGA SEMPOZYUMU
TAM METİN BİLDİRİ KİTABI**

Editör / Editor

Doç. Dr. Osman Kubilay GÜL

ISBN: 978-625-00-0765-5

Ankara – 2022

İÇİNDEKİLER

	Oybek NORİNBAYEV	
Alper Tunga ve Özbekistan.....		19
	Necati DEMİR	
Turan Hakanı Alp Er Tunga.....		23
	Mehmet ÖZMENLİ	
İskitler, Mızrak ve Savaş Sporu Cirit.....		51
	Mahmut ÇELİK	
İskitlerin Tarihsel Gelişimi.....		69
	Zaur Hasan-Oğlu HASANOV	
“İskit” Etnonimini.....		81
	Feridun AĞASIOĞLU (Celilov)	
«Alpər Tonga» ve Dastanı.....		93
	Feridun AĞASIOĞLU (Celilov)	
Saqa Əli.....		109
	Rahmi Serhat KEMER	
Anadolu’da Kimmerler ve İskitler; Yeni Bulgular ve Yeni Değerlendirmeler.....		161
	M. Fatih KARAGÜL	
Genel Hatlarıyla Karşılaştırmalı İskit Seramiği.....		201
	Равшанов Ўқтамали РУСТАМ ЎҒЛИ	
Бухоро Музейидаги Саклар Маданиятига Оид Ашёлар.....		213
	Kamelya TEKNE	
Türkiye’deki Üniversitelerde Çalışılmış Olan İskitler Konulu Lisansüstü Tezler Üzerine Tespitler.....		219
	B. SİZDİKOV	
	A.SERALİYEV	
Sauromat-Sarmat Kavimlerinin Ortaya Çıkışı.....		233
	Osman Kubilay GÜL	
	Aslı UYSAL	
Türkiye’de İskitler İle İlgili Yapılmış Çalışmaların İçerik Analizi..		253
	Nurten REMZİ	
Alp Er Tunga’nın Tarihi Eserlere Yansımaları: Herodot Tarihi ve Taberi Tarihi.....		265

PROGRAM

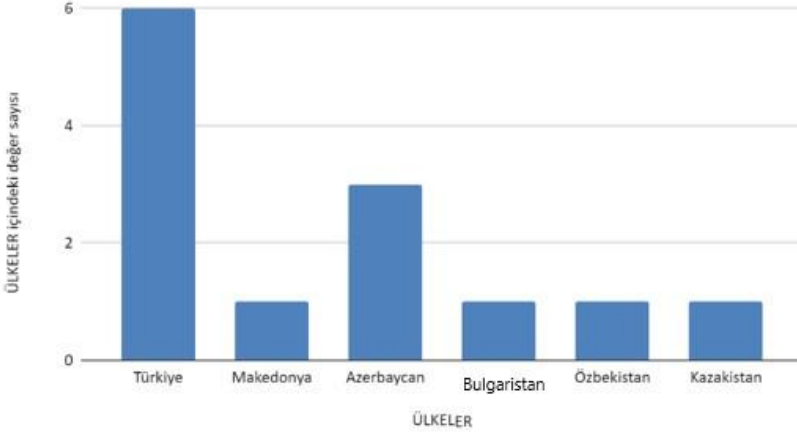
12.03.2022 (Çevrim içi program)	
AÇILIŞ (12.00)	
AÇILIŞ KONUŞMALARI	
Prof. Dr. Necati DEMİR (Türklerin Dünyası Enstitüsü Başkanı)	
Oybek NORİNBAYEV (Özbekistan Coğrafya Kurumu Başkanı)	
AÇILIŞ KONFERANSI	
12.30-13.00	Prof. Dr. Necati DEMİR İskitler (Saka) Devleti ve Alper Tunga

1. OTURUM		
13.00-15.00	Oturum Başkanı: Prof. Dr. Necati DEMİR	Prof. Dr. M. Fatih KARAGÜL Genel Hatlarıyla, Karşılaştırmalı İskit Seramikleri
		Doç. Dr. Mehmet ÖZMENLİ İskitler, Mızrak ve Savaş Sporu Cirit
		Doç. Dr. Kamelya TEKNE Türkiye'deki Üniversitelerde Çalışılmış Olan İskitler Konulu Lisansüstü Tezler Üzerine Tespitler
		Rahmi Serhat KEMER Anadolu'da Kimmerler ve İskitler; Yeni Bulgular ve Yeni Değerlendirmeler
		Prof.Dr. Ravshanov Uktamali RUSTEMUGLİ Бухоро Музейидаги Сақлар Маданиятига Оид Ашёлар

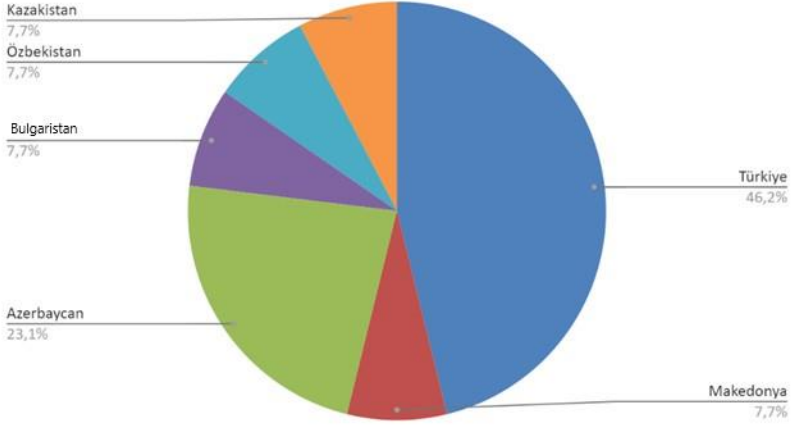
12.03.2022 (Yüz yüze program)	
AÇILIŞ (09.00)	
AÇILIŞ KONUŞMALARI	
Prof. Dr. Necati DEMİR (Türklerin Dünyası Enstitüsü Başkanı)	
Oybek NORİNBAYEV (Özbekistan Coğrafya Kurumu Başkanı)	
AÇILIŞ KONFERANSI	
09.30 12.00	Prof. Dr. Necati DEMİR İskitler (Saka) Devleti ve Alper Tunga

10.00-12.00	Oturum Başkanı: Prof. Dr. Necati DEMİR	1.OTURUM
		Prof. Dr. Necati DEMİR Turan Hakanı Alp Er Tunga
		Oybek NORİNBAYEV Alper Tunga ve Özbekistan
		Prof. Dr. Mahmut ÇELİK İskitlerin Tarihsel Gelişimi
		Araştırmacı Nurten REMZİ Alp Er Tunga'nın Tarihi Eserlere Yansımaları: Herodot Tarihi ve Taberi Tarihi
		Dr. Zaur Hasan-Oğlu HASANOV "İskit" Etnonimini
		Emekli Öğretim Üyesi Feridun Ağasıoğlu (Celilov) Alper Tunga ve Dastanı
		Emekli Öğretim Üyesi Feridun Ağasıoğlu (Celilov) Saqa Əli
		Yrd. Doç.Dr. B. SİZDİKOV A.SERALİYEV Sauromat-Sarmat Kavimlerinin Ortaya Çıkışı
		Doç. Dr. Osman Kubilay GÜL Doktora Öğrencisi Aşlı UYSAL Türkiye'de İskitler ile İlgili Yapılmış Çalışmaların İçerik Analizi

ÜLKELER içindeki değer sayısı

ÜLKELER içindeki değer sayısı

PROF. DR. NECATİ DEMİR'İN SEMPOZYUM AÇILIŞ KONUŞMASI

Çalışmamıza son Turan Başbuğu'nun iki sözü ile başlamak yerinde olacaktır. Bunlardan ilki şöyledir: “*Büyük devletler kuran ecdadımız büyük ve şümüllü medeniyetlere de sahip olmuştur. Bunu aramak, tetkik etmek, Türklüğe ve cihana bildirmek bizler için bir borçtur*”. Türk milletine borcunu ödemeye çalışan bu satırların yazarı olarak Atatürk'ün ikinci sözünü hatırlatmak isteriz: “*Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır.*” Amaç ve hedef...

Türklerin “*dünyayı yönetme ülkesi*”nün sembolü, bayrağı ve simgesidir Alp Er Tunga ... O, ayrıca Türklüğün Turan hayalinin başlangıç noktası ve temel felsefesidir ... Yine o, tarih boyunca Turan hayali ile yaşayanların ilk ve gerçek hakanıdır. Bu Turan hakanı ile ilgili bilgiler; destanlarda, efsanelerde ve yazılı eski kaynaklarda yer almış, günümüze kadar gelmiştir.

Aslında bu ülkünün sembollerini şöyle sıralamak gerekir: Türkler tarafından “Acun Beyi” yani “dünya hakanı” sayılan ve ilk Turan devletini kuran *Alp Er Tunga* ... “Güneşi bayrak, göğü çadır” ilan eden ve “Altın yayı doğudan batıya kadar ulaştıran” *Oğuz Kağan* ... “Türk milleti için gündüz oturmayan, gece uyumayan ve ikinci Turan imparatorluğunu kuran” *Bilge Kağan* ... “Gemileri karadan yürüterek kıtaları birleştiren” *Fatih Sultan Mehmet* ... Bir de “Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini kültür olarak belirleyen” ve Türk tarih mirasını kurduğu devletin temeli yaparak kendisinden önceki lider atalarının ülkesünü devam ettiren son Turan kumandanı *Mustafa Kemal Atatürk* ...

Türklüğün ışığı olan bu liderler hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak Turan Devleti'nin lideri, ilk hakan olarak bilinmesine rağmen Alp Er Tunga bunlar içerisinde en az tanınan liderdir. Biz bu durumu dikkate alarak kolları sıvadık, dünya kütüphanelerini ziyarete başladık.

Öncelikle Alp Er Tunga ile Efrasiyap isim kargaşasını çözmek gerektiği açıktır. Zira yanlış çok tekrarlanınca doğru gölgede

kalmaktadır. Bilindiği gibi Efrasiyap'a *Alp Er Tunga* denmemiştir. *Alp Er Tunga*'ya Efrasiyap denmiştir.

Tarihte ve günümüzde Türkçe konuşan bütün halklara Türk denir. Galiba bunun dayanağı rivayete dayalı eserlerde adı geçen Hz. Nuh'un torunu, Yafes'in de oğlu Türk'e dayanmaktadır. Kaynaklar Efrasiyap / Alp Er Tunga'yı Türk oğlu *Alp Er Tunga / Türk Alp Er Tunga, Türk Efrasiyap* olarak tanıtmaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki onun devrinde Türkçe konuşan bütün insanlar Türk, konuştıkları dil de Türkçe diye anılıyordu. Öyleyse günümüzdeki "Turan" düşüncesi ve ideali Alp Er Tunga zamanına dayanmaktadır. Nitekim X. yüzyıl Arap yazarı Mesudî, Alp Er Tunga'nın bütün Türklerin hakani olduğunu, bütün Türk ülkelerinin sahibi olduğunu yazmıştır. Türklüğün boyları ve boyların Türkistan / Turan'dan farklı yerlere göçmesi ondan sonra gelişmiştir.

Asur kaynaklarında Alp Er Tunga'nın adı *Bartatua* olarak geçmektedir. Bu sözcüğün hangi şartlarda çivi yazısı olarak yazıldığı ve okunduğu malumdur fakat Alp Er Tunga'nın adı gibi görünmektedir. Zira sözcüğün son kısımdaki *tua* (<*tuga* < *Tunga*) sözcüğü / bölümü dikkat çekicidir. Adın orta bölümündeki "erta" , "Er" olmalıdır. Ön sesteki /B-/ veya P-/ ise *Alp* sözcüğünden geriye kalanlar gibi görünmektedir. Bu da Alp Er Tunga'nın daha yaşadığı dönemde adı ile anıldığının en önemli delili olsa gerektir.

Sakalar, MÖ 7. yüzyılda Kafkasları takiben Anadolu'ya inmişler, Orta ve Doğu Anadolu'yu ele geçirmişler, Mısır'a kadar giderek yaklaşık 29 yıl bu coğrafyayı ellerinde tutmuşlardır. Bu süre içerisinde sadece Medler onlarla mücadele edebilmişler, sonuç olarak da yenilmişlerdir.

Bu gelişmeler Firdevsî tarafından çarpıtılmış, Medlerin yerine Faslar / İranlılar koyularak kaleme alınmıştır. Herodot Tarihi'ne göre bu dönemde Med kralı *Kyaxares* (Keyhüsrev), Saka hakani ise Prototsyas'tır (Türkçe kaynaklarda *Beşenk*). Saka orduları bu süreç içinde Prototsyas oğlu *Madyas* komutası altında ilerlemektedir. Asur kaynaklarında bu isim *Bartatua* olarak geçmektedir. İşte bu Alp Er Tunga adı Barta-tua olarak kaydedilmiştir. İsim benzerliği de hemen dikkat çekmektedir. Özellikle son kısımdaki *tua* <*tuga* < *Tunga*

sözcüğü ... Sözcüğün orta bölümündeki erta < Er ... Ön sesteki /B-/ veya P-/ ise herhalde *Alp* sözcüğünden geriye kalanlar... Asur kaynaklarında bu isim *Maduva* olarak geçmektedir ki dikkatli incelendiğinde *Bartatua* sözcüğüne çok yakındır. Bütün bunlardan sonra Altay destan kahramanı Maaday Kara'yı da isim benzerliğinden dolayı anmak gerekmektedir.

Kâşgarlı Mahmud, Alp Er Tunga'ya İranlıların Efrasiyap dediklerini onun "Ajun'un lideri" yani "Dünyanın Hakanı" olduğunu bildirir ve yüzyıllarca unutulmayan bir ağıtı bize ulaştırır:

Alp Er Tunga öldi mü
İsiz ajun kaldı mu
Ödlek öçin aldı mu
Emdi yürek yırtılır (DLT, I, s. 41)

Kâşgarlı Mahmud, onun ölümünden dolayı bütün Türklerin kurtlar gibi uluyarak ağladığını, gözyaşları döktüklerini, haykırarak yakalarını yırttığını da anlatmaktadır. 10 Kasım 1938'i hatırlatan bu manzara, gerçek sevgiyi ve devlet adamına saygıyı ifade eden ifadeler olarak değerlendirilebilir:

Ulşıp eren börleyü
Yırtın yaka urlayü
Sıkıp üni yurlayü
Sıgıtap közi örtülür (DLT, I, s. 189)

En eski Türk destanlarından biri Alp Er Tunga ile ilgilidir. Onunla ilgili hatıralar Efrasiyap adıyla İran millî destanında kaydedilmiştir. Alp Er Tunga, en eski Türk devletlerinden birisinin, en eski ve en ünlü hakanıdır.

Görüldüğü gibi Karahanlı Dönemi yazarlarından önce de *Alp Er Tunga* ismi bilinmekteydi.

Alp Er Tunga'nın diğer ismi olan Efrasiyap da şimdiye kadar tespit edebildiğimiz istisnasız bütün kaynaklarda milliyeti Türk'tür, Türk hakanıdır, Turan hakanıdır. İsmi ne olursa olsun o, Türklerin Turan devleti zamanındaki hakanıdır.

Türk tarihinde han ve hakan sözleri Alp Er Tunga ile başlar: “Hakan” Türklerin en büyük hükümdarı Alp Er Tunga’nın unvanıdır. “Han” ise Alp Er Tunga’nın oğullarına ve onların soyundan gelenlere denilir. Kısacası han olduğunu söyleyen herkes, Alp Er Tunga’nın soyundan geldiğini iddia ederek tahta çıkmıştır. Nitekim Timur, Alp Er Tunga’nın torunu olduğunu ispatlayamadığı için imparatorluk kurmasına rağmen adı “Emir Timur” olarak kalmıştır.

Türkçe, *Tur* (<Türk) sözcüğü ile Farsça -ân ekinden oluşan Turan sözcüğü büyük bir ihtimalle *Tur(k)ân*’ın bozulmuş biçimidir ve başlangıçta İran’ın kuzeydoğusunda yer alan geniş alan ya da Türk yurtlarının tamamı için söylenmişti. Sonradan Türklere ve Türk yurduna Macaristan ve Macarlar ile Finlandiya ve Finler de dahil edilerek bütün Ural – Altay halklarının bu sınırlamaya dahil olduğu anlaşıldı. Bütün bunların kaynağı Alp Er Tunga ve onun yönettiği Saka Devleti zamanıdır. Yani Turan’dan kastedilen Ural-Altay halklarının birliğidir ve o da Alp Er Tunga zamanında gerçekleşmiştir. Bu Turan’ın sınırı onun zamanında yani MÖ 700-625 yılları arasında kuzeyde yer alan Karanlık Deniz’den Mısır’a, Tuna Nehri’nden Bering Boğazı’na uzanan coğrafyayı kapsamakta idi.

Şehname’ye göre *Feridun* dünyayı üç oğluna taksim etmiştir. Şark ülkelerini (Çin dahil) Türklerin atası *Tur* veya *Turec*’e, İran ve Arap ülkelerini *İrec*’e, Rum ve Rus ülkelerini *Serm*’e vermiştir. Bu Turan ve İran adları burada geçen sözcüklere Farsça -an (Turan, İr-[ec]-ân) çokluk eki getirilerek de yapıldığı akla gelebilir.

Barthold’a göre Turan “Türkistan yani Türklerin ülkesi” anlamında kullanılmıştır.

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te: “*Türkler aslında yirmi boydur, Bunların hepsi –Tanrı kutsal kılıcı- Yalavaç Nuh oğlu Yafes, Yafes oğlu “Türk”e dek ulanır*” şeklinde tanıtır. Kâşgarlı eserin bir başka yerinde; “*Benim bir ordum vardır, adını Türk verdim, doğuda yerleştirdim*” hadisine dayanarak Türk adının bizzat Tanrı tarafından verildiğini, onları yeryüzünün en yüksek yerine, havası en temiz ülkelere Tanrı tarafından yerleştirildiğini ve onlara ‘kendi ordum’ dediğini iddia eder.

Şehname yazarı Firdevsî, Turan hakanı Arilerin (Hint-İran) savaş Tanrısı Frangrasyan'a (Farsça: *Afrâsiyâb*, *Avestaca: Fraŋrasyan*, *Pehlevice: Frâsiyâv*, *Frâsiyâk* veya *Freangrâsyâk*), benzetip onun adı ile andığı ve eserinde bu adla özleştirerek Alp Er Tunga'ya Efrasiyap adı ile yer verdiği için kargaşa ortaya çıkmıştır. Şehname tarih boyunca çok okunduğundan Türk'ün Alp Er Tunga'sı Efrasiyap oluvermiştir. Bu duruma “zemin kayması” denilir.

Milletler tarihi ile yaşar. Kaynaklardaki bilgilere göre İranlılar, Efrasiyap'ın kardeşi Barsgan tarafından Beykend'de öldürülen Efrasiyap'ın damadı Siyavuş'u hiç unutmamışlar, senenin bazı günlerinde gelip matem tutmuşlardır. Türkler de Azerbaycan'da İranlılar tarafından öldürülen Alp Er Tunga'yı hiç unutmamışlardır. Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen ve halen okullarımızda okutulan, öğretilen Alp Er Tunga Sagusu işte bu yas geleneğinin belgesidir. Türk çocuklarının hâlâ 2700 yıl önce yaşayan atasını anması ve onu unutmaması onur vericidir.

Arapların Türkistan'ı kanlı bir şekilde istila ettiği yıllarda Maveraünnehr, şimdiki Afganistan ve Pakistan bölgelerinde çeşitli Türk devletleri vardı. Bu devletlerin hepsi birbiriyle savaş halindeydi. Ancak bunların hemen hemen tamamı Alp Er Tunga'nın soyundan geldiklerine inanıyorlardı.

Köktürk Devleti'nden sonra kurulan bütün Türk Devletleri'ni kuranlar, kendilerini Oğuz Kağan veya Alp Er Tunga'nın soyundan geldiklerini duyurarak kutsiyet kazandırmakta, hâkimiyetlerini İlahî kuta / Tanrı'nın verdiği kuta ve Türk devlet töresine dayandırmaktaydılar. Böylece soylarını gerçek hakan soylarına bağlarken başka bir ailenin hükümdar olamayacağını ve herkesin kendilerine itaat etmesi gerektiğini de duyurmaktaydılar. Nitekim böyle bir özelliği olmayan Timur İmparatorluğunun lideri han, hakan veya sultan unvanı alamamış, bir imparator olmasına rağmen tarihe “Emir Timur” olarak geçmiştir.

Türkler milli ve şifahî destanlarını, örneğin Oğuz Kağan Destanı ve Alp Er Tunga Destanı gibi ulu atalarına ait cihangirlik hatıralarını, yaylak ve kışlaklardaki obalarda, bilhassa birkaç yılda bir

yapılan büyük toylarda, kopuzcular eşliğinde okumuşlardır. İşte bu gelenek milli ruh ve şuurunu hep ayakta tutmuştur.

Bazı araştırmacılara göre Oğuz Kağan ile Efrasiyap aynı kişidir. Onlara göre bunu düşündürecek güçlü deliller de vardır. Örnek olarak Reşideddin Oğuznamesi verilebilir. Esere göre Oğuz Kağan, Azerbaycan'ı fethetmiş, daha sonra Anadolu'ya girmiş, Antakya'yı başkent yapmış, Avrupa, Kuzey Afrika ve Arabistan coğrafyasını burada iken ülkesine bağlamıştır. Aslında bu gelişmelere destani ve hayali bakmamak gerekmektedir. Olaylar doğrudur, ancak isimler değişmiştir. Herodot Tarihi, Şehname'ye ve diğer kaynaklara göre aslında bu faaliyetleri gerçekleştiren Alp Er Tunga'dır.

Kâşgarlı'ya göre Alp Er Tunga'nın Türkistan'da farklı yerlerde merkezleri vardı. Fakat bunların içerisinde Ordu-kent yani Kâşgar çok özel bir yere sahipti. Balasagun şehrinin yakınlarında da bir Ordu şehri vardı. Balasagun şehrine de Koz – ordu denilmekteydi. Bizzat doğup büyüdüğümüz, gençliğimizi yaşadığımız şehrimizin adı da Ordu'dur. Alp Er Tunga'nın torunları olan Hacıemiroğulları Beyliği yöneticileri Karadeniz Bölgesi'nin bu güzel diyarını fethedip başkent yaptıktan sonra adını, dedelerinden öğrendikleri gibi Ordu vermişlerdi. Bu hem gönül bağlantısını hem kan bağlantısını hem de tarih bağlantısını ortaya koymaktadır. Ayrıca Taceddinoğulları Beyliği'nin Çarşamba'daki başkentlerinin adı da Ordu'dur.

Bilindiği gibi Alp Er Tunga'nın yaşadığı MÖ 700-625 yılları arasında yaşananlar o dönemde yazıya geçirilmemiştir. Türk yazarlar olan Kâşgarlı Mahmud, onunla ilgili ağıt halk arasında söylenirken derlemiştir. Yusuf Has Hacib'in bilgileri ise sanki bir yazılı kaynağa dayanıyor gibidir. İranlı yazar Firdevsî hem yazılı hem de sözlü kaynaktan yararlanmış gibidir.

Alp Er Tunga ile ilgili hatıraların Özbekistan ve Doğu Türkistan'da diğer bölgelere göre daha canlı olduğu görülmektedir. Onun hakkında hâlâ efsaneler anlatıldığı derlemelerden anlaşılmaktadır. Doğu Türkistan'da hakkında anlatılan pek çok efsane derlenmiştir. Bu durum Kâşgarlı Mahmud'u hatırlatmaktadır. O, Kâşgar çevresinde rivayetleri derlemiş ve eserinde yer vererek sonsuza kadar yararlanılacak kaynak haline getirmişti. Günümüzde de

Doğu Türkistan'da Alp Er Tunga ile ilgili efsanelerin anlatılması aslında pek çok gerçeği ortaya koymaktadır. Belli ki Alp Er Tunga o çevreye çok önem verdi. İnsanlar da binlerce yıldır onun anılarını unutmadılar.

Alp Er Tunga, bazı kaynaklarda Budizm'i yaymaya çalışan bir lider olarak gösterilmektedir. Halbuki Alp Er Tunga MÖ 700-625 yılları arasında yaşamıştır. Buda'nın ise MÖ 563-483 yılları arasında yaşadığı bilinmektedir. Budizm gelmeden Budizm'i yaymak söz konusu olmadığına göre Alp Er Tunga ile ilgili bu bilgi geçersizdir. Arkeolojik araştırma ve diğer verilere göre Sakalar, Alp Er Tunga zamanında Göktürkler gibi Gök Tanrı inancı hayat tarzı ile yaşamaktaydılar.

Herkesten ve her şeyden önce bizi bu çalışmalarımızı yaptığımız zamanlarda destekleyen Özbekistan Cumhurbaşkanımız **Şevket Mirziyoyev'e** sonsuz teşekkür ederiz.

Alp Er Tunga konusunda Özbekistan'da yaptığımız çalışmalar ve alan araştırmaları sırasında Sayın **Otabek Umarov** bize baştan sona destek olmuştur. Teşekkürümüz de sonsuzdur.

Özbekistan Coğrafya Kurum Başkanı sayın **Oybek Norinbayev** de bize daima destek olmuşlardır. Minnettarız.

Katkısı olan herkese ayrı ayrı teşekkür borçlu olduğumu özellikle belirtmek isterim.

ALPER TUNGA VE ÖZBEKİSTAN

*Oybek NORİNBAYEV**

Biz Özbekistan'dan, Türk Dünyasının merkezinden seslenmekteyiz. Bütün Türk Dünyasına selam olsun.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre Türklüğün ortak tarihi İskit Devleti MÖ 8. yüzyılda tarih sahnesine çıkmıştır. Çok kısa zamanda sınırları batıda Tuna Nehri'ne, doğuda Çin seddine, kuzeyde karanlık denize, güneyde ise Mısır'a kadar ulaşmıştır. Bu aradaki bütün Türkçe konuşmayan halklar da İskit Devleti'ne bağlanmıştır. İskitleri Türklüğe yakıştıramayan bilim adamları delil olarak daima İskitlere bağlı halkların dillerini ve kültürlerini delil göstermektedir. Halbuki onlar İskit Türk Devleti içerisindeki küçük grupların küçük unsurlarıdır.

Çok geniş bir coğrafyaya hükmeden İskitlerin merkezi kaynaklara ve arkeolojik araştırmalara göre Özbekistan'a bağlı Semerkant ve Buhara çevresidir.

Özbekistan'ın Semerkant şehrinin kuzeyinde harabe halinde *Efrasiyap şehri* ve bu şehirden elde edilen arkeolojik buluntuların sergilendiği *Efrasiyap Müzesi* bulunmaktadır. Bu şehir Saka Devleti'nin Türk dünyasına önemli bir mirasıdır.

Yüksek bir yerde kurulan şehrin çevresi verimli araziler ve akarsularla çevrilidir. 1220 yılında Moğolistan saldırısında Cengiz Han'ın ordusu tarafından tahrip edilip tamamen yıkılan Efrasiyap şehri artık Semerkant'ın bir parçası olmuştur. 219 hektarlık alanda yer alan kalıntılarda arkeolojik kazılar yapılmış, bazı noktalarda 12 metreye kadar inilmiştir. Harabe halindeki yerleşim yeri toprak yığınları ile çevrilidir. Kale duvarlarının dört ayrı zamanda inşa edildiği anlaşılmıştır.

Efrasiyap şehrinin kalıntıları 1923 yılından bu yana devlet koruması altına alınmış ve 1966 yılında da bu alan arkeolojik saha ilan edilmiştir. Uzun yıllardır yapılan kazılarda elde edilen buluntular,

* Özbekistan Coğrafya Kurum Başkanı Taşkent / Özbekistan

hemen yakınında yaptırılan Efrasiyap Müzesi'nde korumaya alınıp sergilenmektedir.

Moğol İstilasası Devrinde Türkistan başlıklı eser kaleme alan Rus bilim adamı V.V. Barthold, Ortaçağ'da Semerkant şehrinin merkezini aramış, hemen şehrin kuzeyinde yer alan fakat Cengiz Han tarafından yerle bir edilen Efrasiyap şehri harabeleri olabileceğini beyan etmiştir. Gerçekte de günümüzde Semerkant'ın hemen kuzeyinde Efrasiyap şehir harabeleri yer almaktadır. Bu harabede kazılar yapılmış, buluntular harabe şehrin kenarında yaptırılan müzede koruma altına alınmıştır.

Buhara yakınlarında Narşah köyünde doğan Şureyh en-Narşahi 942'de tamamladığı *Buhara Tarihi* kitabında Buhara'nın Alp Er Tunga / Efrasiyap tarafından kurulduğunu, onun zaman zaman bu şehirde yaşadığını, hatta mezarının bu şehirde olduğundan bahsetmiştir.

Öyle görünmektedir ki Özbekistan'ın Buhara ve Semerkand şehirleri Saka Devleti'nin merkezidir. Bu şehirlerde yapılan kazılarda da Sakalar ile ilgili çok önemli buluntular elde edilmiş ve müzelere yerleştirilmiştir.

Son olarak Türkiye'den Prof. Dr. Necati Demir hocamız kaynaklara dayanarak Saka Devleti hakanı Alp Er Tunga'nın mezarını Buhara'da tespit etmiştir.

En kısa zamanda tespit edilen alanda arkeolojik kazılar başlayacaktır. Mezar üzerine bir anıt müze inşa edilecektir. Anıt müze iki kısımdan oluşacaktır. Saka Devleti'nin dünya müzelerinde bulunan miraslarının birer kopyası oluşturulup bu müzeye koyulacaktır. Ayrıca başka bir bölümde de Alp Er Tunga ile ilgili günümüze ulaşan bütün buluntular sergilenecektir. Böylece dünya üzerinde ilk kez **Saka Devleti ve Al Er Tunga** ile ilgili buluntuların sergilendiği ilk müze Özbekistan'da oluşturulacaktır. Bu anıt müze Türk tarihinin en eski yollarına ışık tutma özelliği taşıyacaktır.

Alp Er Tunga Anıt Mezarı Müzesi, Buhara'da bütün Türk Dünyasına ve dünyaya açık olacaktır. Böylece Buhara; Türk

Dünyasının merkezi, insanlığın tarihini yaşadığı mekan olacaktır.
Bütün Dünyayı Buhara'da toplanmaya davet ediyorum.

TURAN HAKANI ALP ER TUNGA

Necati DEMİR*

GİRİŞ

Türkçe, Tur (<Türk) sözcüğü ile Farsça -ân ekinden oluşan Turan sözcüğü, büyük bir ihtimalle Tur(k)ân'ın (<Türk-an) bozulmuş biçimidir. Başlangıçta İran'ın kuzeydoğusunda yer alan geniş alan ya da Türk yurtlarının tamamı için söylenmişti. Sonradan Türklere ve Türk yurduna Macaristan ve Macarlar ile Finlandiya ve Finler de dahil edilerek bütün Ural – Altay halklarının bu sınırlamaya dahil olduğu anlaşıldı. Bütün bunların kaynağı, Alp Er Tunga ve onun yönettiği Saka Devleti zamanıdır. Yani Turan'dan kastedilen Ural-Altay halklarının birliğidir ve o da Alp Er Tunga zamanında gerçekleşmiştir.

Turan'ın sınırı onun zamanında yani MÖ 700-625 yılları arasında kuzeyde yer alan Karanlık Deniz'den Mısır'a, Tuna Nehri'nden Bering Boğazı'na uzanan coğrafyayı kapsamakta idi.

Barthold'a göre Turan “Türkistan yani Türklerin ülkesi” anlamında kullanılmış¹.

Alp Er Tunga ya da Efrasiyap Türklerin en eski atası olan Türk'ün soyundan geldiğine inanılan, muhtemelen MÖ 700-625 yılları arasında Saka Devleti zamanında yaşamış Türk Hakanıdır. Bu hakanın yaptığı işler ve yaşattığı mutluluklar Türk halkının hafızasından silinmemiş, yaklaşık 1500 yıl sonra Kâşgarlı Mahmud, yaşayan insanlardan onunla ilgili ağıt derlemiştir.

Şehname'ye göre *Feridun*² dünyayı üç oğluna taksim etmiştir³. Şark ülkelerini (Çin dahil) Türklerin atası *Tur* veya *Turec*'e, İran ve

* Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Ankara / TÜRKİYE
necatidemir@gazi.edu.tr ORCID: 0000-0003-0762-410X

¹ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Terc. R. H. Özdem), Ankara 2019, s. 70.

² Öyle anlaşılmaktadır ki Taberî, Eski Hind-İran Tanrısı Threatao-na'yı Feridun olarak kayda almış ve ona başka bir görev yüklemiştir.

³ İranlı yazar ve şairler burada Türkler ile aynı kökten geldiğini iddia etmiştir. Çin tarihlerinde Hunların da kendileri gibi *Hia* / *Hsia*

Arap ülkelerini *İrec*'e, Rum ve Rus ülkelerini *Serm*'e⁴ vermiştir⁵. Turan ve İran adlarının burada geçen sözcüklere Farsça -an (Turan, İr-[ec]-ân)⁶ çokluk eki getirilerek de yapıldığı akla gelebilir.

1.Alp Er Tunga ve Efrasiyap Adı

Asur kaynaklarında yani Akadcada Alp Er Tunga'nın adı *Bartatua* olarak geçmektedir. *Bartatua*, *Alp Er Tunga* isminin bozulmuş biçimi veya yabancı birinin duyduğu gibi yazdığı şekil olsa gerektir. Asur Devleti'nin MÖ 612-609 yılları arasında yıkıldığına göre isim en az MÖ 612'den önce olmalıdır. Böylece onu tarihte, belki de yaşadığı zamanda *Alp Er Tunga* adı ile görmekteyiz.

Alp Er Tunga adı, Türk dilinin Milattan önceki durumu hakkında da bize önemli deliller sunmaktadır. Tunga'nın eski biçiminin *Tung* olduğunu düşünürsek Türkçe başlangıçta tek heceli bir dil gibi görünmektedir.

1.1.Alp

Alp sözcüğü Türkçede baştan beri kullanılmaktadır. Herodot'a göre İskitlerin / Türklerin babası ve en büyük atasının adı Tanrı

sülalesinin soyundan geldiğini iddia etmişlerdir (Bahaddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara 2015, s. 13).

⁴ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, (Çev. Z. K. Urgan-A. Temir), İstanbul 1991, C1, s. 280.

⁵ Bu taksimat kutsal kitaplarda ve Türkçe kaynaklarda yer alan ifadelere benzemektedir: Kuran, İncil ve Tevrat'ta da Hazret-i Nuh'un serüvenleri anlatılmakta, oğulları; Sam, Ham ve Yafes/Yafet'in isimleri sayılır (Matta 24, Luka 17,27; Petrus 2,20; 2,5) ve eşleriyle birlikte kurtuldukları anlatılır (Tekfin 6-9). Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime* adlı eserinde Nuh Peygamber'in büyük sel felaketinden üç oğlu ile üç gelininin kurtulduğunu, *Ham*'ı Hindistan'a, *Sam*'ı İran'a, *Yafes*'i (bazı kaynaklarda *Yafet*) ise kuzey kutbu tarafına gönderdiğini söyler. Yafes'in *İtil* ve *Yayık* suyu arasını yurt yaptığını, sekiz oğlunun dünyaya geldiğini rivayet eder. Ayrıca Yafes'in öleceği zaman oğlu *Türk*'ü yerine bıraktığını anlatır. Ebülğazi Bahadır Han'a göre Yafes, çadırı icat edip *Issıg Göl*'de oturmuştur (Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, (*Türk'ün Soy Kütüğü*), (Haz. Necati Demir), Ankara 2020, s. 36-39)

⁶ İr, sözcüğünün Türkçe Er sözcüğü ile benzerliği dikkat çekicidir.

Zeus'un oğlu *Targitay*'dır (Targitaos). *Targitay*'ın üç oğlu vardır. Bunlardan en büyüğü *Lipoxais*, ortanca oğlu *Arpoxais*, en küçüğü ise *Koloxais*'tir. *Lipoxais* (Lipoksay)'ın ilk hecesinde yer alan /lɪp/ sesleri kesinlikle değerlendirilmeye alınmalıdır. Zira Herodot, ancak bu kadar duyabilmiştir. Dolayısıyla Targitay Ata'nın oğlu Lipoksay'ı tarihte adını bildiğimiz ilk Türk alpi olarak buraya yazalım. Türk lehçelerinde “alp” sözcüğünün “alıp” biçiminde söylenmesi de ayrıca dikkate değerdir. Sözcüğün “al-“ fiilinden türediği düşünülmektedir.

Asur kaynaklarında Alp Er Tunga'nın adı *Bartatua* olarak geçmektedir. Ön sesteki /B-/ veya P-/ ise *Alp* sözcüğünden geriye kalanlar gibi görünmektedir.

Alp sözcüğü Köktürk Yazıtları'ndan en az iki yüz yıl önce kaleme alınan Ulu Han Ata Bitiği'nde *Alp Kara Arslan Belceği* isminde karşımıza çıkmaktadır. O, (Eserde: Alp Kara Arslan Belcekci) [البت قارا ارسلان بلکچو] *Ulu Han Ata Bitiği* kitabına göre Tatarların ilk atasıdır. Tatar Han'ın babasıdır. Rivayete göre doğduğunda bir kartal tarafından kaçırılmış, bir aslanın yavrularının arasına düşürülmüştür. Aslan bu çocuğu kendi yavrusu sanıp beslemiştir. Çocuk büyüdüğünde başka insanlarla karşılaşmış, kaynaşmıştır. Bir kız ile evlenmiş, doğan oğullarına *Tatar Han* adı vermişlerdir. Aslında bahsedilen Tatar Han'ın da üç oğlu olur. Adlarını *Şingiz (Cingiz) Han*, *Oğuz Han* ve *Altın Han* vermişlerdir. Bu haliyle *Moğollar*, *Oğuzlar* ve *Kıpçakların* yani Turan asıllı bütün milletlerin atası *Alp Kara Arslan Belceği* olmaktadır. Aslında adı geçen *Alp Kara Arslan Belceği*, tarihteki konumu değerlendirildiğinde, bize Alp Er Tunga'yı hatırlatmaktadır.

Manas Destanı'nda geçen *Alp Börü* ve *Alp Aymet*, Dede Korkut Destanı'nda geçen *Alp Rüstem*, *Alp Uruz*, *Alp Tovgaç Han*, ... Bunlara onlarcasını katabilmek mümkündür.

Karahanlı hakanları ailesinin ferdi Hüseyin bin Hasan'ın Özkend'deki türbesinde bulunan 1152 tarihli kitabede ismi “*Alp Kılıç Tunga Bilge Türk Toğrul Hakan*” olarak geçmektedir. Bu isim tamamıyla Alp Er Tunga'yı hatırlatmaktadır.

Cengiz Han Semerkant'ı kuşattığında Sultan Muhammed'in adına şehri savunanlardan birisi de Alp Er Han veya Alp Han'dır⁷.

İsviçre, Kuzey İtalya ve Fransa'nın pek çok bölümünde, Orta Avrupa'da yer alan *Alp Dağları*'nın adı da bu Türkçe sözlük ile ilgilidir. Alp Dağları, Avusturya'nın hemen hemen hepsini kaplar ve Almanya'nın güneyinde önemli yer tutar.

Bu arada Anadolu'nun fatihi Alp Aslan'ı da burada hatırlamak gerekir. Yedi düveli dize getirip yurttan kovan yirminci yüzyılın alpi ve bilgisi Mustafa Kemal Atatürk'ü de alpların şimdilik sonuncusu olarak kaydetmekte fayda vardır.

1.2.Er

Er sözcüğü de Türkçede baştan beri yürürlükte olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İskitlerin / Türklerin babası ve en büyük atasının adı Tanrı Zeus'un oğlu *Targitay*'ın ortanca oğlu *Arpoxais*'in adının ilk hecesindeki /ar-, er-/ bizi, bu sözcüğe götürmektedir.

Herodot'un verdiği bilgilere göre İskitler, Amazonlara “*oior pata*” adını takmışlardı. Herodot bu sözcükleri vererek eski Türk dili hakkında günümüze muhteşem bilgiler ulaştırmıştır. Ona göre “*oior*”, İskit dilinde erkek demek, “*pata*” ise öldürmek demekmiş. Ünlü düzeni dikkate alındığında “*oior*”, “*er*” sözcüğünün kendisidir. “*pata*” ise” *p-> b-* değişikliği ile *batıran* anlamındadır. Yani “erkek öldüren” ... Amazon kadınlarının erkelere düşman oluşu dikkate alındığında bütün şüpheler ortadan kalkmaktadır.

Asur kaynaklarında Alp Er Tunga'ya verilen *Bartatua* adının orta bölümündeki “*erta*”, “*Er*” olmalıdır.

1.3.Tunga

Tunga sözcüğü de Türkçedir. Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk'te “Tunga” sözcüğünün anlamını şu şekilde vermiştir: “*Bebür. Kaplan cinsinden bir hayvandır; fili öldürür, asıl olan budur.*”

⁷ V. V. Barthold, *Moğol İstilasası Devrinde Türkistan*, (Çev. Seniha Sami Moralı), Ankara 2020, s. 408; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, (*Türk'ün Soy Kütüğü*), s. 128.

*Bu ad Türklerde yaşamaktadır; anlamı kaybolmuştur. Çok kere kişi adı olarak kullanılır*⁸. *Tunga Han, Tunga Tigin denir. Buna benzer böyle adlar çok kere verilir. Türklerin büyük hakanı Efrasiyap'ın asıl Türk adı, Tunga Alp Er'dir; 'bebür / kaplan gibi kuvvetli, yiğit bir adam' demektir*⁹. Kâşgarlı burada konuyu akıllarda hiçbir şüphe bırakmayacak biçimde açıklamıştır.

*Tonga sözcüğü, Eski Uygur metinlerinde "yiğit", "kahraman", "kuvvetli", "şevketli" anlamlarında yer almıştır*¹⁰.

Asur kaynaklarında Alp Er Tunga'ya verilen *Bartatua*'nın son kısımdaki *tua* (<*tuga* < *Tunga*) sözcüğü / bölümü dikkat çekicidir.

Tunga sözcüğü, Köktürk Yazıtları'ndan en az iki yüz yıl önce yazılan Ulu Han Ata Bitiği'nde de geçmektedir. *Ulu Ay Ata Bitiği* başlıklı kitapta; *Ulu Kara Dağ* [Metinde: *Ulu Kara Dağci* [**الورداطاچي**] olarak adlandırılan dağda, bir dişi aslanın yavrularıyla beraber Türklerin dedelerini emzirdiği ve orada büyüdüğü, daha sonra avlarının etlerini yiyen aslanları nasıl bozguna uğrattığı da yazılıdır.

Ulu Ay Ata Bitiği adlı kitapta; *Alp Kara Aslan Belceği* [**البقرااسلان بلجكي**], hencinsinden olan ve kaybolup Ulu Kara Dağ'a gelen aileyi, onların küçük kızını görüp yakınlık duyduğu da anlatılmıştır. Kitaba göre; *Alp Kara Aslan Belceği*, bu aile ile yakınlık kurup onlardan kendi dilini de öğrenmiştir. Kendilerine yani aileye kim olduklarıyla ilgili soru sorduğunda, onların da "*kaybolmuş, yolu kaybetmiş*" anlamında olan *Tatarlar* olduklarını öğrenmesi de *Ulu Ay Ata Bitiği* adlı kitapta yer almaktadır.

Kitaba göre; *Alp Kara Aslan Belceği*, daha sonra bu kız ile evlenip hayatlarını birleştirirler. Kız, *Tatar Han* [**تتارخان**] olarak isimlendirilen bir oğlan çocuğu dünyaya getirir. *Tatar Han*, büyüdüğünde *Tüngeci Hatun / Tungacı Hatun*^{*11} [**تنگاجي حاتون**]

⁸ Besim Atalay, 'böbürlenmek' fiilinin kökünün *bebür* olduğunu ve böbürlenmek sözcüğünün buradan geldiğini iddia etmektedir.

⁹ DLT, III, s. 368.

¹⁰ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 246.

¹¹ *Tüngeci / Tungacı Hatun* **تنگاجي حاتون**: Bu kelime; *Tungacı, Tengeci, Tingeci*, ... şekillerinde de okunabilir. İsmi, Moğol şaman

adlı bir kız ile tanışır. *Tatar Han* [تاتار خان] da bu kızla evlenmiş, bu evlilikten de ileriki zamanlarda çok tanınan üç erkek çocuğu doğmuştur. Bu çocukların adları şöyledir: Biri *Şingiz Han* [شنگیز خان], diğeri *Oğuz Han* [اوغوز خان] ve bir diğeri *Altın Han*'dır [الطغرل خان]. Büyük *Şingiz Han*, *Oğuz Han* ve *Altın Han*'ın nesilleri çoğaldı. Onlar yabancı hayvanları avlayıp etlerini yiyerek beslendiler¹².

Kül Tigin Yazıtı'nın kuzey yüzü 7 satırında *Tunga Tigin*'e yas töreni yapıldığından şöyle bahseder: “*Hızla gelen düşman ordusunu Kül Tigin dağıttı. Tunga(lardan) bir grup yiğit eri Tunga Tigin'in*¹³ *yas töreninde kuşatarak öldük*”¹⁴. Bahsedilen *Tunga Tigin*, İlderiş Kağan'ın kardeşi *Kapgan Kağan*'ın oğullarından birisidir. Yani *Bilge Kağan* ile *Kül Tigin*'in amcasının oğludur. O, 714'te *Beşbalık*'ın kuzeyinde yer alan bir kalenin kuşatması sırasında Çinlilerce öldürülmüştür¹⁵. Adı geçen *Tunga Tigin*'in adı, *Alp Er Tunga*'ya itafen verilmiş olmalıdır.

1.4.Efrasiyap

Efrasiyap, *Alp Er Tunga*'ya İranlı yazar *Firdevsî* tarafından verilmiş isimdir ve Türkçe değildir. *Firdevsî*; Türklerin başbuğu *Alp Er Tunga*'yı Arilerin (Hint-İran) savaş Tanrısı *Frangrasyan*'a (Farsça: *Afrâsiyâb*, Avestaca: *Frañrasyan*, Pehlevice: *Frâsiyâv*, *Frâsiyâk* veya *Freanğrâsyâk*), benzetmiş, onu eserine bu adla özleştirerek *Alp Er Tunga*'ya *Efrasiyap* adı ile yer vermiştir. *Şehname*'nin tanınan bir eser olması ve çok okumasından dolayı *Alp Er Tunga* adı gölgede kalmış, *Efrasiyap* öne çıkmıştır. *Alp Er Tunga* adının yerini XI. yüzyıldan

azizi *Tunka* / *Tünga*'yı hatırlattığı ve ilgili olduğu düşünülmektedir. Yazarın; *bitiği* yerine *bitikci*, *dağı* yerine *dağcı* yazması, tahminimizi güçlendirmektedir.

¹² Necati Demir, *Türklerin En Eski Destanı: Ulu Han Ata Bitiği*, İstanbul 2016, s. 74-75

¹³ Burada adı geçen kişinin *Alp Er Tunga* mı yoksa II. Doğu Göktürk Devleti kağanı *Kapgan Kağan*'ın *Tunga Tigin* adlı oğlu mu olduğu tartışmalıdır. *Kapgan Kagan*'ın oğlu *Tunga Tigin*, bir savaş sırasında Çinlilerce 714 yılında öldürülmüştür.

¹⁴ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s. 50.

¹⁵ Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2017, s. 216.

günümüze kadar Efrasiyap almıştır. Hatta son yüzyılda bazı yazarlar, Alp Er Tunga ile Efrasiyap'ın aynı kişi olmadığını iddia etmişlerdir.

1.5. Alp Er Tunga ile Efrasiyap'ın Aynı Kişi Oluşu

Alp Er Tunga'nın MÖ 700-625 yılları arasında yaşadığı tahmin edilmektedir. Babası Bişenk (?) Saka Devleti hakamıdır. Muhtemelen MÖ 747'de Saka Devleti hakanı olmuş ve tarihte ilk Türk imparatorluğu ve Turan Devleti'ni kurmuştur.

Alp Er Tunga / Efrasiyap'tan Asur, Med, Eski Yunan, Çin, Hint, Eski Fars (Avesta) Orta Fars (Pehlevi), Fars, Arap, Moğol ve Türk kaynakları söz etmektedir.

Asur kaynaklarında Alp Er Tunga'nın adı *Bartatua* olarak geçmektedir. Asur Devleti'nin dili Akadca'dır. Akadca ise Sami dillerinin ilki sayılmaktadır. *Bartatua* adı, daha önce de bahsedildiği gibi Alp Er Tunga ismine benzemektedir. Bir yabancı duyduğunu bu şekilde kaydetmiş olmalıdır.

Türkçe kaynaklarda Alp Er Tunga adı ilk kez Köktürk Yazıtları'nda karşımıza çıkmaktadır. 732'de yazılan Kül Tigin Yazıtı'nın kuzey yüzü 7. satırında *Tunga Tigin*'e yas töreni yapıldığından şöyle bahseder: “*Hızla gelen düşman ordusunu Kül Tigin dağıttı. Tunga(lardan) bir grup yiğit eri Tunga Tigin'in yas töreninde kuşatarak öldürdük*”¹⁶. Burada adı geçen kişinin Alp Er Tunga mı yoksa II. Doğu Göktürk Devleti kağanı Kapgan Kağan'ın Tunga Tigin adlı oğlu mu olduğu tartışmalıdır. Kapgan Kağan'ın oğlu Tunga Tigin, bir savaş sırasında Çinlilerce 714 yılında öldürülmüştür.

Uygur Dönemi'nde yazılmış herhangi bir eserde Alp Er Tunga adı geçmez. Ancak İranlı bir Moğol tarihçisi olan Alaaddin Ata Melik Cüveynî, 1260 yılında tamamladığı *Tarih-i Cihan Guşa* adlı eserinde Uygurların Türeyişi efsanesi ile Uygur Türklerinin Efrasiyap'ın nesilleri olduğunu belirtir¹⁷.

¹⁶ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 50.

¹⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Guşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2013, s. 101.

Karahanlı Dönemi'nde kaleme alınan Türk edebiyatı ve tarihinin en önemli eserleri Dîvânu Lugâti't-Türk ve Kutadgu Bilig'de Alp Er Tunga ile Efrasiyap'ın aynı kişi olduğu açıkça belirtilmiştir.

Belirleyebildiğimiz kadarı ile Alp Er Tunga adından, bu biçimi ile, ilk bahseden kişi Kâşgarlı Mahmud, ilk geçtiği kaynak da Dîvânu Lugâti't-Türk'tir. Daha önce de belirtildiği gibi eserde “*Tunga*” kelimesinin anlamı verilmiş ve onun İranlıların Efrasiyap olarak bildiği kişi ile aynı şahıs olduğunu şöyle vurgulamıştır: “*Türklerin büyük hakanı Efrasiyap'ın asıl Türk adı, Tunga Alp Er'dir; 'bebür / kaplan gibi kuvvetli, yiğit bir adam' demektir*”¹⁸.

Edebi kaynaklarda ve ders kitaplarında sıkça rastladığımız Alp Er Tunga sagusunun ilk dörtlüğü de Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eserinde yer almaktadır:

Alp Er Tunga öldi mü
İsiz ajun kaldı mu
Ödleğ öçin aldı mu
Emdi yürek yırtılır (DLT, I, s. 41)

Daha önce de belirtildiği gibi Karahanlı dönemi bilgileri Kâşgarlı Mahmud ile Yusuf Has Hacib aynı kültür çevresinde yaşamışlardır. İkisi de eserlerini Karahanlı Türkçesi ile kaleme almışlar, aynı dili ve kültür malzemesini kullanmışlardır. Bununla birlikte birbirlerini görmemişler, ikisi de birbirlerinin eserini okumamıştır. Yani ikisinin birbirinden etkilenmesi söz konusu değildir.

Yusuf Has Hacib, 1069-1070 yılında meşhur eseri Kutadgu Bilig'i kaleme almış, Karahanlıların hakanı Süleyman Arslan Hakan oğlu Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunmuştur. Eserinde Alp Er Tunga ile ilgili çok önemli bilgiler vermiştir:

“Eğer dikkat edersen, görürsün ki, dünya beyleri arasında en iyileri Türk beyleridir. Bu Türk beyleri arasında meşhur ve kutu / kut aldığı ayan beyanı olanı Tunga Alp Er idi. O yüksek bilgiye ve çok faziletlere sahip idi; bilgili,

¹⁸ DLT, III, s. 368.

anlayışlı ve halkın seçkini idi. Ne seçkin ne yüksek, ne yiğit adam idi; zaten âlemde ferasetli insan bu dünyaya hâkim olur. İranlılar ona **Efrasiyap derler**; bu Efrasiyap akıncılar salıp, ülkeler zapt etmiştir.”¹⁹.

Kutadgu Bilig: Mısır Nüshası

Yusuf Has Hacib'in bilgileri yazılı kaynaklara dayanıyor gibidir. Dolayısıyla onun bir araya gelip bilgi paylaşmadığı Kâşgarlı Mahmud ile bu konuda görüş birliği içerisinde olması bizim için önemlidir.

Alp Er Tunga; Eski Farsça olan Avesta dilinde *Frangrasyan*²⁰, Orta Farsça Pehlevî dilinde *Frasıyav*, *Frasıyâk*, *Frangrasyâk* olarak karşımıza çıkmaktadır. Arapça kaynaklarda *Frâsiyâb*, *Frâsyât*, *Ferâsiyâb* olarak yad edilmiştir.

¹⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 31.

²⁰ Xanna Omerxali, *Avesta, Zerdüştlerin Kutsal Kitabı*, (Çev. F. Adsay, İ. Bingöl), İstanbul 2017, S.208.

Tarih-i Buhara adlı eserini 942'de tamamlayan Cafer en-Narşahî, Alp Er Tunga'dan Efrasiyap / Afrasiyap olarak bahsetmiştir²¹.

İran millî destanı Firdevsî'nin Şehname'sinde ise *Efrasiyab Afrasiyab* olarak geçmektedir.

Asur kaynaklarında *Maduva*, Eski Yunan tarihide *Madyas* olarak geçen ismin Alp Er Tong / Atrasiyap olduğu, araştırmacılarca kabul edilmiştir. İran asıllı Moğol tarihçisi Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Guşa* adlı eserinde Alp Er Tunga'yı *Buku Kagan* adı ile anar²².

Sonuç olarak tarihte gördüğümüz Alp Er Tunga ile Efrasiyap aynı kişidir. Biz, iki ismi aynı kişi olarak kabul ettiğimizden, çalışmalarımızı ona göre sürdürmekteyiz.

2. Alp Er Tunga / Efrasiyap'ın Tarihî Kişiliği

Yukarıda da bahsedildiği gibi Alp Er Tunga yaklaşık olarak 700 yılına yakın bir zamanda doğmuş olmalıdır. Pek çok kaynak babasının adının *Bişenk* olduğu konusunda birleşir. Annesinin adına hiçbir kaynakta rastlanmamıştır. Nerede doğduğu konusu da bilinmeyenler arasındadır. Tamamen rivayetlere dayalı Uygurların Türeyiş Destanı dikkate alınacak olursa o Karakurum şehrinde Orhun Nehri'nin kenarında doğmuştur.

Alp Er Tunga'nın çocukluk ve gençlik yılları da bilinmeyenler arasındadır. O, tarihi kaynaklarda yetişkin bir kişi ve bir şehzade olarak çıkmaktadır. Nitekim bir süre sonra da babasının yerine geçip hakan olmuştur.

Alp Er Tunga, bütün Türk halkaları tarafından en büyük atalardan biri olarak kabul edilmiştir. Bir yandan da kurulan ilk Türk devletinin kağanı olarak düşünülmüştür. Bu yüzden tarih boyunca devlet kuran aileler, Alp Er Tunga'nın soyundan geldiklerini ispatlamaya çalışmışlardır.

²¹ Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Tarih-i Buhara*, (Farsçadan tercüme ve notlar: Erhan Göksu), Ankara 2013, s. 27, 37.

²² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Guşa*, s. 101.

Alp Er Tunga hakkında en önemli bilgileri veren yazarlardan birisi; XI. yüzyılda yaşamış, Türk dilinin bilinen ilk sözlüğünün yazarı Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk'te Tunga Alp Er'in Efrasiyap* anlamına geldiğini söyleyerek çok önemli bir tarihi bir bilgi vermiştir²³. Bu *Tunga Alp Er* ile *Efrasiyap*'ın aynı kişi olduğu anlamına gelmektedir.

Bazı araştırmacılara göre Oğuz Kağan ile Efrasiyap aynı kişidir²⁴. Bunu düşündürecek güçlü deliller de vardır. Örnek olarak Reşideddin Oğuznamesi verilebilir. Esere göre Oğuz Kağan, Azerbaycan'ı fethetmiş, daha sonra Anadolu'ya girmiş, Antakya'yı başkent yapmış, Avrupa, Kuzey Afrika ve Arabistan coğrafyasını burada iken ülkesine bağlamıştır²⁵. Şehname'ye ve diğer kaynaklara göre aslında bu faaliyetleri gerçekleştiren Alp Er Tunga'dır.

Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre *Tunga Alp Er / Efrasiyap*'ın *Barsgan*: (<Barsa Han?) isimli bir oğlu vardır. Kâşgarlı Mahmud'un babasının doğup büyüdüğü Barsgan şehrini²⁶ Barsa Han'ın kurduğunu iddia ederek şehre bir kimlik kazandırmıştır. Adı geçen şehir Kırgızistan'ın Issık Göl ili sınırları içinde Issık Göl'nün güney kıyısında küçük bir kasabadır

Togan, Şehname'den naklen Efrasiyap'ın *Ercasb* isimli bir oğlundan bahseder. Kehsen (bir kavim adı) ve Karluklar bahsedilen *Ercasb*'a tabi imiş²⁷.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre *Tunga Alp Er / Efrasiyap*'ın bir oğlunun adı da *Barman*'dir. Kâşgarlı Yungu Deresi hakkında bilgi verirken onu *Barman* kasabasına akan büyük bir dere şeklinde tanıtmıştır. Bu arada Efrasiyap'ın Barman adında bir oğlu olduğunu,

²³ DLT, III, s. 149

²⁴ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi*, İstanbul 2020, s. 102; aynı yazar, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1992, s. 56-57.

²⁵ Reşideddin, *Reşideddin Oğuznamesi*, C.3, N. Demir-G. Gölkarıan), İstanbul 2021, s. 47-104.

²⁶ DLT, I, s. 417-418.

²⁷ A. Zeki Velidî Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1982, s. 127.

bu şehri Barman'ın kurduğunu ve adının da bu yüzden kaldığından bahsetmiştir²⁸.

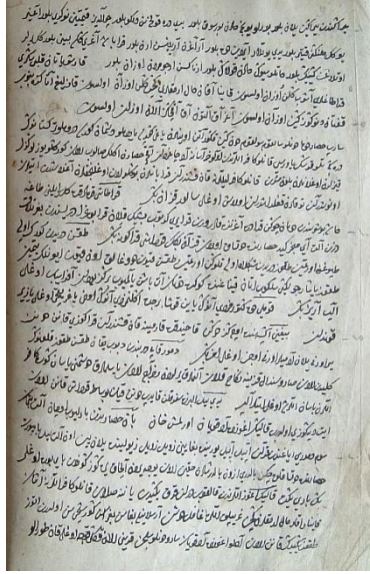
Şehname'ye göre Alp Er Tunga'nın babasını adı Peşenk'tir. Babasının kardeşi yani amcasının adı Vise'dir. Onun Pilsen ve Human adlı iki oğlu vardır. Efrasiyap'ın ikisi kız, altısı erkek olmak üzere sekiz çocuğu vardır. Kızlarının adı *Firengis* ve *Münije*'dir. Oğullarının adları ise *Sürha*, *Peşenk* (diğer adı *Şide*), *Cehen*, *Girdegir*, *İla* ve *Karahan*'dır. İla'nın bir oğlu vardır. O da Gühheyla'dır. Bu arada esere göre oğullarından Kara Han hariç hepsi savaşlarda ölmüştür. Karahanlı Devleti işte bu Karahan'dan geldiklerini iddia ederek kurulmuştur. Peçeneklerin isim babası ve atası ise Peşenk'tir.

Topkapı Sarayı Revan 1391 numarada kayıtlı bir *Tevârih-i Âl-i Selçuk* adlı el yazma eserin kapağında sonra yer alan boş sayfalar yazılmış üç sayfalık manzum mensur bir metin bulunmaktadır²⁹. Tek nüshası tespit edilmiştir. Yazarı ve yazılış tarihi belli değildir. Belli olmayan ve bilinmeyen konuların başında ise bu metnin kaynağı gelmektedir. Metin Dede Korkut Destanı'ndaki manzumelere benzemektedir ve Dede Korkut Destanı'nda adı geçen kahramanlardan bahsetmektedir. Fakat oradan alınmış değildir. Bu hâliyle bu metin, Dede Korkut Destanı'nın da kaynakları arasında sayılmaktadır. Bu metinde *Efrasiyap oğlu Alp Uruz*'dan bahsedilmektedir.

²⁸ DLT, III, s 369.

²⁹ Fahrettin Kırzıoğlu, bu yazmayı Topkapı Oğuznamesi başlığı ile incelemiştir (Kırzıoğlu M. Fahrettin, *Dede - Korkut Oğuznameleri*, Ankara 2000).

külâh itse kulalarını örmeyen, Kolu budı harança uzun baldırları ince Kazan Bügün tayısı at ağızlı Uruz Koca...³¹ .

Efrasiyap oğlu Alp Uruz'dan Bahseden Yazma (Topkapı Sarayı, Revan nu. 1391)

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te “Kaz” adlı kişiden bahseder ve onun Efrasiyap'ın kızı olduğunu söyler³².

Alp Er Tunga kızı Kaz'ı İran'dan kaçan Siyavuş ile evlendirmiştir. Siyavuş, Buhara'da yaşarken iftiraya uğramış, Alp Er Tunga tarafından idam edilmiştir. Tarih-i Buhara'daki bilgilere göre Keykavus oğlu Siyavuş, babasından kaçıp Ceyhun'a gelmiş, Efrasiyap'a sığınmıştır. Efrasiyap onu teselli etmiş ve kızı Kaz ile evlendirmiştir. Siyavuş bu vilayette kendisinden eser kalmasını istedi ve Buhara Kalesi'ni inşa etti. Sonra dedikodu yaparak Siyavuş ve Efrasiyap'ın arasını açtılar. Efrasiyap onu öldürdü. Cesedini Buhara

³¹ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara 1989, s. 113.

³² DLT, III, s 149

Kalesi'nde Doğu Kapısı / Güriyan Kapısı dedikleri Kah Furuşan kapısının içindeki bir yere defnettiler.

İnsanlar her yıl Nevruz günü güneşin doğuşundan önce bir horoz ile onun türbesine gidip adarlar³³.

Buhara Kalesi (<https://www.google.com/search?q=buhara+kalesi>)

Kâşgarlı Mahmud ile Yûsuf Has Hâcib aynı dönemde ve kültür çevresinde yaşamışlardır. İkisi de eserlerini Karahanlı Türkçesi ile kaleme almışlar, aynı dili ve kültür malzemesini kullanmışlardır. Bununla birlikte birbirlerini görmemişler, ikisi de birbirinin eserini okumamıştır. Yani ikisinin birbirinden etkilenmesi söz konusu değildir Bununla birlikte Alp Er Tunga ile Efrasiyap'ın aynı kişiler olduğunu o da belirtmektedir:

*“Eğer dikkat edersen, görürsün ki, dünya beyleri arasında en iyileri Türk beyleridir. Bu Türk beyleri arasında meşhur ve kutu / kut aldığı ayan beyanı olanı **Tunga Alp Er** idi. O yüksek bilgiye ve çok faziletlere sahip idi; bilgili, anlayışlı ve halkın seçkini idi. Ne seçkin ne yüksek, ne yiğit adam idi; zaten âlemde ferasetli insan bu dünyaya hâkim olur. İranlılar ona **Efrasiyap** derler; bu*

³³ Narşahi, s. 37.

Efrasiyap akınlar salıp, ülkeler zapt etmiştir. Dünyaya hâkim olmak ve onu idare etmek için pek çok fazilet, akıl ve bilgi lazımdır. İranlılar bunu kitaba geçirmişlerdir; kitapta olmasa idi, onu kim tanırdu. Cesur ve yiğit er çok yerinde söylemiş: Cesur insan sıkı düğümler çözer. Bu cihana hâkim olmak için bin türlü fazilet gerek. Yaban eşeğini alt etmek için aslan olmak gerek”³⁴.

Buhara yakınlarında Narşah köyünde doğan Şureyh en-Narşahi 942’de tamamladığı *Buhara Tarihi* kitabında Buhara’nın Alp Er Tunga / Efrasiyap tarafından kurulduğunu, onun zaman zaman bu şehirde yaşadığını, hatta mezarının bu şehirde olduğundan bahsetmiştir³⁵. Narşahî mezarın yerini şöyle tarif eder: “*Keyhüsrev, iki sene sonra Efrasiyap’ı yakaladı ve öldürdü. Efrasiyap’ın mezarı, Buhara şehrinin kapısının içinde bulunan Ma’bed Kapısı’nın yanındaki büyük tepenin üzerindedir. Buhara halkının, Siyavuş’un öldürülmesi üzerine mersiyeleri vardır. ... Muhammed bin Cafer bu olayın bu tarihten (Cafer’in yaşadığı dönemden üç bin sene önce olduğunu söyler”³⁶. Narşahî Buhara Kalesi’nin de Efrasiyap tarafından inşa edildiğini söyler³⁷.*

Alp Er Tunga, Türkçe kaynaklarda; tam anlamıyla donanımlı adil bir devlet başkanı, güçlü, yiğit, cesur, ileri görüşlü, bilgili, faziletli, ... bir kişidir. Güçlü ve toparlayıcı bir devlet adamıdır, ölümünden sonra Saka / İskit Devleti çökmüş, bölünmeler baş göstermiştir. Çok geniş bir coğrafyaya sahip olan ülke, yavaş yavaş küçülmüştür Adaletin temsilcisidir. Onun ölümünden sonra adalet bozulmuştur. O, herkese iyilik ve güzellik sağlayıcısıdır. Ölümünden sonra insanlar iyilik ile güzelliği arar olmuşlardır. O, iyi bir yöneticidir. Ölümünden sonra insanların refahı bozulmuş, onun yönetimi özlenmiştir. O demokrat, insanlara saygılı bir kişidir. Çünkü her zaman komutanları ve devlet adamları ile görüş alış verişinde bulunmuş, herkesin görüşüne saygı ile yaklaşmıştır. Kâşgarlı

³⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 31.

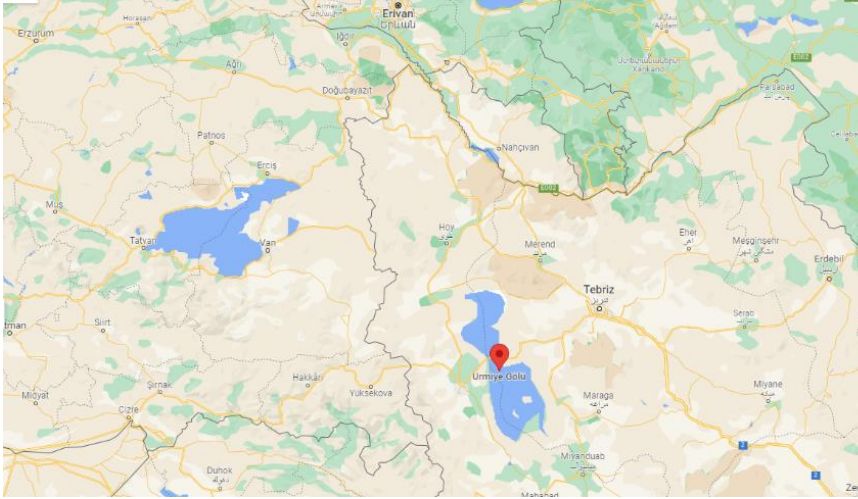
³⁵ Narşahî, *Tarih-i Buhara*, (Farsçadan tercüme ve notlar: Erhan Göksu), Ankara 2013, s. 27, 37.

³⁶ Narşahi, age, s. 27.

³⁷ Narşahi, age, s. 37.

Mahmud'un derleyip sunduğu Alp Er Tunga sagusu ile Yusuf Has Hacib'in Kudatgu Bilig'de onun hakkında verdiği bilgiler bunu açıkça göstermektedir.

Togan'ın Ahmed Tusi'den naklettiğine göre İranlı Keyhüsrev, Alp Er Tunga ile Azerbaycan'da çarpışmış ve Moğolistan'daki başkentine kadar gitmiş. Onu Anadolu'da veya Urmiye Gölü civarında öldürmüş³⁸.

Urmiye Gölü

(<https://www.google.com/maps/place/Urmiye+G>)

On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin ortaya çıkışı konusunda Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk'te şu bilgileri vermektedir: "**Türk hakanlarından birisi kendisinden birkaç yıl önce geçmiş olan bir savaşı öğrenmek istemiş, o savaşın yapıldığı yılda yanılmışlar; onun üzerine bu iş için Hakan ulusuyla müşavere yapar ve kurultayda 'biz bu tarihte nasıl yanıldıksa bizden sonra gelecek olanlar da yanılacaklardır; öyle ise, biz şimdi göğün on iki burcu ve on iki ay**

38

A. Zeki Velidî Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1982, s. 127.

sayısınca her yıla bir ad koyalım; sayılarımızı bu yılların geçmesiyle anlayalım; bu aramızda unutulmaz bir andaç olarak kalsın' der. Ulus, Hakanın önerisini onaylar. Bunun üzerine hakan ava çıkar; yaban hayvanlarını İlisu'ya doğru sürünsünler diye emreder. Bu büyük bir ırmaktır. Halk bu hayvanları sıkıştırarak suya doğru sürer. Bu hayvanlardan avlar; birtakım hayvanlar suya atılırlar; on ikisi suyu geçer; her geçen hayvanın adı bir yıla ad olarak konur”³⁹. Alp Er Tunga bilinen ilk Türk hakanlarından birisi olması haliyle On İki Hayvanlı Türk Takvimi’ni dünyaya hediye edenin Alp Er Tunga olma ihtimali yüksektir.

3. Alp Er Tunga’nın Coğrafyası

Alp Er Tunga’nın coğrafyası Çin Deniz’nden Tuna nehrine kadar uzamaktadır. Kuzeyde Kuzey Denizi’ne güneyde ise Mısır’a kadar ulaşmıştır.

Kâşgarlı Mahmud’un verdiği bilgilere göre Merv şehrini de Alp Er Tunga kurmuştur. Efrasiyap yani Alp Er Tunga burayı, *Tahmures* tarafından şehrin iç kalesi yapıldıktan üç yüz sene sonra kurmuştur. Bazıları da bütün Maveraünnehr’in (Çayardı’nın) her tarafını Türk ülkesi saymıştır. Bu, *Yezkend*’den başlar. *Yezkend*’in bir adı da *Dizrüyin*’dir, sarplığından dolayı ‘Bakır Kale’ demektir. Burası *Buhara*’ya yakındır⁴⁰.

³⁹ (*Divanü Lûgatit -Tercümesi I*, (Çev. Besim Atalay), TDK yay, Ankara 1986, s. 344-347)”. On İki Hayvanlı Türk Takvimi’nde yılın başlangıcı 21 Mart, Yenigün yani Nevruz’dur (DLT, C. I, s. 347).

⁴⁰ DLT, III, s 150.

Merv Şehri

(<https://www.theguardian.com/cities/2016/aug/12/lost-cities-merv>)

Kâşgarlı'ya göre Alp Er Tunga'nın Türkistan'da farklı yerlerde merkezleri vardı. Fakat bunların içerisinde Ordu-kent yani Kâşgar çok özel bir yere sahipti⁴¹. *Balasagun* şehrinin yakınlarında da bir Ordu şehri vardı. Balasagun şehrine de Kozordu denilmekteydi⁴².

⁴¹ DLT, I, 417-124

⁴² DLT, I, 417-124

Balasagun Şehri

(<https://www.google.com/search?q=balasagun+%C5%9Fehri>)

Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre *Tunga Alp Er* ile *Efrasiyap*'ın *Barsgan*: (<Barsa Han?) isimli bir oğlu vardır. Barsgan şehrini o inşa etmiştir. Bu şehir ayrıca Kâşgarlı Mahmud'un babasının şehridir⁴³. Bars Han'ın başkenti (Ordu, Tanrı Dağları ve Issık Göl yakınlarında yer almaktadır. Bu çevrede yapılan kazılarda o döneme ait pek çok şehir ve han kalıntıları bulunmuştur⁴⁴.

⁴³ DLT, I, 417-418.

⁴⁴ Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul 2006, s 109.

Barsgan Şehri

(<https://www.tarihistan.org/barskoon-barsgan-yazan/18858/>)

Daha önce de belirtildiği gibi Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk'te "Kaz" adlı kişiden bahseder ve onun Efrasiyap'ın kızı olduğunu, Kazvin şehrinin onun tarafından kurulduğunu, Efrasiyap'ın kızının orada oturup orada oynadığını, Kum şehrinde avlandığını anlatmaktadır⁴⁵. Günümüzde Kazvin, İran'ın başkenti Tahran'ın 165 km kuzeybatısında yer almaktadır. Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan şehir Elburz Dağları üzerindedir.

⁴⁵

DLT, III, s 149

Kazvin

(<https://www.gzt.com/skyroad/kazvin-iranda> 3580522)

Tunga Alp Er / Efrasiyap ile ilişkilendirilen yerlerden birisi de Barman'dır. Barman, Tunga Alp Er / Efrasiyap'ın oğlunun adıdır. Bu şehri Barman kurmuş, bu yüzden adı bu şekilde kalmıştır. Bu şehirde ayrıca Yungu adlı büyük bir dere de bulunmaktadır⁴⁶.

Tunga Alp Er / Efrasiyap'ın coğrafyasına Kaz Suyu'nu da ilave etmek gerekir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Kaz Suyu'nun İli Seresi'ne birleştiğinden bahsedilmiştir. Bu adı almasının sebebi olarak da Efrasiyap'ın kızının bu nehrin kenarında bir kale yaptırması gösterilmiştir⁴⁷.

Cafer en Narşahî, *Tarih-i Buhara* adlı eserinde Buhara hakkında bilgi verirken sık sık Efrasiyap'tan bahsetmiştir. O, Buhara yakınlarında yer alan Ramitin köyünün eski Buhara olduğunu iddia etmektedir. Ona göre Ramitin, eskiden padişahların ikamet ettiği yerdir. Muhkem kalesi vardır. Şimdiki Buhara kurulunca padişahlar sadece kış aylarında burada kalmaktadır. Bu köyü de Efrasiyap kurmuştur. Efrasiyap her ne zaman Buhara civarına gelse başka yerde

⁴⁶ DLT, III, s 369.

⁴⁷ DLT, III, s 149

durmaz, bu köye gelip yaşar⁴⁸. Bu arada Narşahî Buhara Kalesi'nin de Efrasiyap tarafından inşa edildiğini belirtmiştir⁴⁹.

İskitler Anadolu'dan çekildikten sonra uzun süre Azerbaycan'da kalmışlardır. *Şaberen şehri* Efrasiyap'ın başkenti kabul edilmektedir. Arran'daki Sengi-surakh Efrasiyap'ın Keyhüsrev ile yaptığı muharebede son sığınağı, Tebriz kapılarından biri Efrasiyap'ın kafası defnolunan yer, Urmiye Gölü onun boğulduğu yer, Marağa yakınlarında bazı yerler ve bir köprü Efrasiyap'ın yapısı olarak kabul edilmektedir⁵⁰.

Şaberen / Şabran Şehri- Azerbaycan

<https://www.facebook.com/Shabran/photos>

Özbekistan'ın Semerkant şehrinin kuzeyinde harabe halinde *Efrasiyap şehri* ve bu şehirden elde edilen arkeolojik buluntuların sergilendiği *Efrasiyap Müzesi* bulunmaktadır.

⁴⁸ Narşahî, age, s. 27.

⁴⁹ Narşahî, age s. 37.

⁵⁰ Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s 168.

Efrasiyap Şehri Girişi Semerkant-Özbekistan

Harabe Hâlindeki Efrasiyap Şehri, Efrasiyap Müzesi ve Semerkant Şehri

Dağlık çim höyük üzerinde bulunan alan Emir Timur'un karısı Bibi Hanım Camii yakınlarındadır. Yüksek bir yerde kurulan şehrin çevresi verimli araziler ve akarsularla çevrilidir. 1220 yılında Moğolistan saldırısında Cengiz Han'ın ordusu tarafından tahrip edilip tamamen yıkılan şehir artık Semerkant'ın bir parçası olmuştur. 219

hektarlık alanda yer alan kalıntılarda arkeolojik kazılar yapılmış, bazı noktalarda 12 metreye kadar inilmiştir. Harabe halindeki yerleşim yeri toprak yığınları ile çevrilidir. Kale duvarlarının dört ayrı zamanda inşa edildiği anlaşılmıştır. Efrasiyap kalıntıları 1923 yılından bu yana devlet koruması altına alınmış ve 1966 yılında da bu alan arkeolojik saha ilan edilmiştir. Uzun yıllardır yapılan kazılarda elde edilen buluntular, hemen yakınında yaptırılan Efrasiyap Müzesi'nde korumaya alınıp sergilenmektedir.

Efrasiyap Müzesi Semerkant - Özbekistan

Türk fatihi Alp Er Tunga tarafından bina edilen Çayardı (*Mâvarâu'n-nahr*) ve Horasan Türk illeri olup Arap işgallerinden sonra İranîleşmiştir⁵¹.

Kâşgarlı Mahmud'a göre Efrasiyap'ın başşehri Kâşgar idi. Bugünkü Maralbaşı şehri olan Barçuk'un kuruluşu da Alp Er Tunga'ya dayandırılmaktadır. Şehname'ye göre Alp Er Tunga'nın kızı

⁵¹ DLT, III, s 150; Esin, age, s. 172.

Kaz ile gizlice nikahlandığı için kuyuya atılan ancak Rüstem tarafından kurtarılan Bizen yahut Bijen de Barçuk'ta hapiste idi⁵².

Şehname'de daima Seyhun çevresi zikredilir. Nehrin kenarında yer alan Harezm, Buhara, Beykent, Belh, Semerkant, Soğd, Çaç (Taşkent), Sipencap (Çimkent) sık geçen yer adlarıdır. Ayrıca Hoten (Doğu Türkistan'da şehir), Dehistan (Türkmenistan'da antik şehir), Rey (İran Tahran eyaletinde şehir), Zabilistan (Tarih yazmak, tarih yapmak kadar önemlidir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır.), Kabil (Afganistan'ın başkenti), Hindistan, Şehd Irmağı (Eski İran'da ırmak) da destanın coğrafyası içerisinde yer almaktadır.

SONUÇ

Babasının adı Peşenk'tir. Türk tarihinin bilinen en eski hakanlarından birisidir. Çocukluğunun ve gençliğinin nasıl geçtiği hiçbir kaynakta yer almamaktadır. Babası Peşenk'ten sonra Saka Devleti'nin hakanı olmuştur. İranlıların deyimi ile Turan Devleti'ni kurmuş, bütün Türkleri aynı sınır içerisinde toplamıştır.

Türkçe adı Alp Er Tunga'dır. İranlılar onu Arilerin (Hint-İran) savaş Tanrısı *Frangrasyan*'a benzettiklerinden Efrasiyap adı ile anmışlardır. Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib gibi önemli yazarlar onun Efrasiyap ile aynı kişi olduğunu belirterek aklımızdaki şüpheleri ortadan kaldırır. Uygur destanlarında ise adı Buku Han olarak geçmektedir. O, çok büyük ihtimalle MO 625'te ya da yakın bir tarihte ölmüştür.

Saka ya da İskit Devleti onun zamanında en parlak devrini yaşamıştır. Ondandır yaklaşık 100 yıl sonra İskit Hakanıyesi Tomris Hatun muhtemelen onun torunudur.

Pek çok kaynakta Alp Er Tunga ya da Efrasiyap hakkında az da olsa bilgi bulunmaktadır. Ondandır Asur, Med, Eski Yunan, Çin, Hint, Eski Fars (Avesta) Orta Fars (Pehlievi), Fars, Arap, Moğol ve Türk kaynakları söz etmektedir.

⁵² Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 71.

Kut, Eski Türk dinine göre halkı yönetmek için bizzat Gök Tanrı tarafından verilen özel görevdir. Kut, babadan oğula geçer ya da Tanrı tarafından verilir. Türk devletlerinden Hun Devleti, Köktürk Devleti, Uygur Devleti, Karluk Devleti, Karahanlı Devleti, Peçenek Devleti, Selçuklu Devleti, ... Alp Er Tunga'nın torunu olduğunu beyan eden kişilerce kurulmuş ve yönetilmiştir. Osmanlı Devleti'nde Ertuğrul Gazi'nin babasının Gündüz Alp olmasına rağmen Süleyman Şah olarak gösterilmesi Alp Er Tunga'ya bağlanma çabalarıdır. Türkiye Cumhuriyeti ise kutunu 16 Türk devletinden almıştır.

KAYNAKÇA

- CÜVEYNÎ, A. A. M. (2013). *Tarih-i Cihan Guşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara.
- ATALAY, B.(1940). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. I, Ankara.
- ATALAY, B.(1940). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. II, Ankara.
- ATALAY, B.(1941). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. III, Ankara.
- BARTHOLD, V. V. (2019). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Terc. R. H. Özdem), Ankara.
- BARTHOLD, V. V. (2020). *Moğol İstilası Devrinde Türkistan*, (Çev. Seniha Sami Moralı), Ankara.
- CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul.
- DEMİR, N. (2016). *Türklerin En Eski Destanı: Ulu Han Ata Bitiği*, İstanbul.
- DEMİR, N. (2021). *Oğuzname*, C. 7, (Kısa Metinli Oğuznameler), İstanbul.
- EN-NARŞAHÎ, E. B. M. b. C. (2013). *Tarih-i Buhara*, (Farsçadan tercüme ve notlar: Erhan Göksu), Ankara.
- EBULGAZİ BAHADIR HAN (2020). *Şecere-i Türk*, (*Türk'ün Soy Kütüğü*), (Haz. Necati Demir), Ankara.
- ERGİN, M. (1989). *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara.

- NARŞAHÎ, (2013) *Tarih-i Buhara*, (Farsçadan tercüme ve notlar: Erhan Göksu), Ankara.
- ESİN, E. (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul, s 109.
- GÖMEÇ, S. Y. (2017). *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara.
- KIRZIOĞLI, M. F. (2000). *Dede - Korkut Oğuznameleri*, Ankara.
- ORKUN, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara.
- ÖGEL, B. (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara.
- REŞİDEDDİN, (2021). *Reşideddin Oğuznamesi*, C.3, N. Demir-G. Gökarian), İstanbul.
- TABERÎ, (1991). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C1, (Çev. Z. K. Urgan-A. Temir), İstanbul.
- VELİDÎ TOGAN, (1982). A. Zeki, *Oğuz Destanı*, İstanbul.
- VELİDÎ TOGAN, (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.
- TURAN, O. (2020). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi*, İstanbul.
- TURAN, O. (1992). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul.
- HAS HACİB, Y. (1985). *Kutadgu Bilig*, (çev. Reşid Rahmeti Arat), Ankara.
- HAS HACİB, Y. (1979). *Kutadgu Bilig*, C. I, (haz. Reşid Rahmeti Arat), Ankara.
- OMERXALİ, X. (2017). *Avesta, Zerdüşterin Kutsal Kitabı*, (Çev. F. Adsay, İ. Bingöl), İstanbul.

İSKİTLER, MIZRAK VE SAVAŞ SPORU CİRİT

*Mehmet ÖZMENLİ**

ÖZET

İslâmiyet öncesi Türk devletlerinin savaşçı karakteri bilim âlemince kabul edilen bir gerçektir. Tarihin ilk bilinen devirlerinden itibaren Türkler ordu ve askerlerin eğitimine özen göstermişler, bu eğitilmiş ve disiplinli ordular sayesinde tarihte birçok devletler kurmuşlardır. Tarihçiler ilk Türk toplumlarında (ön-türk=prototurque) askeri öğenin birincil bir yer tuttuğunda bileşmektedirler. Toplumsal gelişmenin başlangıcında herkesin asker olduğu ve Türk toplumunun ordusuyla bütünleştiği kabul edilmektedir. Eski Türk Kurganlarında tespit edilen savaş silahları: Kılıç, Meç(Kısa Kılıç), Mızrak, Kargı (Süngü), Kısa Mızrak (Kaçut), Bıçak, Hançer, Gürz(Topuz), Kamçı (Berge) ve Kement'tir. Cirit ise, Türklerin çok eskiden beri bilinen ve davul zurna eşliğinde yapılan atlı savaş sporlarından birisidir. Mızrağın savaş aleti olduğu zamanlarda, Türkler cirit oyunuyla, mızrak idmanı yaparak savaşlara daha iyi hazırlanıyorlardı.

Bildirimizde, İskitlerin savaş silahlarından olan kısa mızrağın kullanıldığını ve bunun da zaman içinde savaş oyunu olarak bilinen cirit sporunun askeri eğitim aracı haline geldiğini, Firdevsi'nin eseri olan Şahname'de bulunan metinler, arkeolojik buluntular (para ve süs eşyaları), diğer yazılı ana ve çağdaş eserler incelenmek suretiyle belirtilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mızrak, İskit, Savaş, Alp Er Tunga, Cirit.

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Giresun-Türkiye, mehmetozmenli@hotmail.com ORCID ID: 0000-0002-8616-0712

SCYTHIANS, SPEAR AND COMBAT SPORT JAVELİN

ABSTRACT

The warlike character of the pre-Islamic Turkish states is a fact accepted by the scientific community. Since the first known times of history, the Turks have taken care of the training of the army and soldiers, and thanks to these trained and disciplined armies, they have established many states in history. Historians agree that the military element occupied a primary place in early Turkish societies (pre-turk = prototurque). It is accepted that at the beginning of social development, everyone is a soldier and integrated with the army of Turkish society. The weapons of war identified in the ancient Turkish Kurgans are: Sword, Mech (Short Sword), Spear, Kargi (Bayonet), Short Spear (Kachut), Knife, Dagger, Gurz (Mace), Whip (Berge) and Lasso. Javelin, on the other hand, is one of the equestrian combat sports known to the Turks since time immemorial and accompanied by a drum zurna. When the spear was a combat tool, the Turks were better prepared for battles by playing javelin and practicing the spear. Declaration We, the Scythians used the short spear, which is one of the weapons of war as a game of war and military training in the sport of Javelin known in that time has become a tool in the work yet sahnâme texts, archaeological finds (money and ornaments), and other written evaluation will be indicated by the main contemporary art.

Keywords: Spear, Scythian, War, Alp Er Tunga, Javelin.

GİRİŞ

Karadeniz'in kara sınırlarının birçok yerinde varlıklarını bildiğimiz İskitler hakkında verilen bilgilerden bazılarına baktığımızda, Türk tarihinin seyrinde önemli bir yerlerinin olduğunu görmekteyiz. Çalışmamızda savaşçı özelliklerini bildiğimiz İskitlerin kullandıkları silahlardan birinin mızrak olduğu arkeoloji, nümismatik bilimlerinin ortaya koydukları bilgiler ve dönemin yazılı kaynaklarındaki beyanlardan belirleyebilmekteyiz. Ayrıca İran-Turan savaşlarının anlatıldığı Firdevsi'nin, Şahname isimli eserinde bu iki ordunun da silahlarından birisinin mızrak olduğu görülmektedir. Eserde, İskitlerin daha ziyade fırlatmaya yarayan kısa ve hafif mızrak

kullandıkları, İranlıların ise uzun ve yakın döğüş mızraklarını kullanmaktadırlar. Mızrak atma talimi olarak da Şahname de cirit oyunu oynadıkları anlatılmaktadır.

Çağdaş ve dönem kaynaklarının verdikleri bilgilere baktığımızda İskit adının Türkistan'dan Doğu Avrupa'ya kadar varlıkları bilinen birçok topluluğa verilen ad olduğu anlaşılmaktadır. Durmuş, Codex Cumanicus'un çevirisini yaptığı eserinin İskitlerle ilgili bölümünde şunları yazmaktadır: “ Massagetler, Alanları Sakalar ve Partlar'a İskitler diyorlardı.” (Durmuş, 1993: 135). Part krallarının kolektif adının Arsak (Romalılar arasında Arsac-es) ve Massagetler'in etnik adında (Mas-sag) Sacarum'un (Saklar) eski adının (Grekler arasında Sakai) kuşkuyla yer bırakmamaktadır. (Durmuş, 1993: 136). Massaget/Arşak/Part kralı Sanesan'la akraba olduğunun altını çizen P'awstos Buzand'a göre tüm bu halklar aynı soya mensupturlar (P'awstos, 2010: 18). Diodorus eserinde, Sarmatlar'ın aynı zamanda bazı kimselerce İskit diye anıldığını söylemektedir (Diodorus, 1935: 3).

Tarihten bugüne her ne kadar savaşlarda kullanılan araç gereçlerde akla durgunluk verecek gelişmeler söz konusu olsa da, harp sanatının daha ziyade yiğitlik, çeviklik, zeka, disiplin, kurnazlık, önsezi, dayanıklılık vs. özellikler üzerine kurgulandığını kabul etmek durumundayız. Çağdaş gözle bile Türklerin, Türkistan askerlik sanatında dikkat çekici özellikler saptanabilir. Önce örgütsel düzeyde Türk orduları esas olarak atlı ordulardır. At yetiştirmesini, seçmesini, bakmasını ve kullanmasını çok iyi bilen bu asker-göçer adamlar savaş türü olarak da atın önemli rol aldığı sürekli saldırı, baskın ve kısa (yıldırım) savaş yöntemleri uyguladılar. Ani baskın yapıp kaçardılar. Eğer izlenirlerse düşmanlarını Gobi çöllerinin ya da sonsuz steplerin yalnızlığında yorup hırpaladıktan sonra öldürücü ok ya da mızrak darbelerini indirirler. Yer yer bugünkü gerilla savaşçıların taktiklerini andıran bu yöntemler aslında salt bölük pörçük eşkıya grupları düzeyinde değillerdir. Küçük savaş birliklerinin kopuk görüntülerine karşın akıl almaz bir merkezîlik ve örgütlülük örneği göstermektedirler. Öyle ki bazen mevcutları yüzbinleri bulan bir ordulaşma olgusuyla karşılaşmaktayız.

İskit kökenli oldukları iddia edilen Part askerlerinin, kıyafetleri kemerli bir tunik, geniş pantolon ve çizmelerden ibaretti. Nispeten hafif olan giysileri, hücum için gereken hareket serbestisini sağlıyordu, çünkü onların görevi düşmanı aldatmak ve arkalarından gelen askerlere cesaret vermektir. Bunu yapmak için onlar, önce düşman askerlerine saldırıyorlar sonra da korkmuş gibi görünerek muharebe meydanından geri çekiliyorlardı. (Memiş, 2018: 158).

Bu savaş taktığının kullanan ve bugünkü İran'ın kuzey doğusunda varlıkları bilinen Partlar (Arsak), Ön Asya'da görünmeye M.Ö. 3. yüzyılda başladılar (Özmenli, 2020: 1391). Part -Roma savaşı olarak bilinen ve M.Ö. 53'te gerçekleşen Carrhea Savaşı Türklerin tarih boyunca kullandıkları "kurt kapanı" taktığını kullandıkları görülmektedir. Plutarkhos savaşın seyrini şu cümlelerle anlatır: "Part Komutanı Suren, birliklerini parlak zırhlarla donattığı için ileri muhafızlarının arkasındaki kuvvetleri perdelemişti. Part komutanı emir verince derin ve korkunç bir kükreme sesi ile savaş alanına doldurdular (Plutarkhos,1916: 23-6). Boynuzlarla ve davullar ile vahşi bir canavarın kükremesi gibi ses çıkartmışlardı (Plutarkhos,1916: 23-7). Part askerleri uzun saçlarını İskit tarzında alınlarının üzerinde topladılar ve daha heybetli görünmelerini sağladılar (Plutarkhos,1916: 24-2). Part öncü kuvvetleri, mızrakları ile Roma ordularının ön saflarını karışıklığa atmayı planladılar (Plutarkhos,1916: 24-3).

İSKİT SAVAŞÇILARI VE KULLANDIKLARI SİLAHLAR

Hippokrates: "Erkeler kadar olmasa da İskit kızları ve kadınları da at binmesini, ok ve mızrak atmasını biliyorlarmış" (Hippokr. Aer.17). Herodotos, "Massagetlerin giyinişleri ve yaşamları İskitlerinki gibidir; atlı ya da yaya savaşır. Okla ve kargı (mızrak) ile savaşır" demektedir. (Herodotos.2010: I/215, 114). Strabon, elli kişilik çalışma gruplarına ayrılan çocukların at sırtında mızrak attıklarını, yay ve sapan kullandıklarını belirtmiştir (Strabon, 1929: XV.3.18).

M.Ö.140'larda Türk ordu sistemi hakkında bilgi veren Çinli bir vezirin tespitlerine göre; Türk askerleri insanı şaşkınlıkla hareket ediyorlardı. En yalçın dağları çok kısa bir sürede tırmanır ve inerlerdi. Selleri ve İrmakları elbiseleriyle yüzüp geçerler. Rüzgâra,

yağmura ve susuzluğa dayanırlar. Her türlü arazide dinlenmeden zorlu yürüyüşler yaparlardı. Onların atları en dar yarıklardan bile geçmeye alışıktır. Türkleri yenmek için düz ovaya çekilmeliler. Savaş arabaları olmadığı gibi atları da yavaş kalır. Mızraklarının kısalığı ve zırhlarının inceliği sebebiyle yakın dövüşe zorlanmalılar. Ayrıca onların savaş usullerini bilen halklardan da yardımcı kuvvetler alınmalıydı. (Gömeç, 1988: 8-9)

Gömeç, kitabelerde ve Divanü Lûgat-i Türk gibi kaynaklarda geçtiği üzere Türklerin kullandıkları silahları ve savaş aletlerini şöyle sıralar: At, ok, yay, kılıç,, cida, gönder (mızrak),, (Gömeç;1988: 6). Grakov; “Atlı savaşçının kaçınılmaz olarak yay ve oka eşit ölçüde kullandığı bir diğer silah ise mızrak ve harbe idi. Savaşçı bu silahı ya fırlatıyor, ya saplıyor ve darbeyi aşağıya göre daha zayıf olan üst kısma indiriyordu” (Grakov, 2008: 182). İskitler hakkında yazarın verdiği bu bilgide mızrağın ok ve yay ile eşit ölçüde olduğu vurgusudur. Fırlatılabilir olması da daha kısa boylu olduğundan kaynaklanmaktadır. 1.80 ile 2.10 arasında boyutlarının olduğu belirtilmektedir. Durmuş’da, Sakaların ok ile yaydan başka mızrak ve kılıç kullandıklarını belirtmektedir (Durmuş, 2007: 101). Türklerin, yakın savaşta, düşmana çevgan (cirit/mızrak) da kullandıkları belirtilmektedir. Çin kaynakları Hunların mızraklarının demir saplı ve küçük olduğunu belirtmişlerdir (Göksu 2015: 200). Sulimirski, Sarmatların izlerinin Polonya’ya da uzandığını, ayakla döndürülen çömlek yapma aleti, Sarmat broşu, tamga sembolü mızraklar, Sarmat tipi kemerlerin Polonya’da bulunduğunu bunun da bu eşyaların burayı ele geçirenlerin yönetici sınıflarına ait olduklarını belirtmektedir (Sulimirski, 1970: 166).

İskitlerin en önemli savaş aletlerini şöyle sıralanmaktadır; ok, yay(birleşik yay ve ok kılıfları), (taştan, kemikten, demirden, tunçtan yapılmış) ok uçları, mızrak uçları, kılıçlar, hançerler, baltalar, gürzlerdir. Bu aletleri bilemek için ege ve bileği taşı da kullanmışlardır. İskitler aynı zamanda hem yük hem insan taşımak için kullandıkları at arabalarını savaşlarda düşmana karşı da kullanmışlardır. (Gülensoy, 2011, s.70-71.)

Thukydides'e göre demirin mucidi İskitler olmalıdır. (Thukydides, 1975: II. 98). Bakıldığında İskitler askeri teçhizat ve kalkanlarında demiri de çokça kullandıkları görülmektedir. Demir madeni İskitler'in en öldürücü silahı olan oklarında ve diğer savaş gereçlerinde oldukça çok kullanılmaktaydı (Tarhan 1984: 113). İskit kurganlarında demir ve bakır malzemeden yapılan malzemelerle çok karşılaşmamaktadır. İskit ulusunun, demirin mucidi olarak görülmesi de dikkat çekicidir. (Tural, 2020: 87)

“Adetlerine göre, normal zamanlarda hayvancılık ile uğraşır, yabanî hayvan avcılığı yaparlardı. Olağanüstü durumlarda ise, savaşmak için talimde bulunurlardı. Bu onların en doğal özelliği idi. Uzun menzilli silahlar yay ve ok, yakın dövüş silahları ise kama ve mızrakta. Kazanacaklarını [anladıklarında] ilerler, kaybedeceklerini [sezdiklerinde] geri çekilirler [ve] kaçmaktan utanmazlardı.” (Onat-Orsoy- Ercilasun, 2020: 1)

İskitler tarafından ok ve mızrak yağmuruna tutulan Büyük İskender ve askerleri geri püskürtülmüş ve Büyük İskender olmak üzere birçok asker yaralanmıştır. Ancak bir süre sonra tekrar karşı saldırıya geçen Büyük İskender bu saldırıda başarılı olmuştur (Arrianus, Alexandroi Anabasis, III, 30). İskitlerin kurganın üzerinde atları kazığa oturtma yönteminin Macaristan'da hala mezarın üzerine mızrak dikme geleneği olarak devam ettiğini, Yakutlarda atların hala mezarın üzerine kazıkla dikildiklerini, Çuvaşlar ve Kırgızların ise ölümün birinci yılında ölüye bir at kurban ettiklerini söylemektedir (Minns, 1913: 91). Asyalı toplumlarda “mızrak” toplumsal gücün sembolüdür. Hem İran hem de Yunan mitolojilerinde kahramanları simgelemektedir (Hoseini-Nooraei, 2015: 1)

CİRİT SPORU VE MIZRAK

Spor kavramı / etkinlikleri, insanoğlunun ilkel dönemden itibaren zorunlu olarak doğal yaşam etkinliklerinin içerisinde bulunması ile kendisini ortaya koymaya başlamıştır. Örneğin; beslenme ihtiyacını karşılamak durumunda olan insan, vahşi hayvanları avlamak adına mızrakları, okları ve/veya taşları kullanmaya başladığında, bir anlamda “gülle atma”, “cirit atma” ve

“ok atma” gibi spor etkinliklerinin de ilk örneklerini ortaya koymaya başlamışlardır (Açıkada, 2010: 23).

Cirit, Türklerin çok eskiden beri bilinen ve davul zurna eşliğinde yapılan atlı savaş sporlarından birisidir. Mızrağın savaş aleti olduğu zamanlarda, Türkler, cirit oynayarak mızrak idmanlarına daha iyi hazırlanıyorlardı. Cirit; gözü pek, korkusuz yiğidin yetiştirilmesini, ata, savaşa, kana, yiğidin ve atın alıştırılmasını sağlayan bir oyundur. O kadar hızlı koşarlardı ki; koşan bir ata dahi arkasından yetişip binebilir, at üzerinde çok iyi kılıç kullanır, hedefe ok atma, mızrak savurma, gürz kullanma başta olmak üzere envai çeşit savaş tekniğini yapabilirlerdi. (Yıldız, 2002: 436).

Sözlükte, “dürtmek; atmak, fırlatmak; delmek” gibi anlamlara gelen zerk kökünden türetilmiş bir alet ismi olan mizrâk (çoğulu mezârîk), sert ve esnemeyen uzun-ince ahşap bir gönderle ucuna takılmış taş (çakmak taşı, volkan camı), kemik, boynuz, bakır, tunç, demir veya çelikten mâmul bir temrenden oluşan dürtücü-delici bir yakın ve uzak dövüş silâhıdır; hedefe doğrudan dürtülerek yahut fırlatılarak kullanılır (Terzi, 2005: 3). Uzunluğuna göre “kargı” ve “harbe” adlarıyla da bilinen mızrak eski Türk silâhları arasında bayrak, sancak, süngü ve ciritle birlikte bir grup oluşturur (Çoruhlu, 2005: 4). Sarıca, Kutadgu Bilig’de mızrak kelimesinin “sanç” olarak geçtiğini ifade etmektedir; “ çeriğ sançmış alp er/ düşman mızraklanmış er” (Sarıca, 2008: 102).

Savaş taktikleri ve stratejiler barış zamanlarında oynanan oyunlarla pekiştirilir. Bu oyunlardan bazıları at yarışları, ok atma, güreş ve cirit sporlarıdır. Anadolu’da bazı yörelerde bir zamanlar daha yoğun, ancak şimdilerde daha kısıtlı olarak oynanan bir spor etkinliği olan Cirit’in tarihi hakkında çok fazla bir çalışmanın olmadığı görülmektedir. Cirit ile mızrak birlikteliği yadsınamaz bir gerçek olduğunu kabul edildiğinde belki de cirit sporunun tarihi biraz daha belirginleşebilir. Cirit sporunun tarihi ile ilgili bilgilerimizin çok fazla olmayışının nedeni, yazılı belgelerin olmamasındandır. Uzak mesafe silâhı olarak savaşlarda özellikle ok ön plana çıktığı için yazılanlar genel de okçuluk üzerine olunca mızrak daha geri planda kalmıştır.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE MIZRAK

Kazak ve Kırgızlarda eskiden cenaze törenlerinde at yarışmaları düzenlenirdi. Günümüzde de, “alaman bayge, çon at çabış” denilen yarışmalar yapılmaktadır. Yuğ (ölüm) törenlerinde ölenin ruhu için bir mızrak (tul nayza) kırılmaktaydı. Kazaklarda mızrak (tul nayza) kırmak sembolik olarak vedalaşma işaretiydi. (Kukaşev 2001: pp. 351-373).

Kabaklı'nın, Oğuz Han destanından aktardığı bölümde;

"Oğuz Kağan bir acar yiğit kişi idi...

Bu gergedanı avlamak diledi.

Günlerden bir gün ava çıktı.

Mızrak ile yay ok ile üstelik kılıç
ve kalkan ile ata bindi... Gergedan
gelip başı ile Oğuz'un kalkanına
vurdu.

Oğuz mızrak ile gergedanın başına vurdu.

Onu öldürdü kılıç ile başını kesti aldı gitti" (Kabaklı, 1973:9-10).

Orhun abidelerinde; "Kırgıza doğru ordu sevk ettik. Mızrak batımı karı söküp" (Ergin, 2003: 19). Körüoğlu destanının Uygur versiyonundaki birçok metinde mızrak kelimesi geçmektedir. Birkaç Örnek; "Dayıcığım! Şimdi bana izin verin. Ben İspihan'a varıp savaşmayı, kılıç sallamayı ve mızrak atmayı öğrenip geleyim! - dedi." [A583-586] (Saluk, 2008: 64)

*"Elmas kılıç bağladınız
belinize, Düşman korkup
uğramadı erlere. Kızıl kılıç,
mızrak verdim sizlere,*

Başka isteğiniz var mı yiğitler?!" [A895-898] (Saluk, 2008: 82)

Üç batman uzunluğunda çelik okları koyup peşi sıra gökyüzüne atmayı öğrendi. Böylece o, hem yerdeyken [A250] hem de atın

üzerindeyken ok atmada, mızrak kullanmada ustalaştı. (Saluk, 2008: 306). Göroğlu, huzurdan çıkıp tulparını yedi yerinden eyerledi. Onun üzerine kubbe [A590] şeklinde yuvarlak bir altın koydu. Sağ eline mızrak, sol eline elmas kılıcını aldı. Başına altın tacını giydi. Çembil'den İspihan'a doğru yola çıktı. Çembil ile İspihan'ın arası bir hayli uzun çetin bir yoldu. Göroğlu yol boyunca yalnızlığını düşündü ve gönlü kırık bir halde bu münacatını [A595] (Saluk, 2008: 316)

ARKEOLOJİK VE NÜMİSMATİK BULUNTULAR VE İSKİT MIZRAĞI

Fotoğraf 1: Solokha Höyük Mezarlığı (köyün güneyinde, Velyka Znamyanka köyü) bir arkeolojik anıttır (MÖ 4.000 - MÖ 1. yarı 2.000) https://www.pslava.info/VelykaZnamjankaS_KurganSoloxa,114223.html (Erişim tarihi: Şubat 2022)

[*(HIP/Art Resource, NY) Büyük atlılar ve savaşçılar olarak bilinen İskitler, doğudaki Solokha'daki bir kraliyet mezarında bulunan MÖ 5. yüzyılın sonları ile 4. yüzyılın başlarına tarihlenen bu altın tarak da dahil olmak üzere çeşitli eserler üzerinde tasvir edilmiştir. Ukrayna.*]

M.Ö 5 yüzyıla tarihlendirilen bu altın taraktaki savaşçının elinde görülen mızrak kısa ve fırlatmaya uygun bir silah özelliği taşımaktadır.

Fotoğraf 2: Electrum Kul-Oba gelen vazo kurgan , MÖ 4. yy'ın 2. yarısında. (Ermitaj Müzesi , St Petersburg)

https://stringfixer.com/tr/Kul_Oba (Erişim tarihi: Şubat 2022)

Vazonun bir yüzünde diz çönmüş bir İskit savaşçısı yayını savaşa hazır hale getirmek için uğraşırken diğer yüzde yer alan iki adet mızraklı savaşçı figürü betimlenmiştir (Cernenko, 1983: 22-23).

Fotoğraf 3: Kurgan Kul-Oba, Plaka: İskit binicisi (Kerç yakınlarındaki Kul-Oba höyüğü. P. Dubrux tarafından yapılan kazılar, 1830, Devlet İnziva Yeri (St. Petersburg), env. № K-O 49.)

https://www.pslava.info/Kerch_KurganKul-Oba_202,131297.html

(Erişim tarihi: Şubat 2022)

Fotoğraf 3'te görülen mızrak atmaya hazırlanan İskit atlısı betimlenmiştir. Ok, yay, sadak ve mızrak gibi İskit savaşçıların en çok kullandıkları savaş araç ve gereçleri bu kap üzerinde de görülmektedir. Herodotos'da da dile getirilen İskitlerin kenevir çekme geleneği (Herodotos, 2010: IV/75, 324) kurgan içerisinden yüzlerce sayıda altın mücevherler ile bronz ok uçları, kılıç, mızrak gibi çok sayıda savaş aleti bulunmuştur. Bunun yanında yine altından ve gümüşten yapılan kupalar ve bronz kazanlar da kurgan materyallerindedir (Hinds, 2010; 35). Kul-Oba Kurganı içerisinde kuzu kemikleri içeren iki adet İskit gemisi, mezar sırasında yapılan gömü geleneklerinin göstergesi olan bir mezarın kalıntıları da vardı. Gemilerin arkasında, mezar odasının güneybatı köşesine yakın, iki demir mızrak ucu bulunmuştur. Taş zeminde yüzlerce bronz ok uçları ve mızrak uçlarının yanı sıra kabartma bezemeli çok sayıda dağınık altın folyo ele geçmiştir (Meyer, 315).

fig:1

fig:2

fig:3

Hamza Şeker, İskit paraları üzerine yaptığı çalışmada tarihi olayları aydınlatacak bilgiler vermektedir. Şeker, Eskiçağ'da sikke basımının yönetici konumundaki kişilerin elinde bulunan bir ayrıcalık olduğunu vurgulayarak, bronz sikke üzerine resmedilen savaşçının bir İskit kralı; dolayısıyla da sikkenin tarihlendiği dönemde (fig. 3) İskit kralı Ataias'ın (Ölümü: MÖ. 339 yılı) bizzat kendi tasviri olduğunu belirtmektedir. At üzerinde mızrak atan İskit süvari tasvirlerinin yegâne nümismatik eşleşmesi, İskit süvari tasvirli iki bronz sikkeden biri olduğunu ifade etmiştir. Şeker, paraların motiflerini değerlendirdiği makalesinde; İskit kralı tasvirli Kerkinitis bronz sikkesinde, at üstünde yay ve mızrak atan süvarinin net olarak

görüldüğünü yazmaktadır. Fig. 1 ve 2'de yer alan, arka yüzlerinde mızrak atmaya hazırlanan İskit kral tasviri bulunan bronz sikkeler, levhalar bölümünde en seçme örnekleri içermektedir. Makalesinin devamında "pantolonlu İskit süvari tipli iki bronz sikkeden birisi ve İskit kralı Ataias'ın çok nadir bronz sikkelerinden bir tanesi olup aynı zamanda İskit kralı Ataias'ın mızrak atar şekilde resmedilmiş tek tasvirini içerir" diye belirtmektedir (Şeker, 2015: 607, 609, 610, 611, 613, 614).

TARİHİ KAYNAKLARDA MIZRAK

Bilge Tanrı Ahuramazda'nın İran peygamberi Zerdüşt'e vahyettiği Avesta'da geçen Haéna kelimesi genellikle kötü amaçlar taşıyan topluluklar veya düşman orduları için kullanılmıştır, " Ey Sraoşa... Bizi, kanlı mızraklarını fırlatan kötü niyetli ordulara karşı (koru)" Yasna 57/24 (Sivrioğlu, 2013: 679, dn. 22). Burada belirtilen düşman İskitler midir? Bu soruya net cevap vermek zor olsa bile İran Turan savaşlarının asırlarca devam ettiği düşünüldüğünde, bundan sonra vereceğimiz örneklerde de İskit savaş silahlarından birinin mızrak olması kastedilen düşmanların İskit olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

İskit geleneğine göre kral öldüğü zaman, eni boyu bir büyük bir mezar kazılırdı. Birçok ritüelle beraber ölünün etrafına mızraklar çakılır, üzeri ağaçtan bir gölgelikle kapanır ve sazlarla örtülürdü. (Herodot, IV/71-72, 322-323).

ŞAHNAME, ALP ER TUNGA VE MIZRAK

Yusuf Has Hacıp'in Kutadgu Bilig eserinde ise, Dünya beyleri arasında en iyilerinin Türk beyleri olduğunu anlatır. Alp Er Tunga'yı ise Türk beyleri arasında en meşhur, en yüksek bilgiye ve fazilete sahip, bilgili, anlayışlı ve halkın seçkini olarak anlatmıştır. İranlıların Afrasyab dediklerini ve hakkında eserler kaleme aldıklarını belirtir (Hacıp, 1985: 277-283/31).

Alp Er Tunga, Türk destanlarında aynı isimle anılmakta iken, İran destanında Afrasiyab ismi ile tanınmaktadır. Alp Er Tunga, İskit Devleti'nin yükseliş dönemini yaşatan büyük bir hükümdar ve kahraman olarak görülmektedir. Alp Er Tunga M.Ö. 626 yılında

öldürülmüştür (Dikici, 2014: 16). Afrasyab, Türk kahramanıdır ve İran destanında İran'ın baş düşmanıdır. Afrasyab adı birkaç kez de Avesta'da İranlıların hasmı olarak zikredilir. İran kaynaklarında 'Turlara' at üzerinde seyahat edenlerin karakteristik özelliğine işaretler, "Saklar" da denilmektedir. Avesta'da "hızlı atlı Turlar" ibaresi geçmektedir. (Laypanov-Miziyev, 2010: 108)

Hunkan hoca, eseri şöyle özetlemiştir: "Şahname isimli eser; bir Karluk Türkü olan Sultan Mahmûd'un cedit ve dönemin en eski meşru görülen hanedanı olan ve hatta ordusu Karluklardan müteşekkil olan Turan hakanı Afrasyab'ın, İranlı hükümdarlar karşısında itibarsızlaştırılmaya çalışılmasıdır" (Hunkan, 2016: 89). Eser, bu özelliği dikkate alınarak incelenmiş, çalışmamızı ilgilendiren cümlelerinden yararlanılmıştır.

Firdevsi'nin, Gazneli Sultan Mahmud'a sunduğu, Şahname isimli eserinde Türk savaşçıları hakkında yazdığı; "Zal da ona dedi ki "Ey oğul! Aklını başına topla da beni dinle! Senin bana sorduğun Türk, erkek bir ejderha gibi savaşır nefes verirken ateşler saçar; intikam almak için savaşa başladı mıydı bir bela bulutu kesilir. Onun bayrağı da elbisesi de karadır, kolları demir kaplıdır, külahı da demirdendir. Üzerindeki demir zırh altın işlemelidir, tulgasının üzerinde de kara bir bayrak vardır. Ondaki kendini iyi koru; çünkü çok uyanık ve cesur bir pehlivandır." (Firdevsi, 2009, 5335/ 270).

Firdevsi'nin Şahname isimli eserinde, mızrak ve Türk sözcüklerinin geçtiği örnek cümleler: Askerlerin başları üzerinde tozdan bulutlar yükseldi, mızraklarla kara taşların yürekleri parçalandı (Firdevsi, 2009: 1085/98)

Bunun üzerine erler hep birden nâra atıp, mızraklarını bulutlara yükselttiler (Firdevsi, 2009: 2025/135).

Mızraklar, güzler, oklar ve yaylar da onları takibetti (Firdevsi, 2009: 3840/208).

Nihayet, mızraklar gölgelerini uzaklara salarken, padişahın tarafında bozgun başladı (Firdevsi, 2009: 4665/238).

Afrasyab'ın askerleri İran ordusuna bu sayede galip geldiler.

Türklerin ülkesinden, mızraklarıyla, çölden ve her yandan büyük büyük ordular geldi (Firdevsi, 2009: 6715/328).

Burada Afrasyab'ın Araplara karşı elde ettiği başarı vurgulanmaktadır.

"Üstelik, Afrasiyab'ın senin tahtını elde etmek istediğini duymuştuk ... : O, böyle bir kötülüğü rüyasında bile göremez olsun!

"Biz, ileri gelenler ve iyi kılıç kullanmasını bilenler, kin meydanında toplanıp,

"Uzun mızraklarımızla gittik ve onun rahatını altüst ettik. .. (Firdevsi, 2009: 6880/333-334).

İskitlere karşı İranlılarla ittifak içinde olan Araplardan gelen mektuptaki haberdir. İran padişahı bu mektuba çok memnun olmuştur. İranlıların da mızrak kullandıkları, ancak uzun olanlarını kullandıkları belirtilmektedir.

Birbirlerine o kadar hızla ve ardı ardına mızrak yağdırdılar, ki ikisini birbirinden ayırmak güçleşti... (Firdevsi, 2009: 7545/359).

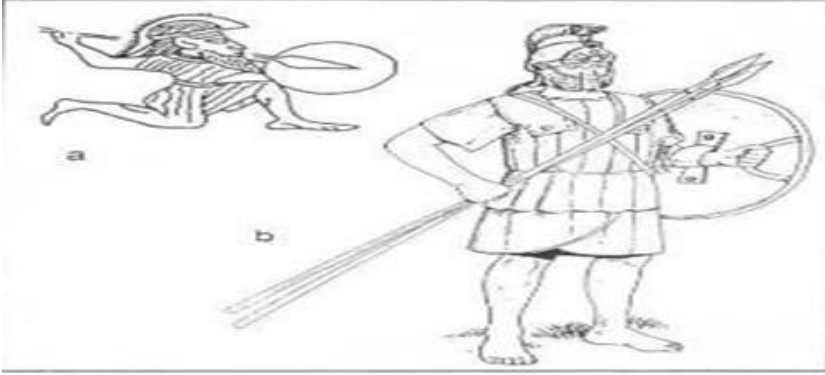
Erlerin çokluğundan yeryüzünde adım atacak yer kalmadı; mızrakların çokluğundan da gökler kayboldu. (Firdevsi, 2009: 11540/522)

Yeryüzü pehlivanların naralarıyla inliyor, gökyüzünde mızrakların çokluğundan demirdenmiş gibi görünüyordu. (Firdevsi, 2009: 19425/835)

Savaşmak için dar bir meydan seçtiler ve orada kısa mızrakla da döğüşmeye başladılar. (Firdevsi, 2009: 8190/383).

Firdevsi, Şahnâme isimli eserinde Türk- İran mücadelelerini anlatırken barış ortamlarında sportif etkinliklerde bulduklarından da bahsetmektedir. Afrasyab'ın İran lideri Siyavuş'a Gersivez isimli komutanını göndermesi ve cirit sporunun anlatımı da mevcuttur. Şiyavuş saraydan çıktı ve oyun alanına gitti, gûy ve çevgen oyununa hazırlandı (Firdevsi, 2009: 1630/485). "Bu sefer alana ciritleri getirdiler. İki büyük kahraman (İranlı Siyavuş ve İskit Gersivez) tahtlarına oturarak cirit oyununu kimin kazanacağını seyretmeye

başladılar. İranlı atlılar bir toz gibi hızla alana koşarak cirit oyununu kazandılar" (Firdevsi, 2009:1640/485).

Resim: a) İskit piyadesinin elinde fırlatmak üzere olduğu mızrak b) Zırh, mızrak ve kalkan (Head, 1992: 51)

KAYNAKÇA

- AÇIKADA, C. (2010). *Türkiye’de Spor Bilimlerinin Gelişimi*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- ARRIANUS, A. A. (2006). *İskender’in Seferleri*, Çev. Meriç Mete, İstanbul: İdea Yayınevi.
- CERNENKO, E. V. (1983). *The Scythians 700-300 BC*, London: Osprey Publishing.
- DİKİCİ, M. (2014), *Sakalar*, Ankara: Alter Yayıncılık.
- DİODORUS (1935), *Diodorus of Sicily Vol II* (Çev. C. H. Oldfather), William Heinemann LTD: Londra.
- DURMUŞ, İ. (2007), *İSKİTLER*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- EKREM, M. (2018), *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*. Bursa: Ekin yayınları.
- ERGİN, M. (2003), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Hisar Yayınları.

- FİRDEVSİ., (2009), *Şehname*, Çev. N. Lugal, (1. baskı), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- GÖKSU, E., (2015), *Türk Kültüründe Silah*, 2. Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- GÖMEÇ, S. (1988), “Eski Türk Ordusunun Genel Mahiyeti”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 141, İstanbul.
- GRAKOV, B.N., (2008), *İskitler*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- GÜLEÇ, H. (2006), “Süleymânnâme’de Eski Türk Destanlarına Ait Unsurlar, Dil-Üslûp ve Motifler” *bilig*, 36: 243-260, Kış.
- GÜLENSOY, T. (2011), *Barbar Türkler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- HEAD, D. (1992), *Achaemenid Persian Army*, Stockport.
- HERODOTOS, (2010), *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, 6. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- HİNDİS, K. (2010), *Scythians and Sarmatians*, New York: Marshall Cavendish.
- HİPPOKRATES, (1923), *Peri aeron, Kullanılan Metin ve Çeviri: Hippocrates, Airs, Waters, Places. Trans. W.H. Jones*, London-New York. (The Loeb Classical Library)
- HOSEİNİ, ZOHRE- NOORAEİ, TAHMOORS, (2015), “The Comparison of sport symbols and sings (archery spear, mace, sword, wrestling and weightlifting) among the legends of Iran and Greece”, *Jnasci-Journal of Novel Aplied Scainces*, 4/2, pp. 146-150.
- HUNKAN, Ö. S., (2016) “Ortaçağ İran’ını Anlamak: Firdevsî, Nizâmü’l-Mülk, Sabbâh Ve Hayyam”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (77- 102).
- KABAKLI, A., (1973), *Türk Edebiyatı*, C.2, Türkiye Yayınevi, İstanbul.
- KUKAŞEV, Ş. Ş. (2001) “K Simbolike Starinnogo Kazahckogo Pominalnogo Rituyala “Tüye Şeşu”, *Obıçan İ Obriyadi*

Kazahov V Proşlom İ Nastoryaşem / Kazaktın Adet-Gruştarı Men Salt-Desturları: Ötkendegisi ve Bugünü, Almatı (Russian), pp. 351-373.

MEYER, H. C., (2013) *Greco-Scythian art and the birth of Eurasia : from Classical Antiquity to Russian modernity*. (Oxford)

MİNNIS, E. H. (1913), *Scythians and Greeks*, Cambridge University Press: Cambridge.

LAYPANOV, K. T. – M., (2010), İsmail M., Çev. Hatice Bağcı, İstanbul: Selenge Yayınları.

ONAT, A., ORSOY, S. ve ERCİLASUN, K. (2020), *Han Hanedanı Tarihi (Hsiung-nu Monografisi)*, Ankara: Türk Tarih kurumu Yayınları.

ÖZMENLİ, M. (2020), Savaş Sporu Cirit, *International Journal Of Social, Humanities And Administrative Sciences*, 6(30):1386-1396.

P'AWSTOS, B. (2010), History Of The Armenians , translator Robert Bedrosian, <https://archive.org/details/HistoryOfTheArmenians>

ByPawstosBuzand_569/page/n17/mode/2up?q=Sanesan&view=theater (Erişim tarihi: 10.02.2022)

PLUT. (Plutarkhos/Plutarch) Cras. (=Crassus) Pomp. (= Pompeius-Pompey) Kullanılan Metin ve Çeviri: The Parallel Lives, Voll.III, 1916, Leob Classical Library, trans. Bernatte Perrin. (Erişim tarihi: Şubat 2022)

SALUK, R. G. (2008), *Köroğlu Destanı'nın Uygur Versiyonu (Metin – Aktarma – İnceleme)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

SULİMİRSKİ, T. (1970), *The Sarmatians*, New York: Praeger Publishers.

STRABO, (1929), *Geographica*, Trans. H. L. Jones, London, LOEB.

- Şeker, Hamza, (2015), “Mızrak Atan İskit Kralı Tasvirli Kerkitis Bronz Şehir Sikkesi”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 8(XXIV), (607-620), Aralık s. 617.
- THUKYDİDES, (1975), *Peloponnessoslularla Atinaluların Savaşı*, II, Çev. Halil Demircioğlu, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- ULAŞ TÖRE SİVRİOĞLU, (2013), "Sāsānilerde Askeri Teşkilat, Silah Teknolojisi Ve Savaş Stratejileri", *Turkish Studies*, 8/5 Spring, p. 675-703, Ankara.
- TARHAN, T. (1984). “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, Araştırma Sonuçları Toplantısı, I. Başbakanlık Basımevi, Ankara, 109-120.
- TURAL, S. (2020), “İskitler Ve Madencilik Sanatındaki Yerleri”, *International Journal of Social Sciences*, Volume 4/1 Spring (p. 69-90).
- YILDIZ, D. (2002), *Çağlar Boyunca Türklerde Spor*, İstanbul: Telebasım Yayınevi.
- YUSUF HAS HACİP, (1985), *Kutadgu Bilig*, Çev. R. Rahmeti Arat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İSKİTLERİN TARİHSEL GELİŞİMİ

*Mahmut ÇELİK**

ÖZET

Doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna'ya kadar uzanan İskitler, MÖ VIII. yüzyıl ve M.Ö. II. Asırlar öncesine dayanan ve 7 bin kilometreden fazla bir alana yayılmış bir kavimdir. Eski kaynaklarda İskit halklarının yaşadığı Avrasya ülkelerine “İskitya” veya “Skythia” deniyordu. Ancak İskit ismi Asur, Yunan, Fars, Hint ve Çin kaynaklarında da geçmektedir. Asur kaynakları büyük bir tarihi öneme sahiptir. Bu kaynaklarda bazı tarihi olaylara ve siyasi gelişmelere ışık tutabilecek noktalar bulunmaktadır. Yazının MÖ 3100 yıllarında Sümerler tarafından icat edildiği ve Mezopotamya'nın kuzey ve güneyinde kabileler halinde gelip yerleşen Sami kabileleri tarafından geliştirildiği bilinmektedir. İskitlerin adı Pers kaynaklarında da geçmektedir. Bu kaynaklarda İskitler "Saka" olarak adlandırılmaktadır. Yunan kaynaklarında İskitler hakkındaki bilgilere MÖ 8. yüzyıldan sonra sık sık rastlanmaktadır. Bu dönemden sonra bazı kaynaklar günümüze kadar ulaşamamıştır. Söz konusu kaynaklar arasında tarih açısından çok büyük önemi olan Herodotos'un Tarih'inde adları dahil İskitler hakkında çok kıymetli bilgiler verilmektedir. Yunan kaynaklarında İskitler hakkındaki efsane MÖ 8. yüzyılda genellikle bilinmeye başlıyor. Söz konusu kaynaklar arasında tarih açısından çok büyük önemi olan Herodotos'un Tarih'inde adları dahil İskitler hakkında çok kıymetli bilgiler verilmektedir. İskit ismi Hipokrat tarafından da geçer ve İskit gelenek ve görenekleri hakkında değerli bilgiler sağlar. İranlılar arasında "Saka", Kızılderililer arasında "Jaka" olarak bilinen bu kabilenin kökeni hakkındaki görüşlere orada yer verdik. Çalışmamızın devamında İskitlerin inançları, dili, idari yapısı, gelenekleri vb. İskitlerin eski kültürüne değinilerek vurgulandı. Yukarıda bahsi geçen kaynaklar, metinler ve salnameler dil, kültür ve

* Prof. Dr. “Gotse Delçev” Üniversitesi-İştıp, K. Makedonya,
Ugd.edu.mk@ugd.edu.mk

coğrafya bakımından farklı kavimlere ait olduğu için bu belgelerde İskit ismi çeşitli şekillerde geçmektedir.

Anahtar kelimeler: İskit, Eski Yunan, Asur, Pers.

HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE SCYTHIANS

ABSTRACT

Scythians stretching from the Great Wall of China in the east to the Danube in the west, VIII. century and BC. II. It is a tribe that dates back centuries and spread over an area of more than 7 thousand kilometers. In ancient sources, the Eurasian countries inhabited by the Scythian peoples were called "Scythia" or "Skythia". However, the name Scythian is also mentioned in Assyrian, Greek, Persian, Indian and Chinese sources. Assyrian sources are of great historical importance. There are points that can shed light on some historical events and political developments in these sources. It is known that writing was invented by the Sumerians around 3100 BC and developed by the Semitic tribes who came and settled in groups in the north and south of Mesopotamia. The name of the Scythians is also mentioned in Persian sources. In these sources, the Scythians are called "Saka". Information about the Scythians is frequently found in Greek sources after the 8th century BC. After this period, some sources have not reached the present day. Among these sources, very valuable information is given about the Scythians, including their names, in the History of Herodotus, which is of great importance in terms of history. The legend about the skeletons in Greek sources generally begins to be known in the 8th century BC. Among these sources, very valuable information is given about the Scythians, including their names, in the History of Herodotus, which is of great importance in terms of history. The name Scythian is also mentioned by Hippocrates and provides valuable information about Scythian customs and traditions. We have included the opinions about the origin of this tribe known as "Saka" among Iranians and "Jaka" among Indians. In the continuation of our work, the beliefs, language, administrative structure, traditions, etc. of the Scythians. It was emphasized with reference to the ancient culture of the Scythians.

Since the above-mentioned sources, texts and yearbooks belong to different tribes in terms of language, culture and geography, the name Scythian is mentioned in various forms in these documents.

Key words: Scythian, Ancient Greek, Assyrian, Persian.

GİRİŞ

Buradan binlerce yıl dalgalar halinde devam eden göçler başlıca iki yoldan olmuştur. Bunlardan biri kuzey yoludur. Bu yol Ural dağları ile Hazar Denizi arasından ve Karadeniz'in kuzeyinden geçmektedir. Güney yolundan Kafkaslar'ı geçmek suretiyle kuzey yoluna ulaşan kabileler de olmuştur (İnan 1930: 52).

Güney yolundan Ön-Asya'ya aralıklı olarak yapılan göçler tarih öncesi devirlerde başlamıştır. Buraya ilk göç edenlerin Sumerliler olduğu kabul edilmektedir. Sumerlilerin turanî bir kavim olması, bunların kökenini Orta Asya'ya götürmektedir (Özer 1937: 116). Kutların dillerinden günümüze ulaşan bazı kalıntılar dikkate alınarak, onların Türklerle akraba (Landsberger 1937: 105), dolayısıyla Orta Asya kökenli bir kavim olduğu anlaşılmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi, İskitler Çin Seddi'nden Tuna'ya kadar uzanıyordu. İskitlerin bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılması, birçok kavim tarafından tanınmaları açısından büyük önem taşıyordu. Bunların yaygın olduğu yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Bu geniş coğrafya, İskitlerin arkeolojik malzemesinin kazılmış olmasıyla desteklenmektedir. İskitler doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna nehrine kadar, 40. ve 50. paraleller arasında, yaklaşık 7000 kilometreden fazla bir sahaya yayılmışlardır (Piotrovsky 1976: 6). Burada İskitlerin ismine ışık tutmaya çalıştığımız kategori, yazılı kaynaklardaki ifadedir. Yunan kaynaklarında dünya anlayışı tamamen değişiyor ve mekân düşünceleri daha çok gerçek anlayışa yönelen yeni bir şekil alıyor (Junge 1939: 2). Hesiodos'un şiirlerinde İskitlere "Skudai" adıyla rastlanıyor (Ayda 1979: 288). Çin kaynaklarında Tsan-Tsien'in biyografisi ve Batı ülkeleri monografisi oluşturmaktadır.

Bu kaynaklarda Orta Asya İskitleri, "Sai" ve "Sai-wang" şeklinde gösterilmektedir "Sai-Wang" adı altında tanıtıldı. (Franke 1904: 46).Çoğu zaman Sakalara Sai adı da verilmiştir. Çince'de "wang" kelimesi hükümdar, prens anlamına gelir. (Ögel 1981: 184). Asur kaynaklarında Aşguzai'nin Asur kaynaklarında aynı olup olmadığı, yani aynı kavim için kullanılıp kullanılmadığı tartışma konusudur.

İskitlerden değişik coğrafyalarda yaşayan ve birbirinden farklı dillerde konuşan toplulukların kaynaklarında bahsedilmiş ve İskit adı da bu kaynaklarda birbirinden değişik şekillerde yazılmıştır. Grekler esasen MÖ 8. yüzyılda kolonizasyon hareketlerinin başlaması sonucunda Karadeniz'in kıyısında İskitlerle tanışma imkânı bulmuştur. İskitler doğudan batıya doğru göç ettiklerinden ve Perelerin kuzey komşusu olduklarından dolayı onlar tarafından yakından tanınmıştır. (Kretschmer 1921: 923).

Herodotos da göçebe İskitlerin Asya'da yaşadıklarını ve Massagetler'le yaptıkları savaşta yenildiklerinden batıya doğru ilerleyerek, Kimmerlerin yaşadıkları coğrafyaya yayıldıklarını bildirmektedir (Herodotos IV: 11)

Asur kaynaklarında İskitlerin adına, ilk kez Asur imparatorlarından Mısır fatihi Asarhaddon'un (MÖ 680-668) devrine ait vesikada "Gimirrai"lerden ve "Aşguzai"lerden bahsedilmektedir (Luckenbül 1968: 517). Çivi yazılı metinlerde geçen bu kavimlerden "Gimirrai"lerin Kimmerler ve "Aşguzai"lerin de İskitler olduğu kabul edilmektedir.

Fars kaynaklarında da İskitlerin adına rastlanmaktadır. Bu kaynaklarda İskitlerden "Saka" olarak bahsedilmektedir. Sakalar yerleştikleri coğrafya, gelenek ve göreneklere dikkate alınarak üç ayrı grupta ele alınmaktadır. İskitler hakkında bilgi veren ve onları üç grupta ele alan en önemli kaynak Fars Kralı Darius'a ait olan Behistun kitabesidir. Bu vesikaya göre, Sakalar, Saka tigrakhauda (sivri başlıklı Sakalar), Saka tiay para daray (denizin ötesindeki Sakalar) ve Saka haumavarga olmak üzere üç grupta incelenmektedir (Hermann 1933: 158).

Farslar denizin ötesindeki Sakalar için Skudra adının kullanılmış olduğu kesin olarak görülüyor. Sus ve çevresinde bulunmuş olan tuğlalar üzerine yazılı çiviyazılı tabletler üzerinde de "İçkudra" (Susça) ve "Çkudra" (Persçe) adının Güney Rusya ve Karadeniz'in kuzeyindeki Avrupa İskitleri (Mordtmann 1870: 29), yani denizin ötesindeki Sakalar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Adı geçen çiviyazılı metinlerde Omuvargafa adına rastlanılmaktadır (Mordtmann 1870: 42) ki, bunun Sakai Amyrgioi'yle (Herodotos IV: 64) şüphesiz aynı olan Saka halkının lakabı olduğu anlaşılmaktadır.

1 .İSKİTLERİN ANAYURLARI

İskitlerin yayıldığı coğrafya hakkında bilgileri, hem yazılı kaynaklardan hem de arkeolojik buluntulardan öğrenebilmekteyiz. Yazılı kaynaklarda İskitler ya giyinişlerine ya da buldukları coğrafyaya göre adlandırılmıştır. Son yıllarda artan arkeolojik araştırmalar ve bunun sonucunda ortaya çıkarılan buluntular İskitlerin yayılmış oldukları coğrafyanın tespiti bakımından büyük önem taşımaktadır(Durmuş, 2007:51).

Arkeolojik buluntular İskitlerin MÖ 1. bin yıl içerisinde Tuna nehrinden Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan oldukça geniş bir sahaya yayıldıklarını göstermektedir. Bu geniş düzlük, doğal bir otlak görünümündedir (Memiş 1987: 15). Bu kuzeydoğu bozkır bölgesi yüksek Pamir, Tiyen-Şan ve Altay dağ kollarından, Batı Türkistan üzerinden batıya ve aşağı Tuna bölgesine kadar, bütün Güney Rusya'ya yayılmaktadır. Batıda Silezya'ya kadar ulaşmakta, doğuda birçok geçit vasıtasıyla Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle bağlanmaktadır. Bu bölgenin doğusu büyük çöl sahasıyla kaplıdır, buna karşılık batı kısmı genellikle verimli ve doğudan elverişlidir. Kuzeye doğru bu mekân eski zamanlarda bataklıklar ve sık ormanlarla tamamen kaplanmıştı, güneye doğru geniş alanlar Hazar Denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ dalgaları ve Kafkas dağ silsilesiyle sınırlanmıştır (Junge 1939: 5)

Antik çağda bu bölgenin sınırları daha çok siyasi sınır olmaksızın coğrafi hatlarla tespit edilmişti. Bu coğrafi sınırlar, doğudan batıya doğru Nanshan ve Tiyen - Şan sıradağları ile Oxus

nehirinden oluşmaktaydı. Bunların arkasından gelen İran platosu, belki daha çok siyasi bir sınırdı, fakat onu tekrar Kafkas dağları, Karadeniz, Karpatlar ve Tuna nehrinin oluşturduğu doğal sınırlar takip ediyordu (Rice 1958: 33-34). Bu kuzeydoğu bozkır bölgesi ilk olarak MÖ 8. yüzyılda tarih sahnesine çıkmıştır. Burası yaklaşık bin yıl boyunca bozkır topluluklarının elinde kalmıştır (Junge 1939: 6).

2.İSKİTLERİN KÖKENLERİ

İskitlerin kökenine dair görüşlere baktığımızda, İskitlerin Slav kökenli olduğunu ileri sürenler, onların Slavlığına ortaya koyabilecek sağlam deliller ortaya koyamamaktadır. İskitlerin İranî bir kavim olduğunu ileri sürenler, onların dillerine ait olduğunu belirttikleri bazı kelimelerden hareket ederek, Perslerle İskitlerin dinini karşılaştırarak, İranî bir kavim olduğu kanaatine varmaktadır. Dilleri ve dinlerinin dışında İskitlerin İranî bir kavim olduğuna dair başka delil getirilmemektedir. İskitlerin Ural-Altay kökenli bir kavim olduğu kanaatinde olan bilim adamları da yazılı ve arkeolojik kaynakları dikkate alarak, görüşlerini beyan etmektedir (Durmuş, 2007:68-69).

İskitlerin anayurdu üzerine ilk tarihi bilgiyi Herodotos vermektedir. Herodotos, "Göçebe İskitler, Asya'daydılar; Massagetler'le yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes ırmağını geçtiler, Kimmerlerin yanına göç ettiler" (Herodotos EV: 119) demektedir.

İskitlerin Türk adlarıyla ilgili İskit/Saka adını açıklamak üzere şimdiye kadar bazı görüşler ileri sürülmüştür. Togan, İskitlerin kabile isimleri olan Targutae, Skolot ve Parulat kelimelerinin de Türk, Çigil ve Barula adlarının 'T'li cemi şeklinin, yani Türküt, Sikilüt ve Barulat demek olmasının pek mümkün olduğunu belirtiyor ve İskit kelimesinin Cengiz'in ilk dayandığı kabilelerden Sakait kabilesinin adı gibi, Saka adının 'T'li cem şekli olmasını hatıra getirdiğini ileri sürüyor (Togan 1981: 35).

Saka/Sak adının Türk diline ait bir kelime olduğunu kabul eden Günaltay ise, Çağatay lügatında Sak kelimesinin yan manasına geldiğini belirterek, Sakaların oturdukları yerlerin ana Türk iline

nispette yan taraf olduğu düşünülürse, onlara bu adın verilmiş olma nedeninin anlaşılacağını bildiriyor (Günaltay 1938: 349).

Sakaların diliyle ilgili olarak Sus ve civarından bulunan çiviyazılı metinler onların dilinin Türkçe olduğunu göstermektedir. Bu dağınık olarak bulunmuş metin parçalarında fiillerin hemen hemen tamamı Türkçedir (Durmuş, 2007:121). Kelimelerin büyük çoğunluğu ise, Türk lehçelerinde kullanılmış ve halen kullanılmaktadır. Oldukça dağınık olan yazılardan Sakaların Türklüğü anlaşılmaktadır. Bu çiviyazılı metinlerde Türkçe kelimelere, anıra, onamak; arta, oturmak; daldu, doldurak; gik, gök; irçigi, artmak, artık; kutta, katmak; çağri, oğul; val, yol; vita vana, öte yana; vurun, urun (Durmuş, 2007:75).

3. KUZEY MAKEDONYA'DA İSKİTLER

Balkanlarda Türk izlerini keşfederken elbette İslam kültürü ve Osmanlı devleti önemlidir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndan önce Türklerin Balkanlar'daki varlığını ortaya koymak ve Hristiyanların iddialarına cevap verebilmek için Türklerin İslamiyet öncesi izlerinin araştırılması gerekmektedir. Böyle bir durumda Balkanlardaki Türk kültürünün unsurları son derece önemlidir.

Kuzey Makedonya coğrafyasından tarih içinde pek çok milletler gelip geçmiştir. Türklerin bu coğrafyayı vatanlaştırmaları ise M.Ö. 700 yıllarına kadar inmektedir. İskit, Hun, Avar, Kuman, Uz, Peçenek, Vardar, Bulgar ve Osmanlı adıyla Türkler bu coğrafyada yaşamışlardır. Bugün dahi burada pek çok yer adı; Balkan adlandırması da dâhil bu tarihin izlerini taşımaktadır. Türklerle Balkanlara medeniyet, bilim, barış, adalet, istikrar ve huzur gelmiştir. (Hamzaoğlu, 2000) “Osmanlı Devleti'nin gerçekçi, adaletli yönetimi, balkanlarda birçok toplumun, özellikle, Boşnaklar ve Arnavutlar ile bölgede Türk kavimleri olarak bilinen **Peçenek** ve **Kuman** Türk kavimlerinin Müslüman olmalarına yol açmıştır. Bu boylar günümüzdeki, **Pomak** ve **Torbeş** Türkleri diye bilinmektedir.” (Sarımay, 1995:48)

Bugünkü Kuzey Makedonya, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşturulmuştur. Çatışan milletler (Arnavutluk, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan) arasında bir yastık görevini yapsın diye kurulmuştur.

Makedonya, Yugoslavya Krallığı ve Yugoslavya Cumhuriyeti içinde bir parça olarak yaşadıkdan sonra Yugoslavya'nın dağılmasının ardından 8 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak Yunanların itirazıyla ne yazık ki yıllarca Kuzey Makedonya isim sorunu yaşadı. Bu sorun 15 Şubat 2019 yılında Prespa anlaşmasıyla çözüldü ve ülkenin ismi değiştirilerek Kuzey Makedonya oldu.

“Macaristan’da ilk defa tanınan atlı halk İskitlerdir. Milattan önce VII. asırdan itibaren Karadeniz sahillerinde ve ondan sonra Macar ovasında da görülür”(Rasonyi, 2006:42). Bilindiği gibi İskitler atlı göçebe halkaların önemli temsilcileridir. Grankov’un görüşlerine göre tarzındaki mezar taşını Balkanlar’dan Sibiry’a kadar olan Türk kültür coğrafyasında görmek mümkün. Oysa İran yani Fars kültür dairesinde hatta daha genel ifade edersek Hint-Avrupa dil grubuna mensup kadim halklarda ise görmek mümkün değildir(Aksoy,2011:11).

Zaten Batı kayıtlarında İskitlerden sonra doğudan batıya gelen atlı bozkırlılar için İskit ifadesi kullanılmıştır. Hatta Hunlar için bile İskit denilmiştir. Yani Batı literatüründeki İskit ifadesi, atlı bozkırlı, konar-göçer halkın karşılığıdır. Makedonya’daki Kumanlar İskitlerin bir parçasıdır. Macar Türkolog, Nemeth’e göre “Kuman” kavramı sarımtarak anlamına gelen “ku” ve “kuba” sözlerinden meydana gelmiştir. 1050’den itibaren Kumanlar Doğu Avrupa için tehlike olmaya başladı ve 30 yıl içinde Mançurya’dan Kief’e kadar geniş bir alanda görüldüler (Rasonyi, 1996:136-138).

Rasonyi’ye göre de Slav ve Latin kaynaklarında XV. yüzyılda Kuman halk adı olarak, şahıs adı olarak da Balkanlarda yaygın olarak kullanılmakta, Macaristan’da ise yer adları olarak vardır. Ayrıca Kumanlar Macaristan, Bulgaristan, Gürcistan, Romanya ve Rusya devletinde önemli roller oynamışlardır (Rasonyi, 2006:139). Zamanla Kuman kavramı çok defa Kıpçak kavramıyla ifade edilmiş ya da Kuman - Kıpçak tabiri kullanılmıştır. Aslında Kıpçak tabiri, boy adı olmayıp, güney Türklerinin genel olarak Oğuz adıyla isimlendirilmesi gibi kuzey Türklerinin de belirli bir dönemde Kıpçak adıyla isimlendirilmesi sonucu oluşmuş bir kavramlaştırmadır(Aksoy,2011:13).

SONUÇ

Sonuç olarak Türk bozkır kültürü ile İskit bozkır ve at kültürünün doğrudan paralellik gösterdiğini belirtmekte fayda var. Her geçen gün artan arkeolojik kazılar bu tezi daha da güçlendirmektedir.

Macaristan'dan Uzakdoğu'ya kadar kendilerine ait bir kültürel öğeyi görmek mümkündür. Özellikle son arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan bulgular, İskitlerin Balkanlardan başlayarak Kafkasya ve Asya'da da etkili olduğunu göstermektedir.

Kısacası İskitler/Saka olarak adlandırılan bu kadim kabilenin artık Türk kültür dünyasında değerlendirilmesi gerektiği sağlam temellerle kanıtlanmıştır. İskitlerin geniş bozkır coğrafyasına yayılması, İskit kültürünün aynı coğrafyayı paylaşan diğer kavimler arasında da yaygınlaşmasına yardımcı olmuştur.

KAYNAKÇA

- AKSOY, M. (2011).“Milattan Önce Anadolu’da Türk İzleri”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*.
- AKSOY, M. (2011).“Tarihi Kaynak Olarak Etnografya Eserleri”, *Türkiye Günlüğü Dergisi*.
- AKSOY, M. (2011).“Makedonya’da Türk İzleri (Makedonya’da Balballar, İskitler-Türkler) *Türk Dünyası Tarihi Kültür Dergisi*.
- AYDA A. (1979). "Etrükslerde İskitler Arasında Benzerlikler", *VIII. Türk Tarihi Kongresi*, Ankara.
- ÇEŞMELİ, İ. (2016). *İskitler Hunlar ve Göktürklerde Din ve Sanat*, İstanbul: Cinius Yayınları.
- DURMUŞ, İ. (2002). *"İskitlerin Kimliği"*, *Türkler, I*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- DURMUŞ, İ. (2007). *İskitler (Sakalar)*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- GÜNALTAY, Ş. (1938). "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntihaların Mahiyeti ve Tezin Kat'ı Zaferi", *Belleten, II*.

- HASANOV, Z. (2009). *Çar İskitler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı.
- HERMANN, A. (1983). «*Die Saken und der Skythen Der Darios.*» Archiv für Orientforschung.
- HERODOTOS (1973). *Herodotos Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- HERRMAN, A. (1921). "Sakai", *Paulys Real Encyclopaedie der Altertumswissenschaft*.
- HERRMANN A. (1933). "Die Saken und der Skythenzug des Dareios", *Beihefts zur Archiv für Orientforschung I*.
- HİPPOKRATOUS, HİPPOKRATOUS TO PERİ AERON, HYDATON, TOPON, PARİSİOİ: İ.M. Eberartos, 1816.
- İNAN, A. (1991). "Altay Pazırık Kazısında Defin Törenleri" , *Makaleler ve İncelemeler, II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İNAN, A. (1937). "Altay'da Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyetini Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah" , II. *Türk Tarih Kongresi*, Eylül.
- İNAN, A. (1987). "Eski Türkler'de ve Folklorunda Ant." , *Makaleler ve incelemeler I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KRETSCHMER K. (1921). "Scythae", *Paulys Real Encyclopâdie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, II A.
- KUUN, G. (1981). *Codex Cumanicus*, Budapest: Budapest Oriental Reprints.
- LANDSBERGER, B. (1987). "Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri", II. *Türk Tarih Kongresi*.
- LANDSBERGER, B. BAUER, T. (1927). "Zu neueröfentlichten Geschichtsquellen aus der Zeit von Asarhaddon bis Nabionid" , *Zeitschrift für Assyriologie*, III, 37.
- LUCKENBILL, D. D. (1968). *Ancient Records of Assyria and Babylonia, II*, New York: Greenqood Press.

- MEMİŞ, E. (1987). *İskitlerin Tarihi*, Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.
- MORDTMANN, A. D. (1870). "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, XXIV.
- NEMETH, G. (1940). "Türklüğün Eski Çağı", *Ülkü*, XV.
- NIEBUHR, B., G. (1830). *A Dissertation on the Geograpy of Herodotos an Researches into the History of the Scythians*, Londra: Getae and Sarmatians.
- ÖGEL, B. (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi-I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- PIOTROVSKY BORİSOVİCH BORİS. (1976). "İskitlerin Dünyası" , *Unesco'dan Görüş*, XII.
- RASONYI, L. (2006). *Doğu Avrupa'da Türklük* (Haz: Y. Gedikli), İstanbul.
- RASONYI, L. (1996). *Tarihte Türklük* (Çev: H. Z. Koşay), Ankara.
- RICE, T. T. (1958). *The Scythians*, London: Thames and Hudson.
- THOMSON, V. (1993). *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, çev. V. Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOGAN, V. Z. (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş*, I., İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

“İSKİT” ETNONİMİNİ

*Zaur Hasan-oğlu HASANOV**

ÖZET

Yazar İskit etnoniminin doğru fonetik okunuşu problemini ele almaktadır. Antik yunanca gramerine ve “iskit” etnoniminin antik yunan ve sami dillerinde mevcut olan kayıtlarının kıyaslanmasına dayanarak, yazar “iskit” etnoniminin doğru yazılımının “skuth” (skuz) olduğu sonucuna varıyor. Antik yazılı kaynakların kıyılanması, antik yunan kaynaklarındaki “Scuth” (Skuz) etnonimi ile antik Sami kaynaklarındaki “Ashguz/İshkuz” etnonimi aynı kökü – “guz/kuz” kökünü içerir. Bu sonuç, “iskit” – “skyth” etnoniminin hiç bir zaman mevcut olmadığını savunan bilim adamlarının düşüncelerinde yanıldığını göstermektedir.

“Skyth” etnonimini araştırırken, yazar antik yunanların yabancı isimleri kendi dillerine uygunlaştırmak amacıyla önüne “S” harfini eklediklerine dair örnekler sunmaktadır.

Scyth, İskit, Shkuda, Ashguz, İshkuzai, Ashguzai etnonimlerinin temelinde Türk etnonimi *Guz (Oğuz)* ile aynı fonetik seslenme vardır. Bu çalışmanın temel tezi, Rus ve Azerbaycan biliminde skif, İngilizcede skyth, Yunancada Σκυθες, Türkçede İskit olarak kullanılan etnonimin *Guz (Oğuz)* etnoniminden başka bir şey olmadığıdır.

Anahtar Kelimeler: İskitler, Herodot, Ishkuzai, Aşku-zai, Ishkuz diyarı, Guzlar, Kafkaslar, Asarhaddon, Ishpakay, Partatua.

"SCYTHIAN" ETHNONYM

ABSTRACT

Author examines a problem of correct phonetic articulation of the ethnonim Scyth. Based on the rules of ancient Greek grammar and

* Dr., Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü Bakü, AZERBAYCAN. zaurmail@gmail.com

also on the comparison of available written records of ethnonim Scyth in ancient Greek language and Semitic languages author comes to the conclusion that the correct transcription of the ethnonim Scyth is «Scuth». Comparisons of the ancient written records show us that the ethnonim «Scuth» of ancient Greek sources and ethnonim «Ashguz/Ishkuz» of ancient Semitic sources contain the same root – «guz/kuz». This conclusion confirms the fallacy of the beliefs of some scientists who insist that ethnonim Scyth have never existed.

While researching ethnonim Scyth author brings forward some evidence which testifies that ancient Greeks often added sound «S» at the beginning of foreign names in order to make them sound native to their language.

Ethnonims *Scyth, Iskit, Shkuda, Ashguz, Ishkuzai, Ashguzai* in their basis have the same phonation as the name of Turkic ethnonim *Guz (Oğuz)*. The keystone of this research is that ethnonims accepted in Russian and Azerbaijani science as *Skif*, in English as *Scyth*, in Greek as *Σκυθες*, in Turkish as *Iskit* is nothing else, but the ethnonim *Guz (Oğuz)*.

Keywords: İskitler, Herodot, İşkuzay, Aşguzay, İşkuz ülkesi, Guzlar, Kafkas, Asarhaddon, İşpakay, Partatua.

İSKİT VE İSKİTLER ETNONİMİNİN MENŞEİ HAKKINDA DÜŞÜNCELER:

“İskit” sözünün kökeni ile doğru okunuşu meselesi İskitbiliminin kilit meselesidir. *Σκυθης (Skuthes)* ve ya *Σκυθα (Skuthay)* sözlerinin hiç var olmadığı ve Yunanlıların etnik kökenden bağımsız bütün göçebeleri İskit=barbar şeklinde adlandırdığını düşünenler de vardır. Bu düşünce adı geçen kavimleri Skolotlar şeklinde isimlendirir, İskit adının da Yunanlılar tarafından verildiğini kabul eder ve bu tavrında da Herodot’un yazılarının tercümesine dayanır. Bu görüşün dayanağı yoktur ve aşağıdaki sebeplerden dolayı Herodot’un metinlerini yansıtmaz.

Birincisi, Herodot’un bu konuya ait satırı bir kural olarak “Ellenlere gelince, onlar İskitler diye adlandırılır” şeklinde

tercüme edilir.¹ “Yunanlıların verdiği ad” ve “Yunanlılar adlandırır” anlayışları arasındaki fark aşikârdır.

İkincisi, Asur kaynakları da *Varlık Kitabında* olduğu gibi etnonimin kökünü *kuz* sözü şeklinde koruyup saklamıştır. Bu sözün daha Herodot’tan 200 yıl önceden kayda alınması gerçeği “İskitler” Σκοθα/*Skuthay* sözünün Yunanlar tarafından uydurulmuş bir mefhum olmayıp, muayyen kavimler grubunun adı olduğunu gösterir.

Üçüncüsü, Herodot kendi kitabında daha kadim Yunan yazarlarının eserlerine dayanıyor. Bu çerçevede Herodot İskitlerin İssedonların baskısı altında topraklarını terk edip Kimmerlerin topraklarına doğru gitmeye mecbur olmalarını, Kimmerlerin de topraklarını terk ederek, başka arazilere yerleştiklerini anlatan Aristey’in adını vermektedir.²

İskit topraklarında bulunmuş Aristey’in, birinci kaynaktan bilgi alma imkânı olmuştur.

İskitler ve Kimmerler arasında vuku bulan ve Aristey’in şiiirinde anlatılan olayların, aynı zamanda Asur kaynaklarındaki *Aşguzaylar* ve *Gimiraylar* arasındaki olaylarla aynılığı ve adların benzerliği Aristey’in olayların ve adların tasvirinde yeterli bilgiye sahip olduğunu düşünmemizi sağlar.

M.Ö. VIII. yüzyıla ait olduğu kabul edilen Hesiod’un eserleri Herodot’un kitabını yazarken faydalandığı kaynak olabilir. T. Sulimirski “İskit” terimini kullanan ilk yazarın Hesiod olduğunu söylemektedir.³

Yine Herodot’a kadar Ellenlerde İskitlerin Herakl’dan türediği hakkında efsane vardır. Ayrıca İskitler ve Yunanlılarda başka benzer efsaneler de vardır; Poseydon’un oğlu, Kanatlı at Pegas,⁴ Tekgöz

¹ Geredot, İstoriya, Per. G. A. Stratonovskogo, Leningrad, 1972. IV, 6.

² Herodotus, Books III-IV, Loeb Classical Library, Translated by A. D. Goodley. Harvard University Press, 1921. IV, 16.

³ T. Sulimirski, *Scythian Antiquities in Western Asia*, Artibus Asiae, Vol. XVII, 3/4, 1954. s. 282.

⁴ Bu sonuç Pegas’in anlatıldığı İskit arkeoloji bulgularından çıkarılmıştır. V. R. Erlich, *Die Fürstengräber und Heiligtümer von Uljap*. // Im

Azman Polifem ve Tekgöz Arimasplar gibi... Bütün bunlar, Herodot'un eserinin meydana gelmesinden çok önceleri Yunanlılar ve İskitler arasında sıkı ilişkiler mevcut olduğunu gösterir.

Σκυθαί (Skuthay=İskitler) etnonimi bu kavmin kendi adıdır veya Ellenlerin onlara hitap formasıdır. Tarihi adların, o cümleden, etnonimlerin düzgün okunmaması ve yanlış tefsiri çoğu zaman tarihi gerçekliğin içeriği hakkında da yanlış kanaatler doğurmuştur.

“İskit” Etnoniminin Okunuş Versiyonları:

“İskit” teriminin en uygun okunuş varyantı bu etnonimin bize belli yazılışlarının, grafik tasvirlerinin karşılıklı kıyaslamasıyla elde edilebilir. İskit” teriminin en meşhur yazılış şekline Herodot'ta rast gelinir: Σκυθης-skuzes (tekil) veya Σκυθαί-skuzay (çoğul). Diğer bir varyant, Asur ve Bizans kaynaklarından malumdur: *aşguzay* ve *işkuzay*... İncil'de İskitler *aşguz* adıyla belirtilmişler.⁵ Burada Yunan ve Yahudi yazılışlara benzerlik aşikârdır. Gördüğümüz gibi, her iki halde terimin kökü *kuz*, yahut *kuz-dur*. Benzerlik Herodot'ta; *İskitler* (Σκυθαί) ve *Kimmerler* (Κιμμεριος), Asur kaynaklarında ise; *Aşguzaylar* (asguzaai) ve *Gimiraylarla* (gimirrai) arasında meydana gelen olayların tasvirinde de görülür. Bu durumda aynı halkın konu edildiği versiyonunu doğrular.⁶

Herodot'ta geçen Σκυθης (İskit) teriminin Rusça'da “skif”, İngilizce'de “scyth” (skiz) olarak okunması genel kabul görmüştür. İngilizce telaffuzu orijinale daha yakın olsa da, tartışmalıdır ve bu konuya daha sonra değinilecektir.

Şimdi bu etnonimin bizim için kendi en önem arzeden dillerde yazılış prensiplerini aydınlatırmağa çalışalım.

Türk tarihçiliğinde yapılan çalışmalarda etnonimde Σ “s” komponentinin saklandığı görülüyor; kelimeye Türkçe kurala uygun çift ünsüzle başlayan kelimelere “i” ünlü sesi eklenmiştir; Yunan “υ”

Zeichen des Goldenen Greifen: Königs Gräber der Skythen. Herausgeber W. Menghin, H. Partzinger. «Prestel», 2007. s. 213.

⁵ İ. M. Dyakonov, *İstoriya Midii*, Moskva-Leningrad, 1956, s. 243.

⁶ E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, New York, 1971, s. 42.

harfi “i” olarak okunmuştur. Terimin sonunda bulunan Yunanca θ (th) harfi, “t” olarak okunmuş, sonuçta Türkçe *İskit* olarak seslendirilmiştir.

Bu etnonimin Rusça kullanımına gelince, burada Σ “s” komponentinin gizlendiği görülür; Yunanca □ harfi, “i”, θ□ harfi ise “f” olarak okunmaktadır. Sonuçta “skif” şeklinde okunmuş ortaya çıkar. “skif” terimi Azerbaycan ilim dünyasına Rus, daha doğrusu, Sovyet biliminden alıntıyla girmiştir.

Asurî kaynaklarında bu etnonim “aşguzay” olarak yer alır. (İ. M. Dyakonov başka bir versiyonunu da “aşguzay” gösterir). “Σ” komponenti burada *as/aş* şeklindedir, bu da dilin kullanılma alanına uygun değişim fonksiyonunu doğrular. Kökte kavme adını veren *guz*-vardır. İ. Aliyev İşkuzları Azerbaycan biliminde kabul edilmiş İskitlerle eşleştiriyor, ancak ilave olarak bir okunuş versiyonu “şkuda”yı da örnek vermektedir.⁷

İ. M. Dyakonov Yunan anlayışı olan “İskit” ile Asurî anlayışı “İşkuzay”ı eşleştirir. O bu konuda şunları yazar; “İskitler, doğu kaynaklarında Aş-guza(y), As-guza(y), Asurî kaynaklarında İş-kuz-a(y), Babil ve kadim Yahudi kaynaklarında ise Aşguz olarak adlandırılmıştır.⁸ Daha sonra Dyakonov “İskitler” teriminin Yunanca yazılışını *skuthai* olarak verir.

Bizim müşahedelerimiz bilhassa Ön Asya’da ve Güney Kafkas’ta, aynı zaman diliminde, Azerbaycan’da yaşayan İskitlerin şöyle adlandırıldığını göstermektedir. Bu terimin ezeli kökü *guz/kuz* ve *aş*, *as*, *iş* komponentinden ibaret olduğu derhal göze çarpar. Aşağıda biz Türk dillerinde bu terimin varlığını gözden geçireceğiz.

“s” ve “sk” komponentleri:

Yunan ve Rum kaynaklarında yabancı terimlerin tahrifi ile ilgili çok sayıda örnek görebiliriz; dahası bu tahrifler ikinci el yazmalarda

⁷ İ. Aliyev. Kimmer və skif (şkuda) tayfalarının Azerbaycan ve ön Asiya erazisine baskınları. Midiya (Mada) ve Skif Çarlıklarının yaranması. // Azerbaycan Tarihi. I cild, Bakı «Elm» 1998. s. 221.

⁸ İ. M. Dyakonov..., s. 242-243.

müstensihler tarafından daha da çok yapılmıştır. Örneğin, Malalas'ın "Hronografiya"sında "Codex Barrochianus" elyazmasında Kafkas Hunlarının komutanı Τυραξ (Tiraks) olarak yazılmıştır. Teofanes'de ise bu ad Στυραξ (Stiraks) olarak verilir. Terimin başındaki ünsüz "s" sesinin eklenmesi Herodot'ta da, Targıtay'ın küçük oğlu Kolaksain (Κολαξαιν) teriminin geçtiği yerde görülür.⁹ Özellikle o, Han oluyor. Daha sonra altıncı bölümde Herodot şunları anlatıyor: "Kolaksay'dan Paralatlar kavmi türer, onun kardeşlerinden ise-Avhatlar, Katiarlar ve Trasplar kavimleri türer." Ancak daha sonra Herodot, bütün bu kavimleri kendi hanları Kolaksay'ın şerefine, (Σκολοτους/Skolotous □ "Skolotlar" diye isimlendirmiştir.¹⁰ Kolaksay ve Skolot terimlerinin benzerliği çok açıktır. Her iki terimde de kök hecesi *kol*-dur (□□□).

Görüldüğü üzere *kol* kökü her iki terimde de vardır. Amma "skolot" teriminin başındaki "s" (Σ) komponentinin okunuş meselesi ortaya çıkar.

Yunanlılarda sözün başına "s" (Σ) protezinin eklenmesi kuralı hakkında XVIII. yüzyılın sonu XIX. asrın başında Rus tarihçisi S. S. Boguş şunları yazar: "Biz bu tür farklardan bahsederken Yunanlıların sessizle telaffuz etmeyi sevdikleri bazı kelimelerinin telaffuzunda yaptıkları değişiklikleri belirtmiştik." Dilin inceliğine alışıp, hissedilmesi zor "s" harfini ekleyerek Δ (D) ve Θ (Th) seslerini yumuşatırlardı, bazen ise bu tür sessizleri bazı yabancı adların önüne getirerek kendi istedikleri akıcı telaffuzu sağlıyorlardı. Böylece, Kimvr, Merdis, Alpes, Koθie kelimelerini Skimvr, Smerdis, Salpiye; Skoθie, Kiθ kelimesini ise Skiθ şekline getiriyorlardı." Kiθ (*kiz*) kelimesinin kullanılması ile ilgili görüşünü Boguş, "üçüncü yüzyılın sonlarının yazarı" Spartian'a dayandırır. Daha sonra Boguş Platon'un "*Kratiil*"'ine dayanarak şu bilgileri verir: "Yunanlılar yabancı adları kendi dilinin özelliklerine uydurdular ve bu nedendir ki, eserlerinde

⁹ Herodotus..., IV, 5.

¹⁰ Aynı yer.

bu kurala ihtiramdan Atlantik adlarının telaffuzlarını yumuşatmadan yazmağa cüret etmemişlerdir.”¹¹

“aş”, “as”, “iş” komponentleri

Türk dillerinde “aş” (dağı) “aşmak, geçmek, def etmek, aşırnak” anlamlarını verir.¹² “Kül-Tegin” abidesinde Kırgızların ülkesi *Aşa kırgız*¹³, yahut *Aşkırız* sözcüğü hatırlatılarak kullanılıyor. Eğer bu versiyonu kabul edersek, *aşguzların* dağ aşmış *Guzlar* olduğu, yani dağlar arkasından gelmiş (Kafkas dağları nazarda tutulur) *Guzlar* olduğu anlaşılır.

Türk dillerinde *as* birleşmesi¹⁴ *aş*-a geçiyor. *İş* (“işlemek” anlamından başka) bütün hâllerde Türk dillerinde *eş*-e geçiyor ve iki anlamda kullanılır: “avar çekmek” ve “(at) çarpmak”, “kaçmak”.¹⁵ Kuzey Kara deniz sahillerinden buraya gelmiş İskitler, ya su yolu ile ya da karayolu ile gelmişlerdir. Abuşka lügatine (sözlüğüne) istinaden Beda-i-el-Lugat’te *iş* kelimesi “dövüş, vuruş” anlamına geldiği yazılıdır.¹⁶ Kelimeyi genişletirsek *işkuzay* kelimesi “dövüşen Guzlar”, veya “fatih Guzlar” anlamını da verebilir. Kara deniz sahili ve Güney Kafkas’ta yerleşmiş İskitlerin adlarında bazı farkların bulunması hakkında bilgilere Dyakonov’un çalışmalarında rast ediyoruz: “Bütün Doğu kaynakları İskit-skudları Manna, bir o kadar da Medya ile ilişkilendiriyorlar... Örnek verdiğimiz gibi, Asarhaddon’un anılarında İskitli İşpakay’ın adının hatırlatılması, Mannalıların ülkesinde olan İskitlerin niyetlerinin sebebi de soru işareti bırakıyor... Bir soru da “Partatua’nın (İşkuz ülkesi) hanı” ile ittifak bilgisinden bu ülkenin nerde bulunduğu meselesidir. Özgün olarak Asurlar bununla İskitlerin Han’ını, belirli bir “ülkenin” hanı sayıyordu, bu durumda, elbette, “İşkuz ülkesi”

¹¹ S. S. Boguş, “İstoriya Tsarstva Hersonesa Tavriyskogo”, *İstoriya o Tavrii*, Sankt-Peterburg, 1806, s. 140-141.

¹² Drevneturkskiy Slovar, Leningrad 1969, s. 62.

¹³ *Aynı yer*, s. 62.

¹⁴ *Aynı yer*, s. 59.

¹⁵ *Aynı yer*, s. 185.

¹⁶ *Badai al-lugat*, “Slovar Tali İmana Geratskogo k soçineniyam Alişera Navoi”, Moskva, 1961, s. 115.

deyince İskitlerin Kafkas bölgesindeki vatanlarını anlayamayız.”¹⁷ Dyakonov’un bu görüşü bizi, İskit adlarındaki *aş*, *iş*, *as* birleşmeleri bütün İskitlere değil, sadece Kuzey Kara deniz sahillerinden Güney Kafkas’a ve Ön Asya’ya gelmiş İskitlere ait olduğu kanaatine getirmiştir. Bu durum, adların Türk dilleri kurallarıyla açıklanarak ortaya çıkabilir.

Ünsüzler İskitleri neden sadece *kuz* değil de, *aşguz* olarak belirlemiştir. E. H. Minns’e göre; “aşguzay” ve “ışkuzay” kelimeleri başındaki ilk ünlü ses kelimenin başındaki iki ünsüzün okumasına yardım amacıyla getirilmiştir.¹⁸ İ. M. Dyakonov’a göre, “bu, ünsüz fonetiğinin kurallarına göre, çift ünsüzle başlayan kelimelerin öncesinde talep olunan, protez ünlü diye adlandırılan ünlüdür.”¹⁹ Fakat biz bunun özellikle böyle olduğunu kesin olarak söyleyemeyiz. Ünsüz kabul eden dillerinde “ışkuzay” ve “aşguzay” kelimeleri sadece “ş” sesiyle değil de tamamen orijinal sesiyle de yazılabilirdi. Zira Dyakonov’un görüşüne göre, Asur dilinde “s”, “ş” olarak okunuyordu.²⁰ Kelimelerin başında *aş*, veya *as*, *az*, *iş*, *iz* birleşmesi tam anlamıyla *kuz* kavimlerine komutanlık eden Han’ın adını gösterebilirdi. İskit hanı İşpakay’ın adı bunu desteklemektedir. O, iki birleşimden oluşur: Türkçe *iş* ve İskitçe *pak*...²¹ Fakat Asurî metinlerinde “ışpakay” bazen şahıs adı gibi değil, mensubiyete işaret gibi yorumlanır; “ışkuzlu”, aslen İşkuzya’dan olan demektir. İ. Ö. 673 yılında İşpakay artık İşkuzların hanı olarak bilinir.

Yunanca v harfi “i” mi, “u” mu okunur?

Muasır ve kadim Yunan dilleri arasında belirli farklar mevcuttur. Örneğin, v harfi (büyük harf Y) antik devirde Türklerdeki “u” sesini karşılıyordu.

H. V. Smyth’e göre, M.S. V. yüzyıldan sonra Rum alfabesinde iki ünsüz arasındaki “u” sesini verebilmek için “ou” (ou) karakteri

¹⁷ İ. M. Dyakonov..., s. 246.

¹⁸ E. H. Minns..., s. 42.

¹⁹ İ. M. Dyakonov..., s. 243.

²⁰ Aynı yer, s. 242.

²¹ Bakınız; Arpoksay ve Lipoksay adlarında da vardır.

kullanılmaya başlanmıştır.²² Bu döneme kadar Yunanlılar iki ünsüz arasında “u” sesini “v” harfi ile ifade ediyorlardı. E. H. Minns’in ifadesine göre, Ruslar kadim Yunan metinlerini, ananeye uygun olarak, sanki muasır Yunan dilinde yazılmış gibi deşifre etmekteydi. Kadim Yunan harfi υ Rus metinlerinde Rus “u” (türkçe – “i”) sesi gibi okunuyordu, hâlbuki doğru kadim Yunan transkripsiyonunda bu harf “y” (türkçe “u”) olarak okunmalıdır.²³

Herodot’un belirttiği Σκυθης terimi *aşguzay*, *işkuzay* etnoniminin ünsüzle yazılış biçimi mukayese edilirse, “Σκυθης” teriminin kökünde Rusça “i” sesini veren harfin durduğu görülür. Kısaca sonuç olarak “Σκυθης” teriminde Yunanca “v” harfi “u” sesiyle okunmalıdır.

Yunanca θ harfi “f, t, d”, mi yoksa “z” mi okunmalıdır?

Herodot’un teriminin son harfinin fonetik tefsirinin üç versiyonunu inceleyelim. Ruslar bu harfi “f” “Skif”, Türkler “t” “İskit”, İngilizler ise “th” “skyth” şeklinde okumaktadırlar. Bizim düşüncemize göre Türk ve Rus okuyuşu doğru değildir. Çünkü Herodot devrinin kadim Yunancasında “t” ve “f” harfi de vardır. Eğer etnonimde bu sesler olsaydı, Herodot onları kendi metninde uygun harflerle gösterirdi. Fakat Herodot bu harfleri değil, çağdaş İngilizcede olan “th” birleşmesine daha yakın harfi kullanmıştır, bu hiç bir şekilde ne “t”, ne de “f” değildir.

Mahmut Kaşgarlı lügatinde Türk dillerinde İngiliz *th* sesine benzer sesin olduğuna misaller verir.²⁴ P. M. Melioranski *th* Türk sesini Kül-Tegin anıtında incelemiştir.²⁵ N. N. Poppe Türk ve Moğol dillerinin proto çağlarında *th* sesine sahip oldukları ileri sürer²⁶ ve

²² Bakınız; H. W. Smyth, Greek Grammar, Harvard University Press, 1983, s. 13.

²³ E. H. Minns..., s. XXI.

²⁴ Mahmut Kaşgarlı. *Divan-i Lügat-it-Türk*, Ankara I, 1939, s. 8-9.

²⁵ P. M. Melioranskiy, *Pamyatnik ve çest Kyul-Tegina // Zapiski Vostochnogo otdeleniya Russkogo arheologičeskogo obşestva*, Spb., 1899, C. XII, s. 53-57.

nihayet V. V. Radlov çağdaş Türk dillerinden birinde “dz” sesinin olduğunu söyler.²⁷ Herodot devrinde Altay dillerinde “z” sesini veren seslerin var olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple Herodot açık “z”, veya “f” harflerinden değil de, bilhassa benzer mürekkep bir sestem istifade etmeye yönelmiştir.

Σκυθης terimi “İskit” olarak mı “skuz” olarak mı okunmalıdır?

Herodot’un örnek verdiği *Σκυθης* teriminde “Σ” harfi Türkçe “s” sesi olara okunur, “□” harfi Türkçe “k”, “□” harfi ise, Türkçe “u” olarak okunur, □ harfi de İngiliz “th” sesine uygundur. Eğer bu terimin tamamını okursak, “s-k-u-z” şeklinde olmalıdır. Son iki harf “ης” Yunan önekidir ve halinden, kemiyetinden, metnin keleme alındığı zamanından ve s. ilgili olarak, çeşitli formalar alabilir.

Bazı araştırmacıların düşüncesine göre Guzların İskit olabilmesi mümkün değildir, çünkü Guzlar (Oğuzlar) İskitlerden çok sonra ortaya çıkmıştır. Bizim kanaatimizce, bu mesele etnik bir çözümleme yapılamadan sonuca bağlanamaz. Eğer İskit etnoniminin yerine fonetik olarak *guz* işlenirse (yani etnik olarak kendini ünlü adlandırma), aşağıdaki paradoks ortaya çıkar: İskitler Guzlar olamaz, çünkü onlar İskitlerden çok sonra ortaya çıkmıştır, ancak aynı zamanda ismini verdiğimiz Guzlardan da olamazlar...

İskit, *şkuda*, *aşguz-işkuzay-aşguzay* terimi kendi içinde Türkçe *guz* adıyla aynı fonetik değere sahiptir. Yukarıdaki tahlilden de görüldüğü üzere, bizim araştırmamızın en önemli dayanağı, Rus, Azerbaycan ve Sovyet biliminde kabul edilen *Skif* etnoniminin İngilizcedeki *Scyth*, Yunancadaki *Σκυθης*, Türkçedeki *İskit* *guz* (*oğuz*) etnoniminden başka bir şey olmadığıdır.

²⁶ N. N. Poppe, *Çuvaşkiy yazık i ego otnişenie i mongolskim i turkskim yazıkam // İzvestiya Rossiyskoy Akademi Nauk*, 1924, t. XVIII, s. 25-27.

²⁷ V. V. Radlov, *Opit slovaryä turkskih nareçiy*, Sankt-Peterburg, T. I, 1893, s. XIII.

KAYNAKÇA

- Badai al-lugat*, (1961). “Slovar Tali İmana Geratskogo k soçineniyam Alişera Navoi”, Moskava, s. 115.
- DREVNETURKSKIY SLOVAR*, (1969). Leningrad, s. 62.
- MINNS, E. H. (1971). *Scythians and Greeks*, New York, s. 42.
- GEREDOT, İSTORIYA, PER. G. A. STRATONOVSKOGO*, (1972). Leningrad. IV, 6.
- SMYTH, H. W. (1983). *Greek Grammar*, Harvard University Press, s. 13.
- HERODOTUS,(1921). *Books III-IV, Loeb Classical Library*, Translated by A. D. Goodley. Harvard University Press, IV, 16.
- ALİYEV.İ. (1998). *Kimmer və skif (şkuda) tayfalarının Azərbaycan və ön Asiya erazisine baskınları. Midiya (Mada) ve Skif Çarlıqlarının yaranması. // Azərbaycan Tarihi. I cild, Bakı «Elm». s. 221.*
- DYAKONOV, İ. M. (1956). *İstoriya Midii*, Moskva-Leningrad, s. 243.
- KAŞGARLI MAHMUT (1939). *Divan-i Lügat-it-Türk*, Ankara I, s. 8-9.
- POPPE, N. N. (1924). *Çuvaşkiy yazık i ego otnişenie i mongolskim i turskim yazıkam // İzvestiya Rossiyskoy Akademi Nauk, t. XVIII, s. 25-27.*
- MELİORANSKİY, P. M. (1899). *Pamyatnik ve çest Kyul-Tegina // Zapiski Vostoçnogo otdeleniya Russkogo arheologičeskogo obşestva, Spb., C. XII, s. 53-57.*
- BOĞUŞ,S. S. (1806). “İstoriya Tsarstva Hersonesa Tavriyskogo”, *İstoriya o Tavrii*, Sankt-Peterburg, s. 140-141.
- SULMIRSKI, T. (1954). *Scythian Antiquities in Western Asia, Artibus Asiae, XVII, 3/4, s. 282.*

ERLICH, V. R. (2007). *Die Fürstengräber und Heiligtümer von Uljap*. // Im Zeichen des Goldenen Greifen: Königs Gräber der Skythen. Herausgeber W. Menghin, H. Partzinger. «Prestel», s. 213.

RADLOV, V. V. (1893). *Opit slovarya turkskih nareçiy*, Sankt-Peterburg, T. I, s. XIII.

«ALPƏR TONGA» ve DASTANI

*Feridun AĞASIOĞLU (CELİLOV)**

Alpər Tonga haqqında yaranmış dastanın özü bizə çatmasa da, onun bəzi motivləri yarımçıq şəkildə müxtəlif qaynaqlarda qalmışdır. Bu dastanın təhrif olunmuş yarımçıq variantı da fars şairi Firdovsinin «Şahnamə» əsərində yer almışdır. Türklərlə bağlı bir çox tarixi olayları yabançıların yazdığı qaynaqlardan öyrəndiyimiz kimi, Alpər Tonga haqqındakı olayları da daha çox irandilli qaynaqlarda buluruq.

Alpər Tonga ilə bağlı eyni durum hələ XI əsrdə də söylənmişdir: «*Taciklər bitigte bitimiş muni, bitigte yok ersə, kim ukqay anı*» (İranlılar bunu kitabda yazmışlar, kitabda olmasaydı, kim onu oxuyardı)¹. Hər halda, qaynaqlarda ilişib qalan belə bəlgələrin toplanıb müqayisə edilməsi dastanın ilkin variantına aid müəyyən təsəvvür yarada bilər.

Alpər Tonga haqqında M.Kaşğari və Y.Balasagunlu bilgi verib, onun iranlılar arasında *Əfrasyab* adı ilə tanındığını yazmışlar. Y.Balasagunlu onu belə tanıdır: «İndi baxsan, görərsən ki, türk bəyləri dünya bəylərinin ən yaxşılarıdır. Bu türk bəyləri arasında adı məşhur Tonga Alpərdir ki, taleyi bəllidir. O yüksək biliyə, çoxlu ərdəmə sahib idi, bilikli, idraklı, xalqın seçilmiş idi»².

Yazar, bu seçilmiş elbaşının neçə-neçə ellər tutduğunu bizdən minil öncə vurğulayırdı. Kaşğari və Balasagunludan iki əsr öncə Təbəri Musa peyğəmbər dönəmindən (m.ö. XIII əsrdən) bəhs edərkən, farslara zülm edib, ölkələrini dağıdan Əfrasyab (Alpər Tonga) haqqında bunları deyir:

«Fars hökmdarlarının tarixi ancaq hökmdarların yaşadığı müddət və sıralarının bilinməsiylə anlaşılır. Hökmdar Minuçihr bin Mişahverner bin Mişahverbeg öldükden sonra, Əfrasyab bin Fesenc bin Rüstəm bin Türk fars xalqını və Xaniarəsi yenərək, öz hakimiyyəti

* *Prof. Dr. Emekli Öğretim Üyesi, Bakü/ AZERBAIJAN*

¹ *Kutatgu bilig*. I Metin ve II Çeviri (R.R.Arat). Ankara, 1991; 1988, №282.

² *Kutatgu bilig*, №276-280.

altına almışdı... Əfrasyab Minuçihrin ölümündən etibarən Zevv tərəfindən qovuluncaya qədər Babil ölkəsində hakimiyyətdə olmuşdur. Rəvayətə görə, Zevv bin Təhmasp Fars ölkəsindən Əfrasyabı *Abenmah* ayının ruz-i abanda (aban günündə) çıxarmışdı. Əcəmlər hər il bu tarixi bayram kimi qeyd edir, çünki Əfrasyabın zülmündən həmin gün qurtulmuşlar»³.

Təbəri bu mövzuya kitabının sonrakı bölmələrində yenidən qayıdır və Bəlxədə oturan fars hökmdarı Keykavusun yeni doğulan oğlu Siyavuşu təlim-tərbiyə alması üçün Sistan (Saqastan) sipehpedi Rüstəmə verməsini yazır və böyük igid olandan sonra atası tərəfindən türklərə qarşı savaşa göndərilməsi səbəbini açıqlayır. Belə ki, Keykavus sarayda analığı tərəfindən şərhlənən Siyavuşu buradan uzaqlaşdırmaq amacı ilə Əfrasyaba qarşı savaşa göndərir. Siyavuş türklərlə savaşmayıb, Əfrasyabın yanında qalır və onun qızı ilə evlənir. Bu evlilikdən farsların sonrakı hökmdarı olacaq Keyxosrov doğulur.

Əfrasyabın qardaşları Siyavuşu öldürürlər, Keyxosrov babası Keykavusun yanında böyüyür, həm də atası Siyavuşun intiqamını almaq üçün Əfrasyabla dəfələrlə savaşır. Nəhayət, böyük bir ordu yığıb, Xəzər ölkəsi də daxil olmaqla müxtəlif tərəfdən türklərə hücumu keçir. Keyxosrovun qoşunlarına *sipehpedlər*, Əfrasyab qoşunlarına da *tarxanlar* başçılıq edirdi.

Sonucda məğlub olan Əfrasyab Azərbaycana çəkilir, lakin onu təqib edən farslar onu yaxalayıb öldürür: «Keyxosrov bu zəfərdən sonra sevinc içində Azərbaycandan ayrıldı»⁴.

Mada dövlətini devirib, hakimiyyəti əla alan Əhəmənilər çağından başlayıb, Sasani dönəmində davam edən fars-türk savaşları Zərdüşti qaynaqlarında və Firdovsinin «Şahnamə» əsərində İran-Turan qarşıdurması kimi verilmişdir. Bu nədənlə, fars ədəbiyatında Alpər Tonga yalnız Saqa elinin deyil, həm də *hun*, *ağhun*, *göytürk*, *xəzər* türklərinin ümumiləşmiş hökmdarı (*Turan padşahu*) kimi verilir.

³ *Taberî*. Milletler ve hükümdarlar tarihi. I-III, İstanbul, 1991, II. 1991, 649-650.

⁴ *Taberî*, II. 1991, 728-745.

«Tur boyu» anlamında türk adının qədim forması olan *Turuk* (tur-uq) sözü kimi, «turların yaşadığı ölkələr» anlamında *Turan* (tur-an) adı da *tur* etnonimindən yaranmışdır. M.Rəsulzadə də Turan eli haqqında bunu yazır:

«Firdovsi deyir ki, Əfrasyab Turanın gözəl bir parçasını damadı Siyavuşa verdi. Azərbaycan parçası həqiqətən əsrimizdəki Turan torpağının gözəl bir parçasıdır»⁵.

Z.V.Toğana görə, miladdan öncə iranlıların Azərbaycan və ya Anadoluda öldürdüyü Tonga Alpın matəmini türklər hər il qeyd etmişlər, belə ki, Orxon yazısında 714-dəki bir savaştan bəhs edilərkən bu olayın «*Tonga Tekinin yuğ mərasimi*» günü baş verməsi vurğulanmışdır⁶.

Yuxarıda Dədə Qorqut boylarından danışarkən antik çağ yazarlarının Ön Asiyada m.ö. IX-VII əsrlərdə mövcud olan Mana (həmçinin Urartu) ellərindən məlumatları olmadığını vurğulamışdıq. Herodota görə, Prototi oğlu Madinin başçılığı ilə quzeydən gələn saqa (skit) boyları Mada eli ilə savaşıb qalib gəlir və 28 il çarlıq edəndən sonra geri qayıdırlar⁷. Halbuki, Mada (620-552) elindən öncə burada Mana eli vardı və m.ö. 680-də Asur çarı Asarxaddon Mana elinə yardım edən saqa ordusunun başçısı İşpakayı yendiyini yazırdı⁸.

Belə ki, m.ö. VIII əsrin sonunda quzeydən gələn saqalar Mada çağında yox, Mana çağında Güney Qafqaza qayıtmışdılar, onlardan bir bölümün yenidən quzeyə geri dönməsi isə Mada çağında, 625-620-ci illər arasında olmuşdur. Qaynaqlara görə, çarlıq da 28 yox, 80 il olmuşdur. Pompey Troq isə Misirəcən yürüş edən elbaşının *Tanay* adlandığını, ancaq bunun daha qədim çağlarda ilk yürüş olduğunu

⁵ *Resulzade, M.E.* Asrımızın Siyavuşu. Ankara, 1989, s. 40.

⁶ *Togan Z.V.* Umumi Türk Tarihine giriş. I c. (III baskı), İstanbul, 1981, 167-168.

⁷ *Herodot, I. 1, 103*; Asur qaynağında bu adlar Partatua, Maduva kimi verilir.

⁸ *Дьяконов, И.М.* История Мидии. М.-Л. 1956, 264; *АВВВВ, №63*; №65.

yazmışdır⁹. Bu yazar da adı düzgün vermiş, ancaq ilk və sonrakı yürüşləri qarışıq salmışdır. Bir sıra yazarlar Prototi (Partatua) adının Alpər Tonga adı ilə eyni olduğunu söyləmişlər, ancaq morfonoloji baxımdan bu adlar arasında uyğunluq yoxdur və belə fonetik dəyişmələr mümkün deyil. Həm də Asur çarının qızı ilə evlənən saqa bəyi Prototi elbəşi Alpər Tonga ola bilməzdi, onun oğlu Madinin də asurlara yandaşlıq etməsi bəllidir.

Nəzərə alsaq ki, KDQ-da keçən «*Alp ərən* ərdən adın yaşurmaq eyb olur» deyimində olduğu kimi, bu adın *Alpər Tonga*, *Tonga Alpər* və *Tonga alp* deyimləri də var və igid, ərən, bahadır, alp, azman anlamında *alpər* də bu adda epitet yükü daşıyır, o zaman *alpər Tonga* və ya *Tonga alpər* deyimində gerçək ad *Tonga* olur, M.Kaşğari də bunun «bəbir» anlamı daşdığını yazır¹⁰.

Buradakı qovuşuq *ng* səsini *teñri* >*tengri*, *teñiz* >*tengiz* (dəniz) sözlərində olduğu kimi, türk dillərinə məxsus sağır nun (ñ) ilə bərpa etmək olur. Bu halda, Misirəcən yürüş etmiş saqa elbəşi Alpər Tonganın yunan yazısında adının *Tanay* (Toña) şəklində verilməsi doğaldır.

Keyxosrov-Kiaksar-Ərbəg, Partatua-Prototiy-Protı, Maduva-Madiy, Mardonya-Smerdis və bu kimi bir sıra tarixi şəxslərin qaynaqlarda adının fərqli fonetik türldə verilməsi bəlli olaydır¹¹. Bu baxımdan, Toña (>Tonga) adının da *Tana*, *Tunga* deyimlərini də doğəl alqılamaq gərəkir. İrandilli qaynaqlarda əsasən *Franqrasyan* (Avesta), *Frasıyak Tur* (orta perscə) və *Əfrasiyab* (fars) şəklində keçən bu türk xaqanın adını M.Kaşğari ilə Y.Balasaqunlu *Tonga Alpər* kimi vermişlər.

⁹ I əsrdə Siciliyalı Diodor saqaların Misirə yürüşündən, Pompey Troq isə həmin yürüşdə başcının *Tanay* olduğunu yazmışdır (*AIIOCK*, 1990, 82, 99; *HYBII*, 1984, 154-155).

¹⁰ MK, III. 319; Bu «alp ər» deyimi abidələrdə geniş işlənir: *Alpər xan* adı bir qırğız şəcərəsində «O zaman Kırğızın kağanı *Alparkan* idi» deyimində keçir (*Omorov, T. Kırğız şecerelerine göre türk boyları. Ankara, 2008, 32-33.*

¹¹ Bir suryani qaynağına görə, Qoq oğlu Protı m.ö.662-də quzeydən gəlib Anadolu, Suriya bölgələrini yağmalayır (*Togan, 1981,166.*

Belə bir hökmdardan M.Xorenatsi də bəhs edir. Yazarın təsvirində *Tork* (Türk) adlı bu elbaşı ucaboşlu, böyük gövdəli, güclü bir azman alp kimi verilir və Ermən bölgəsini də hakimiyyəti altına alan bu alp-ərinin həm də Baş-Qam (Paskam) soyundan olması vurğulanır. Yazar sözünə belə davam edir: «Sənə onun haqqında ağılasıgmaz hekayələr danışaram, necə ki, perslər Rüstəmdə 120 fil gücü olduğunu deyir. Onun haqqındakı nəğmələrdə elə igidlik və qoçaqlıqdan bəhs olunur ki, bunları nə Samson, nə Herkules, nə də Sagcık (Rüstəm) haqqında demək olmur»¹². Burada *Tork* haqqında «*nəğmələr olmasını*» vurğulayan yazar, bəlkə də, Alpər Tongaya aid ortada olan dastanı və ya ağını nəzərdə tutmuşdur.

Alpər Tonganın soykötüyü, yaşadığı çağ və ölüm yeri haqqında fərqli baxışlar var. Alpər Tonganın soybabalarının əfsanəvi Türkdən törəməsini əksər qaynaqlar təkrar etsə də, fərqli adlar çəkilir. Biruni onun soykökünü belə sıralayır: Türk - Rışman - İnat - Başanc - Frasiyab. “*Tabakate Nasiri*” (1259) əsərinin yazarına görə, Əfrasyabın soykökünə aid iki baxış vardır:

1) Türk - Rüstəm - Başang - Əfrasiyab.

2) Feridun - Tur (Türk) - Davuşim - Başanq - Əfrasiyab¹³.

Alpər Tonga əsasən Saqa devlätində elbaşı olduğundan o, saqa Türkləri soyundan sayılır və onun yaxınları da, əsasən Turuq, Demur (Temur), Piran, Pulad kimi türk adları daşıyır. Qardaşları və oğlanları arasında Aruz, Barsqan, Qaraxan, Alak, Şidə adları çəkilir, qızı Firəngiz (Turangız), Qaz adlanır. Bir qaynaqda damadının adı

¹² *Хоренаци, История Армении Моисея Хоренского. Москва, 1858, II. VIII; Yazarın bu mətninə fərqli yorumlar verilmiş, buradakı Tork elbaşı deyil, hayların 5-ci tanrısı kimi şərh olunmuşdur. Vaxtilə, mən də bu yorumu doğru saymışdım, ancaq Xorenatsi Torku tanrı kimi yox, hökümdar kimi verir.*

¹³ Təbəri iki ayrı-ayrı Rüstəmdən bəhs edir, bunlardan biri - Zal oğlu Rüstəm İrənlilərə kömək edir, o biri Rüstəm isə Əfrasyabın soykökündə Türkin oğlu kimi verilir. Əslində, fars dilində *l > t* fonetik dəyişməsinin baş verdiyi çağlarda türkcə Arıslan adının farslarda Rustan//Rustam kimi işlənməsi doğaldı.

Gökburi Quz kimi çəkilir¹⁴. Dədə Qorquta aid bir öğuznamədə *Alp Aruz bəg* onun oğlu kimi verilir: “Tokuzuşar cöngəyi silküp atan, kaynağında gökte tutan, atbaşun yalamayup, bir kez yudan, Afrasyaboğlu Alp Aruz Beg”¹⁵.

Bir çox Türk xaqanları soyunu Oğuz xana bağladıqları kimi, Qaraxanlılar da özlərini Əfrasyab (Alpər Tonga) soyundan gəlmə sayırdılar. Cüveyniyə görə, Uyğur hökmdarları, Əbulqazi Bahadır xana görə də, Səlcuq xanədanı Əfrasyab soyundandır. Məsudi Göytürk xaqanını, Təbəri isə bütün Türkləri Əfrasyabın soyuna bağlayır. Ancaq tanınmış türkoloq X.Koroğlu Sovet dönəmində Türkofob alimlər kimi, *Turan* sözünün iranmənşəli sayaraq, Əfrasyabın soyuna kölgə salır. Halbuki, Turan adı İrənlilərdən minil öncə teonim olaraq Urartu və Etrusk yazılarında keçirdi.

Tarixi qaynaqlarda İran-Turan savaşlarının türklərlə irandilli tayfalar arasında yox, irandilli tayfaların öz aralarında getdiyini, yəni hər iki tərəfin arilər olduğunu sifarişlə yazan X.Koroğlu belə cəfəng yorumlarını doğrulamaq üçün bunu da yazır: «Bu adın iranmənşəli olmasına baxmayaraq, qaynaqlar, görünür. Təbəridən sonra onun şəcərəsini Türklə bağlayıblar». Yazar sözüne bu yöndə davam edir: “Turan” sözünün Türkləşdirilməsi, hər şeydən əvvəl, sonrakı tarixçilərin Turanın hökmdarı Əfrasiyab adının izahından görülməkdədir”¹⁶. Guya Əfrasyabın fars yox, türk sayılmasında Təbəri ilə yanaşı, «Şahnəmə”ni yazan Firdovsinin də günahı var, çünki X əsrdə Orta Asiya epik ənənəsinin təsiri ilə Əfrasyabı mifik Turanın hakimi kimi yox, Türk tayfalarının başçısı kimi qəbul edən Firdovsi də onu “Türk padşahı» adlandırmaqla o, ümumtürk hökmdarı sifətini almışdır¹⁷.

¹⁴ *Короглы Х.Г.* Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. Москва, 1983, 106-107; M.Kaşğari Siyavuşun Qazla evləndiyini yazır.

¹⁵ *Kırzioğlu M.F.* Dede Korkut oğuznameleri. I-II hissə. Ankara, 2000, s.105.

¹⁶ *Koroğlu X.* Oğuz Qəhrəmanlıq eposu. Bakı, 1999, 88.

¹⁷ *Yenə orada.*

Oğuzxana aid dastanlarında olduğu kimi, Alpər Tonganın da yaşadığı çağ haqqında fərqli yorumlar var. Onun yaşadığı çağ müxtəlif qaynaqlarda m.ö. XIII əsrdən ta erkən orta əsrlərə qədər müxtəlif dövrlərə aid edilir. Onu XIII-XII əsrdəki olayların iştirakçısı kimi verən Təbərindən fərqli olaraq, Alpər Tonganın mifik İran şahı Təhmürəsdən 300 il sonra Mərvdə yaşadığını yazan M.Kaşğari bunu da vuğulayır ki, çaruk boyunun yaşadığı Barçuk Əfrasyabın şəhəri idi, Buxtunnəssərin (Navuxodonosorun) oğlu Bətzəni burada həbs etmişdi¹⁸. Babil hökmdarı Navuxodonosorun m.ö.VII əsrdə yaşaması bəllidir. Firdovsi də Əfrasyabı mifik İran çağından ta Mada-Saqa və Sasani-Türk qarşıdurmaları çağlarındakı olaylarda verir. Bu baxımdan, Saqa elbəşi Alpər Tonganın yaşadığı çağa aydınlıq gətirmək üçün saqaların Azərbaycan üzərindən Ön Asiyaya qayıtma tarixlərinə baxmaq gərəkdir.

Antik çağ qaynaqlarında saqaların m.ö. XV əsrdə Araz kənarında ortaya çıxıb, Asiyada təpərli bir boya çevrilməsi, 1500 il boyunca Xəzər ətrafında dövrə vurub, müxtəlif çağlarda üç dəfə qüdrətli dövlət qurması, Balkanlardan Altaya, Misirdən Orta Asiyaya qədər hakimiyyəti altında olan ölkələrdən vergi alması, daha qədim çağlarda Saqa elbəşi Tanayın Misirə qədər yürüyüş etməsi və saqalar zaman-zaman Ata yurdu olan Ön Asiyaya qayıdıb, yenidən uzaq ellərə köç etməsi haqqında bilgiler verilir¹⁹. Bu bilgilerin bəzisi Alpər Tonga dastanına aid motivlərin özündə və ərəb-fars qaynaqlarında da yer almışdır.

Qalın Oğuz elində (dövlətində) dış oğuzdan olub, “Doqquz Qoca başı» qurumuna başçılıq edən Alp Aruz əgər qaynaqlarda verildiyi kimi, Alpər Tonganın qardaşı və ya oğludursa, onda KDQ-da adı keçən xanlar xanı Bayındır xandan öncə Qalın Oğuz elinin qurucusu və ilk elbəşi Alpər Tonganın olduğunu düşünmək olar. Hər halda, saqa (oğuz) elbəşi Tanayın (Alpər Tonganın) Misirə yürüşü saqaların Ön Asiyaya ikinci və ya üçüncü qayıdışı idi və bu yürüş m.ö. VIII əsrin

¹⁸ *Taberi*, II. 1991, 648-649; *MK*, I. 322; 453; III, 151.

¹⁹ *Herodot*, I. 103-105; IV. 7; *Rompey Troq*, I. 5-6; *Sicilyalı Diodor*, I. 43.1-4.

son illərində olmuşdu. Bu baxımdan, Alpər Tonganın qoca yaşında ölməsi tarixi də m.ö.VII əsrin sonlarına aid olmalıdır.

Alpər Tonganın yaşadığı ölkə və ölümü haqqında da fərqli baxışlar vardır. Üzdüyü Kikəst (*Urmu*) gölündən aldadıqları çıxarılıb öldürülməsi və ya qonaqlıq adı ilə yeməyə dəvət edilib öldürülməsi, gizləndiyi mağarada bulunub öldürülməsi, bəzi qaynaqlarda isə öz əcəli ilə ölməsi deyilir. Qaynaqların çoxunda onun iranlılar tərəfindən öldürülməsi qeyd olunsa da, bu baxış tarixi baxımdan özünü doğrultmur, belə ki, 620-ci illərə qədər Ön Asiyanın əksər xalqlarından və dövlətlərindən vergi alan Saqa eli az sonra

Mana və Urartu ilə birlikdə artıq güclənməkdə olan Mada elindən asılı vəziyyətə düşmüşdü. İranlılarsa Mada eli dağılından sonra ortaya çıxmışdı.

Öncə manalılarla iç-içə yaşayıb, savaqlarda onlara yardım edən saqalar sonra madalıların güclənməsinə yardım etsə də, onlarla gah barış, gah da dışoğuz-içoğuz savaşı içində olurdular. Bu baxımdan, Alpər Tonganın öldürülməsini «iranlıların» deyil, madalıların ayağına yazmaq gərəkdir, çünki iranlılar (Əhəmənilər) bu olaydan çox sonra, yalnız 550-ci illərdə ortaya çıxmışdı. Hakimiyyətdə olduğu 40 il ərzində (625-585) Mada elini Ön Asiyanın ən qüdrətli imperiyasına çevirən elbəşi Kiaksar (Keyxosrov) hakimiyyətinin ilk illərində, m.ö. 625-620-lərdə Alpər Tongaya qarşı iranlı cəsuslardan istifadə edib, onu öldürmüşdü²⁰.483 Z.V.Toğan bu olayın m.ö. 612-də baş verdiyini qeyd edir.

Bəzi qaynaqlarda Turan hökmdarı Beşengin oğlu Alpər Tonganın Saqa elinin müəyən çağlarında Yeddisu, Sayram, Talas, Şaş (Daşkənd), Şu, Əfrasyab (Səmərgənd) vilayətlərində hökmranlıq etməsi və oralarda abadlıq işlərilə bərabər yeni şəhərlər salması qeyd olunur. Turfanın batı yönündə bir məbədin divarında Alp Ər Tonganın qanlı bədizi də vardır.

²⁰ Kiaksarın (Κυαξάρης) adı bəzi qaynaqlarda *Umakiştar* şəklində keçir. Ktesi Kiaksarı *Arbak* adlandırır. Görünür, saqa mifologiyasında Targitayın ikinci oğlu *Arbak* kimi, bu da şəxsadı deyil, Kiaksarın tituludur. M. Xorenatsi də onu *Varbak* (Ərbəg) kimi verir.

A.Yuşkeviç və B.Rozenfeldə görə, Xəyyamın yazdığı “Novruznamə” şeirində “At ər üçün göydə Ay kimi gərəklidir» anlamında Avestada keçən Franqrasyanın (Alpər Tonganın) «*At irga kim kukga ay*» deyimini vermişdir. Həmin yazarlar bu deyimə daha çox çağdaş özbək dilinə yaxınlığı ilə seçildiyini də vurğulamışlar. Z.V.Toğana görə, Oğuzxan, Çingizxan və Əmir Teymur dövrlərində olduğu kimi, Xəzər dənizi Alpər Tongasında hakimiyyəti altındakı məmləkətin ortasında idi, Marağa, Təbriz, Urmu və Aranda onun adı ilə bağlı yerlər vardı, Şabran isə başkəndi sayılırdı.

Hətta, Kiaksarla (Keyxosrov) son döyüşü də Sengi-Suraxda (Aranda) olmuşdur²¹.

Əfrasyabın Orta Asiyada öldürüldüyünü deyənlər “Zamyad-yaşt” adlı Zərdüştü qaynağına əsaslanırlar. Orada deyilir ki, Əfrasyabı hiylə ilə Vorukaş dənizindən çıxaranda, o, Türkcə anlaşılmaz dörd sözlü bir deyim işlədir: “Turların ən cəsuru Franqrasyan (Əfrasyab) Vorukaş dənizindən sıçrayıb çıxdı, söyüb bağırdı: *ite-ita-yatna axmay*”²². Burada adı çəkilən Vorukaş dənizinin Qazax elindəki Balxaş gölü olduğunu deyirlər, halbuki Boğazköy mətnlərində gördüyümüz *Baluxaşsa* hidronimi 3-4 minli öncə Anadoluda vardı²³. Həmin adın sonradan Qazax elində *Balxaş* hidronimi kimi təkrar ortaya çıxması Türklərin doğuya olan miqrasiyaları ilə bağlıdır.

Bilqamıs, Qorqut, Dəli Domrul kimi öl • dən qaçma motivi Alpər Tonga ilə bağlı əfsanələrdə də təkrar olunur. Düşünmək olar ki, bu motiv dastanda “bəngü yaşam» amacı ilə yaşam qutu (*xvarna*) əldə etmək üçün Urmu gölüne girib, oradan əliboş çıxan qocalmış saqa xaqanı yuxarıdakı deyimi işlədir. «Şahnamə» variantlarında Əfrasyabın Azərbaycanda ölməsi vurğulanır, Bərdə şəhəri

²¹ *Togan*, 1981, 19, 36, 49, 108, 168.

²² *Yaşt-19* (“Zamyad-yaşt”, VIII .57); I.M.Steblin-Kamenski buna belə yorum verir ki, Əfrasyab hər uğursuzluqdan sonra hansı dildə olması və mənası anlaşılmayan belə söyüşlər edir (*Рак II. В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. СПб.-М. 1998, s.206, not 487*).

²³ *Ertem H.* Boğazköy mətnlərində keçən coğrafiya adları dizini. (Çivi yazılı mətn yerləri və Biblioqrafiya ilə birlikdə). Ankara, 1973, s.128, 194, 200.

yaxınlığında yerləşən Əfrasyab qalasına (*Xange Afrasyab*) gələndə, onu Çiçəst dənizində (Urmu gölü) tapıb öldürürlər²⁴.

Əlbəttə, burada adı keçən *Bərdə Alban* (Aran) elindəki Bərdə və ya m.ö.VIII əsrdə Asur yazısında adı çəkilən Mana elindəki *Parda* şəhəri idi. Həmin Parda şəhəri Urmu gölündən doğuda yerləşən *Saqartı* bölgəsinin başkəndi sayılırdı²⁵. 488 Gölün adını da, adətən, *Çiçəst* şəklində yazırlar, ancaq “Pers mifləri” kitabında bu gölün adı *Kekast* kimi doğru verilir, bu da vaxtilə fars-hay qaynaqlarında *Kabutan* variantında olan “göy” anlamı sözün (*kök-ast*) kalkasıdır²⁶. Belə ki, Urmu gölü bir dönəm *Göygöl* və Manada yaşayan man boyunun adı ilə adlanmışdır. Bunu Strabon da qeyd edir: “Biri *Mantiana* adlanır və tərcümədə *göy* (rəng) mənası verir. Belə deyirlər ki, bu göl Meotiddən sonra ən böyük duzlu göldür. Atropatiya qədər uzanır”²⁷.

Alpər Tonga ilə bağlı müxtəlif qaynaqlarda yer alan motivləri ardıcıl sıralayanda qarşımıza sanki Oğuzxanı təsvir edən dastan çıxır. Bu da doğul olanaqdır, çünki Türk xalqlarının məşhur xaqanlarından Oğuzxan, Alpər Tonga və Əmir Teymur kimi elbəşilər türk toplumunun başını ucaltmaq, torpaqlarını genişlətmək üçün eyni bölgələrə yürüşlər etmişlər.

Beləliklə, Alpər Tonga ilə bağlı bəlgələrin çoxu onun m.ö.VII əsrdə yaşamış tarixi şəxs kimi verir. Onun ölümünə yazılmış ağının tarixi də bu çağa aid olmalıdır. Turan elinin qəhrəmanı Alpər Tongaya qoşulan dastanın ilkin variantının m.ö. I minilin ortalarında mövcud olub, artıq bir-iki əsr sonra yazıya alındığını söyləmək olar. İrandilli qaynaqlarda, əlliklə, Zərdüştü ədəbiyyatda və sonralar yazıya alınmış Şahnamələrdə həmin dastandan istifadə olunması da bu qənaəti yaradır. IX-X əsrlərdə güclənən fars paniranizminin təbliği amacı ilə bir neçə «Şahnamə» (Məsudi Mərvəzi, Bəlxı, Dəgıgı və başqalar) yazılsa da, bunların sırasında bütöv şəkildə ancaq Firdovsinin əsəri saxlanmışdır.

²⁴ *Короглы*, 1983, 114.

²⁵ Bərdə və Saqartı haqqında geniş bilgi III Bitikdə (s. 260-262) verilmişdir.

²⁶ *ПМ*, 2005, 38.

²⁷ *Strabon*, XI. 14. 8.

Firdovsinin ərəblərlə yanaşı, Əfrasiyabı da mənfi çalarlarla verməsi doğaldır, çünki öncə türklər, sonra ərəblər həmişə farsların bu bölgələrdə hegemonluğuna mane olurdu. Digər Zərdüşti qaynaqlarında olduğu kimi, “*Dadestan-i menoq-i xrad*» adlı əsərdə də bu türk xaqanı Alpər Tongaya qarşı düşmən baxışı aydın görünür: «Əjdahaq Bevarasp və lənətlənmiş Turanlı Frasiyaqdan yalnız bunda xeyir oldu ki, hakimiyyət Bevarasp və Frasyaqa keçməsəydi, lənətli Qəzəb ruhu hakimiyyəti Nifrət Devinə verəcəkdii”²⁸. Firdovsi də «Şahnamə» əsərində türklərə qarşı nifrətini nə qədər gizlətməyə çalışsa da, sətrəlti eyhamlarla düşmən baxışından yayına bilməmişdir. Bu durumu sonra yazdığı əsərində özü də etiraf etmiş, istifadə etdiyi qaynaqlardakı gerçək olayları təhrif etdiyini yazmışdır. «Şahnamə» əsərində Əfrasyab (Alpər Tonga) ilə bağlı motivlərin qısa özəti belədir: mmm

İran və Turan adlı bir-birinə düşman olan iki qonşu dövlət vardı, İranda hömdar Məniçöhr idi, Turandasa Alpər Tonganın (Əfrasyabın) atası Peşəng kağan idi. Məniçöhr öləndə Peşəng oğlu Alpər Tonganı çağıraraq, belə deyir: “Bu iranlılar həmişə bizə pislik edib, indi türk öc alma zamanı gəlibdir». Cavabında Alpər Tonga “Arslanlarla döyüşəcək gücündəyəm, İrandan öcümüzü alacağam» - deyərək, atasına cavab verir.

Peşəngin o biri oğlu Alp Aruz iranlılarla m • arıbə etməyin tərəfdarı deyildi, ancaq qərar verilmişdi, artıq Alpər Tonga savaşa hazırlığına başlamışdı. O, ordusu ilə İran üzərinə yeridi, iki ordu Dehistan bölgəsində qarşılaşdı və o günəcən görməmiş bir savaşa başladı. Meydan iranlıların cəsədilə doldu, savaşı Alpər Tonga qazandı, İran padşahı geri çəkilib Dehistan qalasına sığındı, ancaq Alpər Tonga qalanı tutub, onu dustaq etdi. Bunu eşidən İrana bağlı Kabilin padşahı Zal iranlılara köməyə gəldi, ünlü gəhrəman kimi tanınan Zal qəfil hücumla türk ordusunu dağıtdı. Bunu biləndə Alpər Tonga bərk qəzəbləndi, dustaq etdiyi İran padşahını öldürdü. Digər əsirləri də öldürmək istəyirdi, ancaq qardaşı Alp Aruz buna mane

²⁸ *Суждения Духа разума*. М.1997.

oldu. Dustaqları Sarı şəhərinə gördərdilər, yolda Alp Aruz onların qaçmasına göz yumdu.

Alpər Tonganın oğulları və qızları vardı. Qızlarından birinə gözəl olduğu üçün Qaz adını vermişdilər. Atası ona İle-suyuna axan bir çayın kənarında saray tikdirmişdi, Qaz orada oynayıb üzürdü. Bu nədənlə oraya türklər Qaz-suyu dedilər. Sonralar Qazın oynaya-oynaya böyüdüğü yer də bir şəhər oldu, bu şəhərə də Qaz-oyunu adını verdilər və bugün o şəhər Qəzvin adlanır.

Alpər Tonga yenə İrana yürüyüş edib qələbə çaldı. İranlılar öldürülən padşahlarının yerinə Zevi gətirdilər. İki ordu təkrar üz üzə gəldi, bu savaş dönəmində böyük bir qıtlıq oldu, 7 il boyunca aclıq, səfalət davam etdi. Bu nədənlə barış yarandı və İranın quzey əyalətləri də Turana, Alpər Tonganın yönətiminə keçdi. Sonralar İran padşahı Zev öldü, yenə barış pozuldu və İranda savaşa hazırlaşdılar, Alpər Tonga buna fürsət xermədən saldırya keçti. İranlılar yenə Zaladan yardım istədilər, o artıq qocalmışdı, onlara yardım etmək üçün oğlu Rüstəmi göndərdi. Uzun sürən savaşlarda gah bu, gah da o biri tərəf qalib gəlirdi, axırda Rüstəm türkləri yendi və İran taxtına Keyqubadı çıxardı.

Alpər Tonga yenə ordusunu toparlayıb hücumə keçmək istəyirdi, ancaq düşündə gördüyü olayı yozdurub bundan vaz keçti, savaşa girsəydi bütün birliyi dağılacaqdı. Bəylərin fikri də öyrənilib İranda barış imzalandı. Bu anlaşma ilə Buxara, Səmərkənd, Caç şəhərləri iranlılara buraxıldı, bu barışı istəməyən Keykavus Rüstəmlə Siyavuşu danladı və onları küsdürdü. Rüstəm öz ölkəsinə çəkildi, Siyavuş da türklərin başkəndi Ganga gedib, Alpər Tongaya sığındı. Siyavuş Turanda bulunduğu dövəndə bir türk kimi davrandı və özünü hər kəsə sevdirdi, sonda bir türk bəyi olan Piranın qızı ilə evləndi, ondan bir oğlu oldu, ona Keyxosrov adını verdi.

Alpər Tonga uzun illər Turanda hökmdarlıq etdi, iranlılar da Siyavuşun oğlu Keyxosrovu qaçırdaraq İran taxtında oturdular. Artıq Zaloğlu Rüstəmlə birləşən Keyxosrov doğulub böyüdüyü torpaqları zəbt edib, türkləri yox etmək mücadiləsinə başladı.

Keyxosrov ünlü qəhrəmanlarından Bijanı gizləncə türklərin arasına gödərir, lakin o burada Alpər Tonganın qızına aşiq olur, görevini unudur, evlənib gününü keçirir. Sarayınacan düşmənin ajan göndərdiyini duyan Alpər Tonga qəzəblənir və ordusu ilə savaşa gedib, kükrəmiş arslan kimi düşmən üzərinə cumur, çox qocalmasına baxmayaraq, təkbətək döyüşdə İrənin bir neçə ən ünlü pəhlivanını öldürür. Nəhayət, Alpər Tonga döyüş meydanında Keyxosrovla üz-üzə gəlir və ona təkə tək vuruşmağı təklif edib atını irəli yönəldir, ancaq Turan döyüşçüləri onun İrəni padşahı ilə təkə tək döyüşməsini istəmərlər və atının üzünü geri çevirirlər, zətən belə döyüşə Keyxosrov da girişmək istəmirdi. O, ən güclü çağında olmasına baxmayaraq, təkbaşına Alpər Tonga ilə döyüşməkdən çəkinirdi.

Meydanda davam edən savaşda başqa xalqlar da İrana kömək edirdi, Çin isə türklərin yanında olduğunu deyib qapılarını onlara açsa da, sonda Çin xaqanı sözünü tutmadı, Keyxosrovla anlaşma imzaladı, türk ordusu yenilib dağıldı. Bu xainliyi görən Alpər Tonga Keyxosrova bir məktub gödərib, özünün seçdiyi insanlardan uzaq bir yerdə təkə tək döyüşməyi təklif etdi. Ancaq ən güclü çağında olan Keyxosrovun qocaman Alpər Tonga ilə təkə tək döyüşməyə cəsəreti çatmadı. Xainlik üzündən ordusuz qalan Alpər Tonga pərişan halda dərən Zere dənizindən keçib Gangidizi şəhərinə ulaşmaq istədi. Arxasınca gələn İrəni cəsusları onu su kənarında kömək etmək adıyla aldaraq sudan çıxan kimi tutub öldürdülər. Beləcə, illər boyu böyük torpaqlara hakim olan cəsür Alpər Tonga öldürüldü.

Bu dövrlərdəki hadisələri təhlil edən F.V. König belə hesab edir ki, İrəndəki çəkişmələrdə etnik əsas aparıcı olub, əsasən yerli bəylər və gəlmə pers feodalları arasında hakimiyyət davası xarakteri daşıyırdı. Riçrd Fray da türk və İrəni mifologiyasında İrəni-Turan çəkişmələrinin ilkin çağından xəbər verən əfsənəvi elbəşi Əfrasiyabın İrənililərin qatı düşməni kimi təsvir olunduğunu vurğulayır.

Bəllidir ki, hər hansı bir el qəhrəmanına həsr olunan ağı onun öldüyü vaxt qoşulur. Belə ki, Alban elbəşi Cavanşirin ölümünə Dəvdək adlı şairin həsr etdiyi ağını onun yas törənində oxuması, həmin çağda yazıya alınan bu ağının Musa Kalankatulunun yazdığı kitabda verilməsi buna örnəkdir. Bu baxımdan, Alpər Tongaya aid ağı

da onun şəhid olduğu çağda ortaya çıxmalı idi. E.Əlibəyzadə Alpər Tongaya yazılan ağının tarixini onun şəhid olduğu çağa aid etməklə doğru yorum vermişdir: «Ağı məhz həmin əsrdə yaranmalı idi və yaranmışdır da»²⁹.

Deyilənləri nəzərə alsaq, Tonga Alpərə aid ağının m.ö.VII-VI əsrlərdə yazılıb və hansısa yazılı bir Oğuznamə ilə Mahmud Kaşğari çağına gəlib çatması faktını qəbul etmək lazım gəlir. Çünki bu şeir parçasının şifahi şəkildə minildən çox bir zaman içində dəyişmədən qalması inandırıcı deyil. Ağının dilində alınma ərəb-fars sözləri olmaması və burada arxaik deyimlərin saxlanması onun qədim çağlarda qələmə alındığını göstərir.

M. Kaşğari üzünü köçürdüyü həmin ağını (elegiyanı) belə vermişdir³⁰:

Alpər Tonqa öldümü? I(r)sız ajun qaldımı? Ödhlək öcin aldımı? Əmdi yurək yırtılır.	Ödlək yarağ közətti, Oğrı tuzaq uzattı, Bəglər bəgin azıttı, Kaçsa kala qurtulur.
Ödhlək küni tavratur, Yalñuq küçin kəvrət • Ərdin ajun səvrit • Kaçsa taqı artılır.	Ögrəyüki mundağ oq, Munda adhın təngdağ oq, Atsa ajun oğrab oq, Tağlar başı kərtülür.
Atsa oqın kəzgerib Kim turanı yığdaçı Tağığ atıb oğrasa Öz qoyı yırtılır	Bəglər atın arğurub, Kadhğu anı turğurub, Məngi-yüzi sarğarib, Kürküm añar türtülür.

²⁹ Əlibəyzadə, Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. (İslamaqədər dövr). B. 1998, s.56.

³⁰ Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. Москва, 1971, 153-159; МК, I. 41, 160, 486 və s.

Ulşıb ərən böləyü Yırtıb yaqa ırlayü Sıqırıb üni yurlayü Sığtab közi örtülür.	Könlüm için örtədi Yetmiş yaşığ kartadı Keçmiş ödhüg irtədi Tün-kün keçib irtəl .
Ödhlək qamuğ kövrədi, Ərdəm arığ səvrədi, Yunçığ yavuz tuvradı, Ərdəm bəgi çərttilir.	Bilgə bökü yuncıdı Ajun atı yancıdı Ərdəm əti tıncıdı Yergə təgib sürtülür.
Ödhlək arığ kəvrədi, Yunçığ yavuz tavradı, Ərdəm yəmə savradı, Ajun bəgi çərttilir.	Bardı közim yarukı, Aldı özüm konukı, Kanda erinç kanıkı, Emdi adın udgarur.

Oğuznamələr ayrı-ayrı çağlara aid olayları eyni zaman kəsiyinə daşıya bildiyi kimi, Alpər Tonga ilə bağlı motivlər də müxtəlif çağların olayı kimi qarşıya çıxır. Belə ki, ayrı-ayrı qaynaqlarda Alpər Tonganın mifik İran çağından ta Sasani çağındakı olaylarda iştirak etməsi iki min illik bir dövrü əhatə edir, ancaq müxtəlif qaynaqlardakı bəlgələrin müqayisə edilib araşdırılması ilə m.ö.VII əsrdə saqa türklərinin elbəşi Alpər Tunganın çox məşhur bir tarixi şəxs, qüdrətli xalq qəhrəmanı olması aydınlaşır. Ona qoşulan bütöv dastan itsə də, ölümünə yazılan ağını bizə M.Kaşğari çatdırıb bilmişdir.

QAYNAQLAR

ƏLİBƏYZADƏ, Əlibəyzadə E. (1998). *Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. (İslamaqədər dövr).*

ERTEM, H. (1973). *Boğazköy mətnlərində keçən coğrafiya adları dizini. (Çivi yazılı mətn yerləri və Biblioqrafiya ilə birlikdə).* Ankara.

HERODOT. (1972). *Doqquz kitabda tarix.* L. (Rus dilində)

- KIRZIOĞLU M.F. (2000). *Dede Korkut oğuznameleri. I-II hissə.* Ankara.
- KOROĞLU (1999). *X. Oğuz Qəhrəmanlıq eposu.* Bakı.
- KUTATGU BİLİG (1991). *I Metin ve II Çeviri (R.R.Arat).* Ankara.
- OMOROV, T. (2008). *Kırgız şecerelerine göre türk boyları.* Ankara.
- RESULZADE, M.E. (1989). *Asrımızın Siyavuşu.* Ankara.
- TABERÎ (1991). *Milletler ve hükümdarlar tarihi. I-III,* İstanbul.
- TOGAN Z.V. (1981). *Umumi Türk Tarihine giriş. I c. (III baskı),* İstanbul.
- ДЪЯКОНОВ, И.М. (1956). *История Мидии. М.-Л.*
- СУЖДЕНИЯ ДУХА РАЗУМА. М.1997.
- СТЕБЛЕВА И.В. (1971). *Развитие тюркских поэтических форм в XI веке.* Москва.
- РАК И. В. (1998). *Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. СПб.-М.*
- ХОРЕНАЦИ (1858). *История Армении Моисея Хоренского.* Москва.
- КОРОГЛЫ Х.Г. (1983). *Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана.* Москва.

QISALTMALAR

- АИОСК - Античные источники о Северном Кавказе. (В.Аталиков). Нальчик, 1990
- ИУВИ - История Узбекистана в источниках. Ташкент, 1984
- ПМ - Персидские мифы. М. 2005

SAQA ƏLİ

*Feridun AĞASIOĞLU (CELİLOV)**

Başqa türk xalqları ilə bərabər azər xalqının da təşəkkül tapmasında *saqa* boyları mühüm rol oynamışdır. İslamaqədərki tarixi qaynaqlar min ildən artıq bir dövrü əhatə edən bəlgələrlə *saqa* boylarının yayıldığı bölgələr, qurduğu dövlətlər, onların köçü, etnoqrafiyası, etnik gələnləri və mifologiyası haqqında zəngin məlumat verir. Yayılma coğrafiyasına görə, saqalar doğu və batı qollara ayrılır. Minillər boyunca qaynaklarda Asiya saqaları ilə Azaq saqaları (skitlər) bir-birindən fərqləndirildiyi üçün biz də müvafiq məqamlarda *saqa*, *saqat* (skit) və *Saqatya* (Skitiya) deyimlərini işlədirik. Tarixin müxtəlif çağlarında saqalar doğuda Xəzər dənizindən Altay dağlarına, Əfqanıstandan Sibir tayqalarına qədər, batıda isə Qara dənizin quzey yaxaları ilə İtil çayına qədər müxtəlif bölgələrdə və Azərbaycanda yaşamışlar.

Saqaların belə geniş yayılması aydın göstərir ki, bu boylar sayca nə qədər çox olsalar da, tarixi qaynaqlar çox vaxt müxtəlif türk boylarından *saqa* etnonimi ilə bəhs etmiş, hətta saqalar böyük əraziləri əhatə edən el qurduqda həmin ərazidə yaşayan başqa dilli boylar da *saqa* (*saqa=skith*) ümumi adı ilə vərilmişdir. Bu səbəbdən, sonrakı tədqiqatçıların şərhində Saqa elinə tabe olan həm türk, həm də başqa xalqların etnik tarixi dolaşığı salınmış, çoxlu yanlış fikirlər ortaya çıxmışdır. Elə bu başdan deyək ki, burada saqa problemindən geniş danışmağa imkan olmadığından *saqa* etnonimi altında nəzərdə tutulan qafqazdilli, irandilli (oset) və finuqordilli boylardan deyil, yalnız bu adı Azərbaycandan müxtəlif bölgələrə aparən *saqa* boyundan, özəlliklə «baş el» sayılıb, «ο βασιλε Σκυθαι» (tsarskie skifi «elbəyi saqalar») adlanan saqalardan söhbət açacaq, onların soykökü və quzeydən qayıdıb Azərbaycanda qurduqları *eldən* (dövlətdən) danışacağıq.

* Emekli Öğretim Üyesi, Bakü/ AZERBAYCAN

Başqa türk boylarının tarixindən bəhs edərkən onların ilkin Atayurdunu Orta Asiya-Altay civarında axtaran bir sıra tarixçi olduğu kimi, saqa boylarının da ilkin məskənini həmin bölgələrə bağlamaq istəyən yazarlar vardır və hələlik bunların sayı daha çoxdur. Lakin saqa boylarının tarixi ilə ciddi məşğul olub, onların dili, arxeologiyası, etnoqrafiyası və mifologiyasına aid bəlgələri qədim yazılı qaynaqlarla müqayisəli şəkildə araşdıranlar sırasında saqaların ilkin Atayurdunun Ön Asiyada olması qənaətinə gələnlərin sayı da son zamanlar artmaqdadır.

Öncə qədim saqa boylarının Azərbaycan və Güney- Doğu Anadoluda buraxdığı izlərə diqqət verək. Adı m.ö. IX-VIII əsrlərdə asur qaynaqlarında *saq- but* şəklində çəkilən saqa boyuna aid Qarqar bölgəsindən doğuda və batıda yerləşən *Saq- bit*, *Saq- bat* adlı iki Saqa bəyliyi olmuşdur. İ.M. Dyakonova görə ilk dəfə adı *Saqbit* şəklində m.ö. 820-də çəkilən saqa boylarının bu bölgəsi Həmədana yaxın idi.¹ Həmin çağlarda buradakı saqa boyunun başçısı da «Xan- azər-ok» deyiminə yaxın bir adla (*Xanaziruk*) tanınırdı. Asur yazısında *Bit-Sa-aq- ba- at* şəklində qeyd olunan ikinci bölgə isə Arazias və Bit- Baru bölgələrinə yaxın olub, Ellipi bölgəsindən quzey- batıda, Bit Hamban bölgəsindən isə güneydə yerləşirdi.²

Təbrizdən güney- doğu yöndə, Urmu ilə Xəzər arasında yerləşən *Zigertu* (^{KUR}Zikirtu) bölgəsini də bəzi uzmanlar Herodot və Ptolemeyin qeyd etdiyi *Saqarti* (Σαγαρτιοι) ilə eyniləşdirirlər. ³ Bu bölgədə Barunaq (*barın-aq*), Taştami (*daş-dam*), Kaban (*qaban boyu*) kimi Türkcə yaşayış məskənlərinin adı vardır. Burada Saktatuş (*sak-tatuş*) yeradı da tərkibində *sak* sözünü əks etdirir. Bu bölgənin «çar

¹ Дьяконов, 1956, 201.

² Грантовский, 1970, 116.

³ Меликишвили, 1954, 141; ТУ, 80-81; İ. М. Dyakonov bu bölgə adının Zikirtu, Zikertu, Zikartu, Zikaria, Zikitia variantları ilə verildiyini yazır (АВИИУ, № 50,14); Son variant(*Zikitia*) quzey saqaların ölkəsi kimi verilən *Skitia* adına uyğun gəlir.

şəhəri», yəni paytaxtı (başkəndi) m.ö. VIII əsrdə Parda (*Bərdə*) adlanırdı. *Parda* adı isə *part* etnonimi ilə bağlıdır. ⁴

Qədim Azərbaycanda *budun* (xalq) sözündən öncə «boy» anlamında *bud* (but) sözü işlənirdi: zəngi-but, qızıl-but, karsi-but, saq-but və sairə. *Saqbut* kimi *saqar* da Türkcə yaranmış etnonimdir. Türkmənistanda salır və bayat boyları içində *sakar* etnonimi geniş yayılmışdır.⁵ Əbülqazi Bahadır xan Qaşqa- Çora soyundan saydığı *dağ-saqar* boylarından danışarkən *qaşqa* və *saqar* sözlərinin eyni mənəli olub «alında ağ xalı olan at» anlamı bildirdiyini vurğulayıb, saqarlar haqqında yazır: «*Azlar uruğu* Dudıkin, *saqar* eli isə Qabacığın törəmələridir».⁶ Azər xalqının qədim adını bildirən azlar (*az ərlər*) kimi qızıl və saqar boyları da doğu əllərə Azərbaycandan gətmişdilər. Doğudakı qızıl boylarının *bassaqar* uruğu da «baş saqar» etnonimi ilə tanınır.⁷ *Saqar* və *saqat* boyadlarında fərq yalnız topluluq bildirən -ar//-at şəkilçiləri olduğundan «baş saqalar» anlamını gerçəkləşdirən *başsaqar* və *massaget* etnonimi sinonim adlardır. Saqaların quzey və doğu ölkələrə Azərbaycan üzərindən gətməsini sübut edən faktlardan biri də Güney- Doğu Anadoluda bir neçə saqa yaşayış məskəninə asur qaynaqlarında qeyd olunmasıdır. Belə ki, Van gölündən güneydə *Saqa* (^{URU}Saqa) adlı iki kənd m.ö. XII əsrdə,

⁴ Pompey Troq yazırdı ki, indi doğuda hökmranlıq edən *parthlar* skit qaçqınlarıdır və bu «onların adın da görünür, çünki skit dilində pardi sözü qaçanları bildirir» (İU, 1984, 154-155); Stefan Bizantlıya (V əsr) görə, dənizciliklə məşğul olan tirmenlər də skit boylarındadır və skit dilində tirmən «qovulmuşlar» deməkdir (АИОСК,174); Buradan aydın olur ki, part və tirmen boylarının adı saqa dilində qovulan, uzaqlaşdırılan, qaçqın anlamları bildirən sözlərdir. Bu da aydın olur ki, hər iki etnonim türkcədir və bunlar «varıp gedən» anlamında bardı/partı sözü və «uzaqlaşdırılan» «itələnen», «itilib gedən» anlamında itir- men>tirmen sözü ilə yaranmışdır.

⁵ Атанязов, 1988,101: Türkmənistanda saqar// sakar, sakar- çarlaq, sakarca, sakarlı, beq-sakar, daq- sakar boyları ilə yanaşı, zigertuda gördüyümüz qapan, berdili, berdalı boyları da vardır.

⁶ Şəcərəi- Tərakimə, 2002, 101, 107; Osmanlı çağından Türkiyədə yarımköçəri sakaratlı, sakar, sakaralı yörük tayfaları bəllidir. (OAC, 642).

⁷ Радлов, 1989, 91

Dəclənin yuxarı axarında *Saka* (URU Sakka) adlı yaşayış məskənişə m.ö. VIII əsrdə asur qaynağında yer almışdır.⁸

Göründüyü kimi, onomastik material saqa boylarının doğu və quzey yönərdə miqrasiya etməsindən öncə, Azərbaycan və ona yaxın bölgələrdə yaşadıklarını göstərir. Bunu Ziviyyə, Luristan, Hasanlu dəfinələrindən çıxan arxeoloji bəlgələr, sənət əsərləri də subut edir. Özəlliklə saqa etnosunun atributlarından sayılan «aň üslubu» (heyvan üslubu) ilə işlənmiş sənət əsərlərinin ilk nümunələrinin Azərbaycanda ortaya çıxması, həm də doğu və quzey saqaların analoji sənət əsərlərindən xronoloji baxımdan qədim olması bu boyların ilkin yurdunu aydın göstərir.

Bundan başqa, Oğuz dastanlarında olduğu kimi, saqa mifologiyasında da nəsil-dən- nəsilə ötürülən bir «xalq yaddaşı» vardır ki, özəlliklə bunun üzərində durmaq lazım gəlir. Belə ki, Herodotun qələmə aldığı saqaların «soykökü əfsanələri» onların Azərbaycandan köç etmiş türk boylarından olduğunu açıq göstərir və saqaların qədim tarixinə işıq tutur.⁹ Herodot V əsrin ortalarında saqat (*skit*) ölkəsinə gəlib, onların mənşəyi haqqında xalq arasında yayılan rəvayətləri toplamışdır. O, gələmə aldığı variantları üç növə ayırır:

- 1) Saqatların özündən eşitdiyi rəvayət.
- 2) Buradaki yunanlardan eşitdiyi rəvayət.
- 3) Həm saqat, həm də yunanların təsdiq etdiyi hekayət.

⁸ ТУ, 164.

⁹ Чэлилов, 1985'а; Azərbaycan xalqı, 2000, 63-108

Aşağıda bəhs edəcəyimiz əvvəlki iki variantin əfsanə olduğunu düşünən Herodot daha çox tarixi məlumat xarakterli üçüncü variantı inandığını qeyd edir. Əslində, üçüncü versiya saqatların soykökü ilə deyil, onların köçü ilə bağlıdır, saqat boylarının *Azaq* (Azov) dənizi yaxalarına haradan qəlməsi barədədir. Burada deyilir:

«Koçəri skitlər Asiyada yaşayırdı. Massaqlərlə savaşa məğlub olanda Araz çayını kəçib, kimmerlərin yanına köç etdilər».¹⁰

Herodotun verdiyi bələq qısa olsa da onun Azərbaycanda iki çayı (Araz və Qızıl- üzən) *Araz* adı ilə vərması bəllidir. Lakin burada saqaların *Araz* qırağından *Azaq* yaxasına ilkin köçü ilə vaxtilə doğuya getmiş Orta Asiyadakı saqaların *Azaq* yaxasına sonrakı köçü birləşdirilib. Sicilyalı Diodor da onların *Araz* yaxasından quzeyə miqrasiyasını qeyd etmişdir.¹¹ Hər iki halda, *saqa* (skit) boylarının əvvəllər *Araz* yaxasında yaşadığı deyilir və onların *Azaq* yaxalarına gəlmə xalq olması faktı vurğulanır. Ona görə də bu köçün Xəzərin quzey yaxası ilə və ya güneyindən keçən yol ilə gerçəkləşməsi məsələsini hələlik açıq buraxıb, Asiyada saqa boylarının ilkin yurdu kimi **Araz yaxası** deyimini təsdiq edən başqa yazarların 2000 il öncə yazdığı bəlgələri xatırlayaq. Pompey Troqdan verdiyimiz bu geniş sitatın həcmi bizi darıxdırmasın, çünki saqa tarixini bundan gözəl təsvir etmək mümkün deyil:

I kitab, (5) Tarixdə ilk dəfə Asur çarı Nin qonşu ölkələri tutmağa başladı. (6) Doğrudur, daha qədim çağlarda Misir çarı Vezoiz və **saqat çarı Tanay** da (bu hərəkətdə bulunmuşlar); bunlardan birincisi Ponta (Qara dənizə) qədər, ikincisi Misirə qədər yürüş etmişdi.

II kitab. (3.1) Skitlər Asiya üzərində üç dəfə hökmranlıq etməyə nail olmuş, özləri isə nə məğlub, nə də başqasının

¹⁰ Herodot, IV. 11.

¹¹ Antik çağ yazarlarına saqalar (skitlər) bəlli idi. Homer saqalardan deyil, qamərlərdən (kimmer) «at sağanlar» kimi bəhs edir, Hesiod isə (m.ö. VIII) sikitlərin adını çəkir. Herodot qeyd edir ki, Aristey skitlər haqqında üç əsr öncə yazmışdır (Herodot, IV. 13-14).

hakimiyətinə tabe olmuşlar. (2) Pers çarı Dariusu biabırçılıqla Skitiyadan qovmuşdular, (3) Kuruşu bütün qoşunu ilə birlikdə öldürmüşdülər, (4) eyni şəkildə ordu başçısı Böyük Aleksandr Zopirionu qoşunu ilə birgə darmadağın etmişdilər... (6) qüdrətli Parth və Baktriya dövlətlərini onlar qurdu. (7) Skit xalqı həm işdə, həm də savaşa zəhmli, bədəncə fəvqəladə möhkəmdir, onlar itirmə qorxusu olan həç nə axtarmır, qalib gələndə isə şöhrətdən savayı həç nə ummurlar.

XI kitab. (1.1) Belə ki, bütün dünyanı romalılarla öz aralarında ikiyə bölmüş və indi Doğu üzərində hökmranlıq edən parthlar skit qaçqınlarının törəmələridir. (2) Bu, onların adından da məlumdur, çünki *skit dilində pardi* sözü qaçanları bildirir.¹²

Pompey Troqla eyni çağda yazmış Sicilyalı Diodordan da belə bir sitat gətirək:

I kitab. (II.43,1) İndi də (hindlilərlə) qonşu ölkədə məskun olan skitlərə keçək. Onlar əvvəllər o qədər də böyük olmayan bölgədə yaşayırdı, lakin sonralar tədricən özlərinin artan qoçaqlığı, hərbi gücü ilə böyük ərazilər zəbt edib öz boylarını böyük şöhrət və iqtidar sahibi etdilər. (2) **Əvvəllər** onlar azsaylı idi və **Araz qırağında yaşayırdılar**, onda şöhrətsiz olduqları üçün onlara həqarətlə baxılırdı; *lakin hələ qədim vaxtlardan* strateji bacarığı ilə seçilən bir savaşıqan başçıların rəhbərliyi altında onlar *Qafqaza qədər* dağlarda, *Okean* və *Mayotiy* (Azaq) gölü sahillərindəki düzlərdə və Tanais çayına qədərki sair bölgələrdə özlərinə *ölkə əldə etdilər...*(4) Xeyli vaxt keçəndən sonra... *Tanais çayından o tərəfdə* Trakiyaya qədər geniş əraziləri də özlərinə tabe edib, hərbi yürüşlərini başqa istiqamətə yönəltdilər, Misirin *Nil çayına qədər* özlərinin hökmranlığını yaydılar.¹³

Bu son sitatda qara hərflərlə verdiyimiz ifadələrə görə, saqa boyları əvvəllər *Araz* yaxasında yaşayırmış, sonralar *Qafqaz* dağlarına qədər və *Azaq* dənizilə *Xəzərin* quzey (*Okean*) sahillərində özlərinə yurd salırlar, daha sonralar *Tanais* çayının o tərəfini ələ keçirirlər və sonra *Ön Asiyaya* qayıdırlar. Belə ardıcılıq digər antik dövr

¹² АИОСК, 1990,99; ИУ, 1984, 154-155.

¹³ АИОСК, 1990, 82.

müəlliflərinin əsərlərində də təkrar olunur. Bu tekstin verdiyi informasiyanı asur çarlarından da öncə fəaliyyətdə olan saqa bəyi *Tanayın* tarixini və Herodotun skit (saqat) soykökü ilə bağlı verdiyi rəvayətdə Targitayın m.ö. II minilliyin ortalarında oratya çıxması tarixi ilə müqayisə edəndə xronologiya uyğun gəlir. Bir sıra arxeoloqlar da bu fikirdədir:

«Həqiqətən, Orta Asiya və Sibirdə skit abidələrinin yaşı cavandır, hər halda, orada skit mədəniyyətilə bağlı ortaya çıxan material əsasən VII-VI əsrlərə aiddir. Bələliklə, aydın olur ki, Ön Asiya skitləri Mada üzərindən Orta Asiya və Sibirə keçmişlər, onların bir hissəsi də Güney Qafqaz üzərindən və əsasən Qara dəniz sahilləri ilə Quzeyə getmişlər. Burada isə ortaya çıxan *skit triadası* (yaraqlar, at nəsələri və an üslubu) adətən, VII əsrdə Amu- Dərya və Volga tərəfdən gələn skitlərlə əlaqələndirilir, halbuki həmin tarixdən öncə Sibir və Orta Asiyada bu mədəniyyətin izini sübut edən bəlgələr müəyyən olunmayıb».¹⁴

Beləliklə, saqa boylarına aid arxeoloji, etnografik, mifoloji bəlgələr artıqca onların hərtərəfli tədqiqi saqa tarixinə aydınlıq gətirir. Ön Asiyadan saqaların doğu və quzeyə getməsinə əks etdirən bu xəritəni də rus skitşünasları tərtib etmişlər:¹⁵

Saqaların Azaq və Qara dəniz yaxalarına gəlmə tarixi də artıq bir neçə əsr qədimə çəkilir. Belə ki, bu tarixi T. Sulimirski m.ö. IX

¹⁴ Техов, 1980, 18.

¹⁵ Eyni qaynaq, 18.

əsrə aid edirsə, M.İ. Artamonov və B. N. Qrakov m.ö. II minilin son əsrlərinə aid edirlər.¹⁶ Artıq saqa boylarının quzey və doğu yönə ÖN Asiyadan miqrasiyası da öz həllini tapmaqdadır. N.L. Çlenova skit kulturu prototipinin Mesopotamiyanın quzeyində yarandığını söyləyir.¹⁷

Subar boyları kimi, saqaların da Güney Qafqaz üzərindən quzeyə getməsi tarixi m.ö. II minilin ortalarındakı atlı köçləri ilə bağlı idi. Doğru Anadolu və Azərbaycanda (Araz yaxasında) yaşayan saqaların quzey köçü Qara dənizdən quzeydə bir neçə çayadında da əks olunmuşdur. Buradakı *Saqa* və *Saqala* hidronimləri saqa boyadını əks etdirdiyi kimi, Fəratın qədim forması olan *Prut* çayadını da ÖN Asiyadan bura gətirənlər saqalar idi. Herodot yazır ki, skitlər ərazilərindən axan bu çaya Porata (Πορᾶτα) deyirlər.¹⁸ Bu isə Fəratın qədim *Purat* formasıdır və bu formanı Anadolu türkləri onun yuxarı qolununun adında *Murad-su* şəklində saxlamışlar.

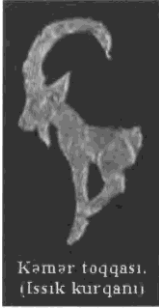
Doğuda m.ö. VIII-VII əsrlərdən görünməyə başlayan saqa boyları haqqında çin mənbələri məlumat verir. Son vaxtlar çin arxeoloqları qədim saqa abidələrini tədqiq edib, onların m.ö. V-IV əsrlərdə Cunqar çökəyinin güney- doğusunda yaşadığını, həmçinin Urumçi bölgəsindəki saqa qəbirləri ilə *Issık-kul* abidələrinin eyni boylara aid olduğunu ortaya çıxarmışlar. Tuva və Altayda daha iki-üç əsr əvvələ aid *Pazırıq*, *Arjan* kurqanları da saqa abidələridir. Çin yazılarında *se* heroqliflə yazılıb, *sək* kimi oxunan *saqa* etnonimi barədə, saqaların *syunnu* boyları tərəfindən sıxışdırılıb yerlərindən çıxarılması haqqında ilk bilgini I əsrdə vermiş tarixçi Ban Qunun (32-92) «*Xanşu*» adlı əsinə komentariya yazan Yan Şiqu həmin *se* sözünə belə yozum vermişdir: «*Batı tərəfdə dövlət adıdır; budda sutralarında Şakya adlanır*».¹⁹

¹⁶ Sulumirski, 1954, 283-284; Артамонов, 1950,44; Граков, 1971, 18-26.

¹⁷ HAA, 1980, №5, 87.

¹⁸ Herodot, IV, 48,

¹⁹ ВТД, 1988, 229.

Çin qaynaqları saqa boylarının sürüləri, onların tərəkəmə məişəti, sulu ortaqlara köçləri, geniş ərazilərə yayılması və indiki Kabil- Pişəvər bölgələrinə enib, dalbadal bir neçə dövlət qurması haqqında da bilgi verirlər. Bu qaynaqlarda Fərqanədəki *Saqa bəyliyinə* hücum etmiş hökmdar Sotszyuy barədə məlumat və Əhəməni şahlarının yazılarında, həmçinin antik dövr müəlliflərinin əsərlərində olan bəlgələr göstərir ki, Xəzərdən doğuya uzanan ayrı- ayrı bozqır və alp çəmənlikləri minil boyunca saqa boylarının köç yərləri olmuşdur. Belə köçlər Hindistan ölkəsindən də yan ötməyib. Cəvahirəl Nehru türmədə sanskrit dilində oxuduğu bir tarixi əsərdəki bəlgələrlə qızını (İndira Qandi) tanış etmək üçün ona yazdığı silsilə məktublarında *türk* boylarının Hindistana axını barədə demişdir:

«Bizim eradan qabaq iki yüz il boyunca Hindistana bir neçə belə axın olmuşdur. Lakin sən belə düşünmə ki, bu köçlərin məqsədi buraları tutmaq və ya yağmalamaq idi. Bu xalqlara yeni ərazilərdə məskunlaşmaq zəruri idi, çünki Mərkəzi Asiyada köçəri boylarının əksəriyyəti çoxalıb artdıqca, yaşadığı ərazilər onların dolanışığı üçün yetmirdi. Və onlar da yeni torpaqlara keçib, yeni məskənlər salmaq məcburiyyətində idilər.

(Bundan sonra selevkilərin hücumundan bəhs edir, sonra yenə əvvəlki mövzuya qayıdır)...

Sonra *saqa* axını başlandı. Onlar çox idilər, bütöv Quzey və Batı Hindistana yayıldılar. **Saqalar türklərin** böyük köçəri boylarından idi. Onları da öz yerindən başqa bir böyük boy olan *kuşanlar* çıxarmışdı. Bütöv Batriya və Parfiyanı bürüyən saqalar tədricən Pəncab, Racputan və Katxiavarda məskunlaşdılar... Sonra (yazımda) görəcəksən ki, belə olay minil keçəndən sonra Hindistana müsəlmanların yeni axını ilə təkrar olundu». ²⁰

Doğuda sonralar da xeyli saqa izlərinin qalması göstərir ki, onların bir hissəsi burada yaranmış Hun, Avar, Göytürk, Uygur və başqa ellərin içində digər türk boylarına qarışmışlar. Bəzi saqa boyları isə bugünəcən *saqay*, *saqar*, *saxa* adlarını saxlamışdır.

Sibir və doğu bölgələrdən Avropaya köçən saqaların yolunu 4-5 əsr sonra hunlar təkrar etmişlər. Saqaşünasların çoxu saqaların doğudaki izlərinə əsaslanıb, onların Altay və Orta Asiyadan gəlməsi fikrini irəli sürmüşlər. Belə ki, VII və sonrakı əsrlərdə Karpatdan Altaya qədər olan ərazilərin müəyyən bölgələrində «añ üslubu» adlanan rəsmlərlə zəngin saqa//saqat kulturu aydın seçilir.²¹ Doğrudur, Güney Sibir bozqırları və Altay- Tuva ərazilərindən batıya göçən atlı saqa boylarının Azaq yaxalarına gətirdiyi an üslubunda stilizə olunmuş yeni çalarlar vardı və bu yeniliyin olması yox, məhz olmaması qəribə görünərdi. Bu baxımdan, Ön Asiya sənətinin Azax yaxasına bir neçə əsr Sibiri dolanaraq gəlməsi olayında Sibirin damğası bu sənət əsərlərinə vurulmalıydı. Analoji durum Azaq və Qara dəniz yaxalarında davam etmiş, bir neçə əsr ərzində yunan üsulu da saqa sənət əsərlərinə öz damğasını vurmuşdur:

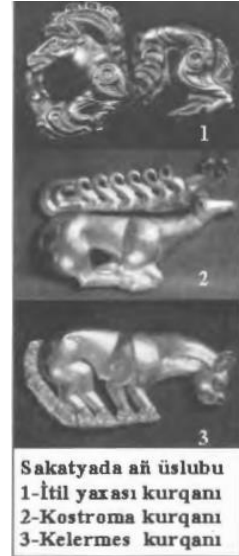
²⁰ Hepy, I. 1981, 129.

²¹ Qazax alimlərinin *heyvan* sözü əvəzinə, qədimdən dilimizdə işlənən *an* (añ) sözündən istifadə etməsi daha düzgündür və biz də bu termini işlədirik, ancaq əlifbamızda sağır nun işarəsi (ñ) olmadığından onu *an* şəklində yazırıq.

Beləliklə, m.ö. VIII-VII əsrlərdə həm doğu, həm də batıda saqaların *añ* üslublu nəsneləri aşağı- yuxarı bir neçə onillik fərqlə ortaya çıxır. Lakin həmin *añ* üslubu bu tarixdən bir neçə əsr əvvəl qədim Azərbaycanda Hasanlu, Luristan, Sakkız abidələrində görünür və saqa soykökü əfsanələri onların mənşeyini Ön Asiyada axtarmağa sövq edir. Bu isə o deməkdir ki, saqa boyları öncə Azərbaycanda yaşamış və buradan Sibirin güneyinə apardıkları *añ* üslubunu orada bir neçə əsr yeni çalarlarla zənginləşdirmiş, oradan da batıya çəkilən boylar həmin gələniyi Azaq bölgəsinə daşımışlar. Antik dövr tarixçiləri saqaların ilkin yurdu kimi Araz qırağını göstərir. Herodotun verdiyi məlumat başqa qaynaklarla sübut olunursa, onda saqaların Urmu hövzəsindən çıxması məsələsi daha konkret tarixə (m.ö. 1500) söykənər.

Yazılı qaynaqlara görə, saqaların batı qanadı Qafqaz dağlarının arxasında m.ö. VIII-VII əsrlərdən görünməyə başlayır. Həmin çağlarda Azaq dənizi yaxalarından qopub, Azərbaycana qayıdan və burada dövlət quran saqalar barədə xeyli tarixi bəlgələr vardır. Lakin əlmi ədəbiyyatda saqaların Azərbaycanda daha əvvəllər yaşaması haqqında geniş söhbət açılmır, halbuki Urmu hövzəsindəki arxeoloji material, saqa bəzəklərindəki Ön Asiya mənşəli «*añ* üslubu» motivləri, bəzi antik müəlliflərin saqaların Atayurdu kimi Araz qırağını qeyd etməsi və Dəclə yaxasındakı *Kuman* ölkəsində *Saqa* kəndlərinin m.ö. XII əsr asur yazısında əks olunması faktları aydın göstərir ki, saqa boyları Güney- Doğu Anadolunun və Azərbaycanın qədim sakinləri olub, sonralar doğu və quzey istiqamətlərə getmişlər. Saqaların Azaq tərəfdən Azərbaycana gəlişi isə, əslində Atayurda qayıdış idi.

II minilin ortaları- I minilin əvvəlinə aid Qafqaz və Luristan arxeoloji abidələrini müqayisəli öyrənən Hançarın bunları eyni mənşəli kultur sayması sonrakı elmi ədəbiyyatda dəstəklənmişdir.²² Luristan və Talış ərazilərində son tunc və erkən dəmir çağına aid qohum arxeoloji kulturun olması şübhəsizdir. Vanden Berghe Luristan tunc əşyaları tarixini (m.ö. 1200- 1000) göstərsə də, bəzi alimlər bu yaxınlığı saqa boylarını irandilli saydığı üçün bu abidələri saqaların Azərbaycana gəlişi tarixilə (VIII- VII əsr) uyğunlaşdırmaq istəmiş və hətta bu əşyalardan bəzisinin üzərində XII-XI əsrlərdə yaşamış çarların adı yazılmasına baxmayaraq, onların Luristan basırığına güya sonradan qoyulduğunu söyləmişlər.²³

Saqa -Azərbaycan və *saqa-qamər* əlaqələrindən yuxarıda, ötəri də olsa, danışımtıq. Ön Asiyadan Azaq yaxalarına gedən və minil boyunca orada izləri itməyən saqa boylarının zaman- zaman müxtəlif bəylikləri və çarlıqları qurulub sonra dağılmışdır. Balkanlar üstündən yunan şəhərləri və Qara dəniz yaxalarında yunan koloniyaları ilə bağlantısı olan saqalar antik dövrün mədəniyyəti ilə yaxın təmasda olmuş, burada *Abar, Toksar, Anaxars* kimi filosoflar yetişmişdir. Hətta saqa elbəyinin yunan qızından olan oğlu Anaxars antik çağın «7 müdrək» sırasına düşmüşdür.²⁴

Saqa ərininin görkəmi. Duraq üzərindəki bəzəkədən fragment (Soix a kurqanı)

Saqaların qab-qacaq və bəzək əşyaları üzərində əks olunmuş antropoloji tipi, görkəmləri türk tipindən seçilmir. Baxmayaraq ki, Herodotdan üzübəri antik çağ və Bizans qaynaqları Azaq saqaları haqqında xeyli bilgi vermişdir, son iki əsrdə bu bilgilər əsasında yüzlərlə tədqiqat əsəri yazılmışdır, ancaq saqa problemlərinin əsas düyünləri hələ də açılmamışdır. Belə ki, bu düyünlər sırasında saqaların dili, etnik kökü, ilkin yurdu məsələləri öndə durur.

Əslində, belə problemləri saqalar və qədim tarixçilər deyil, sonrakı tədqiqatçı alimlər yaratmışlar. Belə ki, saqa boyları ilə

²² Hançar, 1934.

²³ Berghe, 1943; Ghirsman, 1939; 1951, 1958.

²⁴ Azər xalqı, 2000, 98- 102.

təmasda olmuş və Saqa eli çağında yaşamış tarixçilərdən və minilik Bizans mənbələrindən tutmuş XVII əsrə qədər saqalardan danışan müəlliflər onlardan türk ulusu kimi bəhs etmişlər. Lakin sonrakı dövrlərdə saqaları *mongol*, *finugor*, *german (got)*, *slav(rus)*, *hindiran (oset)* və *qafqazdilli xalq* sayan yazarlar ortaya çıxmış, bu və ya digər adı çəkilən xalqın kökünü bütövlükdə saqalara bağlamağa çalışıb, saqaşünaslıqda qurama problemlər yaratmışlar.

Saqaların etnik mənsubiyəti ətrafında başlanan ajiotaj əsasən bütün dünyanı heyrətə salan Kerç yaxınlığındakı *Kül-oba* kurqanının, onun ardınca *Oğuz*, *Soloxa*, *Çertomluk* və digər kurqanların açılması ilə başlansa da, bundan qabaq da saqalar yalnız bu və ya başqa bir etnosun sələfi kimi təqdim olunur, belə mövqe daha çox rusofil və iranofil alimlərin yazılarında ortaya çıxırdı. Hətta skit məsələsinə bu cür yanaşmaya dözməyən A. Şletser hələ XIX əsrin ilk illərində yazmışdı ki, üç minilik nağıl və əfsanəvi tarixdənsə rusların 600 illik gerçək tarixi öyrənilməli və nəhayət, ruslar skitlərdən əl çəkməlidir.²⁵ Çertomluk kurqanını açan E. İ. Zabelin isə skitləri monqol və irandilli boylara bağlayan alimlərin fikrini qətiyyətlə rədd edirdi.²⁶

Yuxarıda deyildiyi kimi, antik dövr müəllifləri, Bizans mənbələri, çin-hind qaynaqları *saqa// skit* tayfalarından həmişə türk boyu kimi bəhs etmişlər. Andrey Lızlovun 1692-də yazdığı «Skiflərin tarixi» adlı əsərində skitlər yalnız türk kimi təqdim olunmuş, XIX əsrin son illərində Herodotu, o cümlədən digər qədim müəlliflərdən bir neçəsini tərcümə edən və *elbəyi saqaları* (üarskie skifi) türk sayan görkəmli filoloq F. Q. Mişşenko, macar alimlərindən «kodeks Kumanikus» abidəsini incələyib çap edən G. Kuun, «Bizantino-Turkika» əsərinin müəllifi G. Moravçik, həmçinin tanınmış altayşünaslar həmin mövqedə dayanmışlar. Z.V.Togan, M.Z. Zəkiyev, M.A. Xabiçev, İ.Durmuş, Q. Qeybullayev və başqa türkoloqlar saqa-türk paralellərinə aid xeyli misallar vermişlər.²⁷

²⁵ Нейхарт 1982, 21.

²⁶ Еуні қаунақ, 52.

²⁷ Лызлов, 1787; Togan, 1981; «Codex Cumanicus», 1983; Моравчик, 1983; Хабичев, 1982; Гәйбуллаев, 1991; Durmuş, 1993; Закиев, 1995; Зякиев, 1998; Saqaların miqrasiyası, etnik mənşəyi, elbəyi

Midiya şəklinə saldıqları kimi, ilk dəfə eşitdikləri *Sakat* adını da Skith-ə çevirmişlər. Bəlkə də, bunu Misir ölkəsində onlara əvvəldən tanış olan *Skit* gölünün adına oxşatmaq istəmişlər. O dövəndə saqa toplumunda bəzi boyların adı öz dillerində çoxluq bildirən formada *saqat* (squth) və ya *saqa elat* (skolot) kimi işlənməsi də doğıal idi.

Qədim Azərbaycanda *saqar* boyları yaşayan Zigertu adının bir asur yazısında *Zikitia* formasında verildiyini yuxarıda qeyd etmişdik.³¹ Skitlər kimi tanınan *massaqet* (baş-saqet), *tissaqet* (dış- saqet) ve skit çarının qardaşı kimi verilən *Marsaqet* (Bar-saqet) adlarında da *saqet* hissəsi görünür. ³² Buradaca qeyd edək ki, *saqa elatı* ifadəsindəki bənzər modelə sonralar Anadoluda *sekatelli* (saqat-elli) əşirəti adında rast qəlmək olur.³³ *Skit* forması qədim Dağıstanda *Siqit-min* şəhərinin adında qaldığı kimi, *Saqat* formasının da müxtəlif bölgələrdə izi vardır. ³⁴ Bunu da nəzərə alağ ki, İranda hələ də 9 kəndi əhatə edən Saqat və 16 kəndi əhatə edən *Saxeli* adlı dexestan (rayon) vardır. ³⁵

Asur mənbələrində *aşquza*// *işquza*, Yəhudi mənbələrində *aşkenaz* kimi yazılan bu etnonim birinci halda *saqath*> **squtha*> *aşquSa* // *işquSa* əvəzlənməsi ilə, ikinci halda isə R. Frayın dediyi kimi, sadəcə ‘SKWZ formasının səhvən ‘ŞKNZ şəklində yazılıb yayılma ənənəsilə bağlıdır. ³⁶ Avropaya gedən saqatların içində *saqa* etnonimi də vardır. O.N. Trubaçevə görə, təkcə Dneprin doğıu tərəfində *Saqa* adlı 4 çay vardır və bunlardan ikisi «əski» (staraya), ikisi də «uzun» (dolqaya) təyinlərilə işlənilir. ³⁷

³¹ АВИИУ, №50, 14, (7- ci qeyd).

³² Qazax elində *Soqetı* toponimi vardır (OB, 1980, 115- 116).

³³ ОАС, 1979, 145.

³⁴ Güney Azərbaycanda *Saxat*// *Saxabat* (müasir Mergen) şəhəri vardı. Ağrı vadisində *Saxat* toponimi qeyd olunmuşdur (Хасан-Джалалян, 1989); «Alban tarixi» yazarının Sünikdə *Şaqat* (Saqat) şəklində qeyd etdiyi toponim bugün də həmin formasını saxlamışdır (Рүстәмли, 1998, 64).

³⁵ СИ, 611; İrəvan çuxuru da vactilə *Saxat* (Saqat) çuxuru adlanırdı.

³⁶ Фрай, 1972, 69; Azərbaycana qayıdan saqa boylarının içində adı **saquz* və ya *saqaçı* (**saqaşə*) kimi adlananlar da ola bilərdi. Bu halda, *aşquz*// *işquz* deyimlərinin ortaya çıxması normaldır.

³⁷ Трубачев, 1968, 76.

Saqatların bir qismi də doğuda qalmışdı; *saqat* (saqait) boyuna dayanan fateh Çingiz xanın çin mənbələrində *qara-tatar* soyundan törədiyi söylənirdi. ³⁸ Azərbaycanca da saqatların xeyli izi vardır: *Pir-Saqat*, *Saxat çuxuru*, *Saatlı* (Sag-hatlı) və sair. Bu baxımdan, *saqa* və *saqat* (skit) deyimləri sinonim sözlərdir.

Saqatyada m.ö. VIII əsrin sonlarında toplumun içindən hakim mövqeyə çıxmağa cəhd edən *saqat* boyları ətraf bölgələrə təzyiq və hücumlar edirdilər. Görünür, belə təzyiqlərdən biri də *qamər* (kimmer) boylarının yaşadığı bölgədə baş vermiş və *qamər* boylarının xeyi hissəsi yerlərini tərk edib, Güney Qafqaza və Kiçik Asiyaya köçmüşlər. Azaq bölgəsində nüfuz dairəsini genişləndirən saqat boyları artıq VII əsrin sonunda *qamər*, *aqatırs*, *budin* və sair türk boyları ilə yanaşı, slav, hindiran, finuqor, qafqazdilli boyların da yaşadığı bəzi bölgələrə nəzarət edirdi və bütün bu bölgələr *Saqatya* adlanırdı. Saqalar türk törəsinə uyğun olaraq, ildə bir dəfə elbəyin oturduğu bölgədə toya yığırdılar. Qədim qaynaqların qeyd etdiyi Böyük Saqatya bəzən geniş anlamda Karpatdan İtilə qədərki Qara dəniz, Azaq dənizi və Xezər dənizi arası bozqırları və Kuban düzünü də əhatə edən ölkə kimi, bəzən də dar anlamda yalnız Azaq yaxası bölgələri əhatə edən ö

lkə kimi verilir. Bu son anlamda işlənən Kiçik Saqatya isə əvvəllər *Kimmeriya* adlanırdı, çünki saqatların sıxışdırıb yerindən çıxartdığı *qamər* boyları öncə bu bölgədə yaşayırdı.

Qara dəniz yaxalarında yunan koloniyaları vardı. Balkanlara tərəf bəzi bölgələrdə *trak* (frak) boyları yaşayırdı, IV əsrin sonunda isə

³⁸ Togan, 1981, 35; Мен-да-лу, 1975, 45.

german (*got*) boyları da Krım və Azaq yaxalarına gəlmişdi və hətta Saqat elinin (çarlığın) zəiflədiyi dövəndə qotların rəisi *Ermanarix* burada ayrıca bəylik qurmuşdu. Müxtəlif dilli xalqların məskunlaşdığı belə geniş bir ölkədə saqat böyüklərinin yanında çoxlu tərcüməçi olmalıydı, ona görə də, ulu tarixçinin «*saqatlar 7 dilmancadan istifadə edir*» deməsi o çağın gerçəkliyini əks etdirirdi. ³⁹

Müxtəlif dilli boyların yaşadığı Saqatya ölkəsi konqlomerat tərkibli, federal qurumlu toplum idi. Ona görə də saqat mədəniyyətinin formalaşmasında bu boyların iştirakını inkar etmək düzgün olmaz. Biz saqatlarda türk layını yalnız toplumun türkdilli boyları içində, doğuda *saqa*, batıda *saqat* adlanan, Herodotun digər maldar və əkinçi saqatlardan fərqləndirdiyi hakim xanədan soyunun mənsub olduğu yarımköçəri saqat boyunda axtarmalıyıq. Məhz bu boyların etnik özəllikləri, dili, mifologiyası, etnografik gələnləri sonralar bəlli türk toplumunda təkrar olunur. Necə ki, ölən ərənlərə, soylu bəylərə bu şəkildəki anıt daşları yapan saqaların analoji gələneyi sonrakı türk boylarında davam edir:

Saqa daş heykəlləri
(Mederevo və Olxovçik kəndi)

Batıda *saqat* etnonimi ümumi ada çevrildiyi kimi, doğuda da *saqa* ümumi adı işlənirdi. Buna səbəb isə konkret etnonimə əlavə informasiyanın yüklənməsi idi. Belə ki, eyni siyasi quruma malik, eyni etnografik kulturun daşıyıcıları və eyni geosiyasi məkanda yaşayan boyların hamısı hakim mövqeyə çıxıb, ətraf ölkələr üçün

³⁹ Herodot, IV. 24; Skitiya ərazisində türklərdən başqa slav, iran, qot, yunan, finuqor və qafqazdilli xalqlar vardı.

hərbi- siyasi qüvvəyə çevrilmiş boyun adı altında tanınır. Bu halda, həmin boyun adını bildirən etnonim konkret boyun adı olaraq qalır və həm də həmin boya bağlantısı olan digər boyların *ümumi* adına çevrilir. Tarixdə yüzlərlə türkdilli boy olmuşdur, lakin bunlardan çox az qisminin adı belə *ümumi* adlandırmə səviyyəsinə qalxa bilmişdir; Miladdan öncə *subar* boyu IV-III minillərdə, *qut* boyu III-II minillərdə, *saqa* boyu I minilin VIII-I əsrlərində, miladdan sonra isə *hun* boyu I-V əsrlərdə, *göytürk və xəzər* boyları V-X əsrlərdə, ən sonda *türk* boyunun adı belə status qazanmışdır. Azərbaycan ərazisində isə qutlardan sonra belə ümumiləşdirici adı *man, mad, azər// xəzər, alban// aran, oğuz və türk* boyları daşımışlar.

Göstərilən sistemdən kənar qalmayan polietnik saqat toplumu da monoetnik toplumdən fərqli olaraq, müxtəlif boyların federativ qurumlu birliyi idi. Burada eyni mədəniyyət dairəsində yaşayan elbəyi soyuna aid saqat boyundan tutmuş, digər türk boyları ilə yanaşı, başqa dilli xalqların əhalisi vardı. Ona görə də, əsl saqatlarla *psevdo- saqatları* ayırmaq lazım gəlir. Əsl saqatları isə tarixi mənbələr müxtəlif şəkildə təqdim edir. Strabon bəzi mənbələrdə saqat sayılan *massaqetləri* yaşadığı şəraitə görə dağlılar, bataqlıq və düzənlik əhli qruplarına ayırdığı kimi, antik çağ yazarları saqatları belə təsnif edir:

ordokorubant- şişpapaq və amürqi (*Amyrgioi*) saqat

arater- arat edən, əkinçi saqat

arxae- arxaik, qədim saqat

*qippofaq-*at (əti) yeyən saqat

melanxlen- qaradonlu saqat

Əhəməni yazılarında da belə bölgülər var: şişpapaq saqa (tiqrauda), dəniz arxası saqa (*paradrava*), xaoma içkisi hazırlayan saqa (*haumavarga*).

Herodot və digər tarixçilərin vaxtilə saqat elbəyləri haqqında yazdıqlarını əfsanə sayanlar vardı, lakin çarlardan bəzilerinin adına kəsilmiş sikkələrin tapılması belə şübhələrə son qoydu və həmin çarların hakimiyyət illərini müəyyənləşdirməyə kömək etdi. Məsələn, tarixdən bəllidir ki, m.ö. IV əsrdə Qara dənizin quzeyində saqa boylarını birləşdirib, qısa müddətdə ətraf bölgələri özünə tabe etdirən elbəy Ata 90 il ömür sürmüş, fəth İskəndərin atası Makedoniyalı Filiplə döyüşdə (m.ö. 339-da) ölmüşdür.

Göründüyü kimi, etnoqrafik əlamətlərlə bir-birindən fərqlənən boyların əsl saqa (saqat), yoxsa psevdosaqa olması çətin anlaşılır. Lakin sonrakı mənbələrdə *köçəri*, *kımız içən*, *at əti yeyən*, *qaradonlu*, *şişpapaqlı*, *oxçu epitətləri* ilə verilən saqa boylarından türk xalqı kimi bəhs olunması imkan verir ki, onları psevdosaqatlardan ayıraq. Belə ki, antik dövr müəlliflərinin *saqa* və ya *saqat* adı altında qeyd etdiyi çoxlu etnonimlər içindən *aqathirs*, *saqarauli*, *sarauki*, *kamak*, *kam*, *toqar*, *asian*, *traspı*, *astak*, *abi*, *arimasp*, *budin* və sair türk boylarını seçmək mümkündür. Bu sərəya kontekstdə ümumi ad kimi işlənməyən *saqa*, *saqat*, *skolot* adları da daxildir. Azaq bölgəsində türkcə olan saqat toponimlərini və *qardaş*, *qapı*, *balıq* kimi mənası aydın sözləri şəxs adlarını da bura əlavə etmək olar. Belə şəxs adlarını saqat elbəyləri (çarları) və bəyləri arasında da görmək olur:

Saqa (skit) elbəyləri	Başqa tarixi şəxslər
Sparqapit	Skopax (bölgə bəyi)
Likos (İlg "elbəy" və ya Böri)	Taksak (bölgə bəyi)
Gnur (Qonur)	Arx (Skilin cənibini)
Savlı (7-589) Mərsaget Anaxars	Eminek (Oktamasadın cənibini)
İdantirs (7-510)	Sparqapit (İskitlər elbəyi, m.ö. V əsr)
Arqot ? (510-490)	Aspurq (Bospor elbəyi, m.s. 10-36)
Ariapith (490-475)	
Skil (475-450) Orıq Oktamasad (450-449)	
?	
Atay (7-339)	
Skilur (7-110)	m.ö. II-I əsrlərdə
Patak (110-7)	Kanit Akroz
	Tanuz Sarsak
	Xarasp Ayils

Qədim tarixçilərin qeyd etdiyi və hələ tam dəqiqləşməmiş yuxarıdakı soy şəcərəsindən də göründüyü kimi, bəzən yunan qızları

ilə evlənmiş saqa bəylərinin oğlanlarının bəzisi yunan adı daşıyır. Bunu nəzərə alsaq, buradakı şəxs adlarından çoxunun türkcə olması aydın seçilir. Belə seçilmə tarixi mənbələrdə və xüsusilə Azaq bölgəsindən tapılmış anıt yazıları içində də vardır:

Kadanaq (os)	Boropsaq
Kapanaq (os)	Baksaq
Sanaq(os)	Skunxa
Arzakom	Amizok
Pexoynaq(os)	Azark
Kokounaq(os)	Badaq
Arwovanaq(os)	Metaq
Somax Atta	Attamaz(os)
Olkabas	Ospinmaz(os)
Saqa elbəyi Palaq (m.ö. II əsr)	
Okoziaq(os)	Pinmaz (os)
Oyziaq(os)	Atamaz(os)
Toksar(is)	Xarmata (qadın)
Oyaraq(os)	Parmata (qadın)
Oyarazaq(os)	Opoy(qadın)

Saqa çar sülaləsində olan adların bir qismi təmiz türkcədir: Qnur (Qonur), Savlı, Palak, Sariaq, Atey (Ata), Tanuz.⁴⁰ Bəzi adlara qoşulan yunan dili şəkilçisini (-os,-is) çıxandan sonra saqat adlarında -maz//- məz inkarlıq şəkilçisi ilə (Ospinmaz, Pinmaz, Attamaz, Atamaz), *bas feili ilə* (Ölke-bas), isim düzəldən -aq şəkilçisi ilə (Sanaq, Nadaq,Somax) və sair türk dili morfemlərlə düzələn şəxsadı modelləri açıq görünür. Saqat şəxs adlarında dilimizdəki *tozanaq*,

⁴⁰ Qonur alp, Savlı Ata adları türk abidələrində geniş işlənir.

döyənək, bacanaq tipli isim düzəldən qədim *-anaq//-ənək* şəkilcisi öz aktivliyiylə diqqəti çəkir (Arqovanaq, Kadanaq, Kokuanaq, Kapanaq), lakin bu adların bəzisi bugün azər dilində işlənən anlamından fərqlənir. Belə ki, *Kapanaq şəxsadı kəpənəq* «yapınçı» anlamında olmayıb, *qap*-feilindən düzələn «qapağan» və «qarıcı» anlamında işlənmişdir. Buradakı adların üzərində geniş dayanmağa imkan yoxdur, güman edirik ki, deyilənlər saqat dilinin təmiz tükcə olmasına şübhə yeri goymur.

Xersones şəhərində üzə çıxan keramik qablar üzərində bəzi dulusçuların qoyduğu imzaları araşdıran R.B. Axmarov bunların sırasında *Askl, Hrakl* və *Ata* kimi ustaların özəl adlarının, bəzilərində isə etnik mənsubiyyətin (№87 Σκυθικόν, №89 Ταυρικόν) qeyd olduğunu yazır.⁴¹

№ 64	ΑΣΚΛ	Askl (<i>as-o klu</i>)
№ 68	ΗΡΑΚΛ	Hrakl (<i>ger-o klu</i>)
№ 74	ΑΘΑΝΑΙΟΥ ΤΑΥΡΙΚΟΝ	Athanaïou Tavrikon (<i>tavur lu Athanay</i>)
№ 60	ΑΘΑ	Atha (<i>ata</i>)
№ 87	ΕΚΥΘΙΚΟΝ	Skithikon (<i>e ki thi</i>), (<i>usagan</i> boyundan)
№ 89	ΤΑΥΡΙΚΟΝ	Tavrikon (<i>tavur lu</i>)

Qədim türk törəsinə görə hər türk boyu dövlət (el) qura bilməzdi, el qurma imtiyazı bozoqlara vermişdi, üçoqlarsa onlara tabe olmalı idi, ona görə də qədim türk toplumunda «*el pozular, törə pozulmaz*» deyimi vardır, çünki törə qutsal sayılırdı. El qurma səlahiyyəti olan boyların sırasındasa başda *qayı* boyu gəlirdi. Oğuznamə gələnəyində Gün xan soyundan **qayı** boyunun el qurma hüququ vurğulayır, bu boyun damğası **IYI** və **IVI** kimi verilir. Bu damğaya qayı boyunun köç etdiyi bölgələrdə rast gəlmək olur.

⁴¹ Ахмеров, 1951, 79.

Saqa kurqanından (m.ö.V əsr) çıxan altın sadağın üzərində maral qabartması var və maralın boynunda naxış kimi sıralanan həmişə qayı boyunun damğasıdır.⁴²

Türk- saqa məsələsinə həddindən artıq ehtiyatla yanaşan prof. Xalid Koroğlu da yazır ki, qazax-qırğız xalqlarının təşəkkülündə önəmli yeri olan *kaysak* boyadının tərkibində *kayı* (qayı) və *sak* (saqa) etnonimləri görünür.⁴³ Olsun ki, Herodotun *basileyi skuthai* (elbeyi saqalar) kimi verdiyi **baş- el* boyu Orta Asiyada **kayı-sak* adlanırdı. Saqa boylarından söhbət açan qədim tarixçilər onları başqa boylardan fərqləndirmişlər. Efordan misal gətirən Strabon yazır: «Köçəri skitlər

⁴² Öncə bəzək- naxış zənn etdiyim eyni işarənin təkrarlanmasına diqqətlə baxanda bunun qayı boyunun damğası olduğunu gördüm. Bu tutarlı bəlgə saqa elbəy boyunun özəl adını ortaya çıxarmaqla açıq qalmış bəzi suallara da aydınlıq gətirdi, belə ki, elbəy saqa boyunun Günəşə at qurbanı verməsi qayı boyunun Gün xanın sorundan olması ilə bağlı imiş.

⁴³ Короглы, 1983, 14; Görünür, Saqastanda(indiki Sistan) ortaya çıxan *kay* (Key- Xosrov, Key-Qubad, Key- Kavus) və etrusqların *qay* soyadları da qədim etnososial türk gələniyə ilə bağlıdır. Romada Qay sülaləsinin və Roma imperatoru Qay Yuli Sezarın özünü troyalı Eneyin soyundan sayması türk-etrusk bağı baxımından önəmli tarixi bəlgədir. Maraqlıdır ki, 251- də imperator olmuş iki qardaşdan biri *etrusk*, digəri *kayı* soyadı ilə qeyd olunur, halbuki hər ikisi Roma imperatoru Deciusun oğlu idi: 1) Imperator Caesar Quintus Herennius *Etruscus* Messius Decius Augustus; 2) Imperator Caesar *Caius* Valens Hostilian Messius Quintus Augustus.

içində kumis içən boylar var ki, onlar öz ədaləti ilə başqalarından yüksəkdir». ⁴⁴ Herodot da buna bənzər sözləri ən ləyaqətli və çoxsaylı hesab etdiyi saqatlar haqqında yazmışdır:

«Daranın səfər etdiyi Pont (Qara dəniz) çevrəsində, skitlər istisna olmaqla, geri qalmış xalqlar yaşayır. Dənizin bəri yaxasında skitlərdən başqa, qafası aydın bir ulus görə bilmədik. Anaxarsdan savayı doğru-dürüst düşüncəli bir adam bulmadıq».⁴⁵

İran- Turan qarşılıqlı kimi doğuda formalaşan saqa- pers münasibətləri Daranın 700 minlik ordu ilə quzeydəki Saqatya ölkəsinə yürüşündə də davam etmişdir. Bu, tarixboyu görünməmiş müharibələrdən biri idi və qədim tarixçilərin təsvirinə görə, maraqlı müharibə idi. Ona görə maraqlı idi ki, belə böyük güvvə ilə Azaq saqatları üzərinə gedən pers şahı saqat atlılarının əldən saldığı ordusuna buraxıb, başının dəstəsi ilə xəlvətə və böyük rüsvayçılıqla geri qaçdı. Təxminən belə bir hadisə iki əsrdən sonra Makedoniyalı İskəndərin başına gəldi: o, dünyanın yarısını fəth edə-edə doğu saqa boylarına çatanda, irəli getməyin mənasız olduğunu dərk edib, geri qayıtdı.

Tarixdə məharətli döyüşçülər kimi tanınan saqa boylarının Azaq yaxalarına nəvaxt və haradan getmələri üzərində mübahisələr davam etsə də, ümumi fikir hələlik belədir ki, onlar iki minil sonra «Qıpçaq Çölü» adlanacaq bozqırda m.ö. VIII əsrin sonlarından görünməyə başlayıb və Kerçə qədər gələrək qamərləri yerindən çıxarıblar. Lakin arxeoloji materiallar Azaq yaxasında saqa kulturunu bir- iki əsr də əvvələ çəkir. Bunu Herodotun bir qeydi də təsdiq edir. Belə ki, tarixçi Dunay (İstr) çayının doğu yaxası ilə Tavriya arasındakı bölgədən danışarkən αρχαία Σκυθία (arxaik, qədim saqat) ifadəsini işlədir.⁴⁶ Əlbəttə, bu məlumatlara və saqat boyları ilə eyni etnik

⁴⁴ Strabon, VI.III.9.

⁴⁵ Herodot, IV. 46.

⁴⁶ Herodot, IV.99; Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Herodotun kitabını rusçaya çevirənlər bu abzasdakı Taurik Xersones yerində *taurik* sözünü buraxmışlar(Геродот,1972,212); Bu bölgədə yaşayan *tavrların* adına daha qədim çağlarda Mana elində rast gəlmək olur ki, bu da sonrakı *tavarlı* (davarlı) türk boyudur. Herodotun «arxa saqat» ifadəsi *arka*

mənşəli olan qamər boyunun daha öncədən burada görünməsi faktına söykənib, qamer-saqə boylarının Azaq ətrafına ən azı m.ö. IX əsrdən gəldiyini düşünmək olar.

Yuxarıda geyd etdik ki, saqalar tarix səhnəsinə çıxana qədər Ön Asiyada, daha doğrusu, Araz yaxası bölgələrdə yaşamışlar. Bu baxımdan, saqaların quzey və doğu ölkələrə getməmişdən öncə Azərbaycanda yaşadığı çağlar onların qədim tarixidir. Ona görə də, bu qədim tarixə işıq tutan bəlgələrlə yanaşı, «Oğuz çağı» tarixini mifologiya və folklorunda yaşadan türklərin xalq yaddaşında qalmış «soykükü efsanəsi» motivləri də diqqətə alınmalıdır. Belə ki, Oğuznamələrdə yer alan bu motivlərin bəzi variantını hələ m.ö. V. əsrdə Herodot Saqatyada qələmə almış, bu variantlardan birində saqaların soybabası kimi Tarqıtay, digərində Herakl (Koroğlu) verilmişdir.

Herodot yazır ki, saqaların soybabası Tarqıtay saqalar üzərinə pərs şahı Daranın yürüşündən minil öncə yaşamışdır. Akademik İ.A.Cavaxişvili Tarqıtayın yaşadığı çağ haqqındakı bu məlumata belə yozum verir: «Əger, m.ö. 513-də baş verən bu yürüşün tarixindən 1000 il çıxsaq, onda m.ö. 1513-cü il tarixi alınır. Əlbəttə, bu tarix nə dəqiqlik, nə də şübhə doğurmayan mütləq gerçəklik kimi dəyərləndirilə bilməz, lakin hər halda bu məlumat nəzərə alınmağa layiqdir».⁴⁷ T.T. Rays isə bu başlanğıc tarixi bir az da qədimə çəkir. Yazara görə, saqaların tarixini m.ö. 1700-cü illərdən başlamaq lazımdır.⁴⁸ Ön Asiyada, daha doğrusu, Azərbaycanda yaşayan qədim saqalar m.ö. II minilin ortalarında hələ siyasi qüvvə kimi meydana çıxmağa bilməmişdilər. Görünür, həmin çağda atlı oğuz boylarının tərkibində olan saqaları Oğuz dastanlarında aramaq lazım gəlir. Bunun üçün Herodotun qələmə aldığı saqaların soykökü əfsanələrinə baxaq.

Herodotun yunanlıdan eşitdiyi versiyaya görə, ilk saqat boylarının ulu babaları *Herakl* və oğlu *Saqat* (Skit) bəydir. Oğuznamə

qırğız, arka qazax deyimlərində olduğu kimi, «batı saqat» anlamı ilə işləndiyini də istisna etmək olmaz.

⁴⁷ Джавахишвили, 1939, 48.

⁴⁸ Райс, 2003, 32; P. Troq (I əsr) yazırdı ki, 1500 il boyunca skitlərə vergi ödənirdi.

və Koroğlu dastanlarının yunanlaşmış formasını xatırladan bu əfsanədə deyilir: Herakl itmiş atlarını axtara- axtara gəlib *Gileya* (*ağaclıq*) adlı bölgəyə çatır. Onun atlarını buradakı mağarada bədəninin ortadan aşağısı ilan, yuxarısı isə qız olan bir pəri gizlətməmişdir.⁴⁹ İlan-qız cildində olan pəri Herakl ilə yaxınlıq edəndən sonra onun atlarını qaytarır. Herakl gedərkən yayını və kəmərinə doğulacaq oğlu üçün əmanət qoyur və ilan-qıza tapşır ki, hansı oğlum yayı mənim kimi qura bilsə, qılınclı kəməri mənim kimi belinə taxa bilsə, onu ölkəyə başçı edərsən. Vaxt tamam olanda pərinin Herakldan üç oğlu olur; *Agathirs*, *Gelon* və *Skit*. Atalarının qoyduğu şərti kiçik qardaş Skit gerçəkləşdirə bilir və hakimiyyət ona verilir. Beləliklə, saqat boyu Herakl və İlan-qızdan olan kiçik qardaşın soyundan törədiyi üçün Skit onların ulu Babası sayılır.⁵⁰ Heraklın oğlu Gelondan törəyən *gelon* boyu haqqında Herodot yazır ki, onlar mənşəcə yunan olub, saqat boylarının içində yaşayanlardır, həm yunan, həm də saqat dilində danışırlar. Aqathirs soyundan olan *aqatirs* boylarına meşə zolağı bölgəsində yaşayır, qızıl nəsneləri çox sevir və xasiyyətə qonşuları trak boylarına oxşayırlar.

Göründüyü kimi, bu əfsanə yunan süzgəcindən keçəndən sonra da, bəzi türk elementlərini hələ itirməmişdir. Xatırladaq ki, saqa çarlarından biri Qnur (Qonur) adını daşıyırdı və Dədə Qorqud oğuznaməsi Təpəgözü Qonur çobanla pəri qızın oğlu kimi verir.⁵¹ Qədim türklər çay yaxasında yaşayanları *subar*, dağda olanları *dağlı*, meşəli bölgədə olanları *meşəri*, *ağacəri* adlandıırırdılar. Saqat

⁴⁹ Tufan tanrısı Taru ilə ilan arasındakı savaştan bəhs edən hat mifi ilanı illuyan-kas (ilan-qız) şəklində təqdim edir. (ИДВ, 1988, 156); Bu *Taru* və *ilan- qız* motivi hatlara qonşuları qaşqaylardan keçə bilərdi. Həmin qaşqaylar isə m.ö. II minilin əvvəllərində qonşuluğunda yaşayırdı.

⁵⁰ Herodot, IV, 8-10.

⁵¹ *Çobaoğlu Təpəgöz* ilə yunan mifologiyasındakı nəhəng *təkgöz* çoban Polifemin uyğunluğu bir yana dursun, güya təkgözlü adamlar olan *arimaspe* boyunun adı skitcə arima «tək» və spu «göz» sözləri ilə yaranmışdır (Herodot, IV.27). Çox güman ki, bu informasiyanı Herodota verən saqa mongol boyadı olan arimaspe etnoniminin xalq yozumunu da «çepgöz», «çekikgöz» (monqoloid) anlamında yarım və çəp (sep) sözləri ilə izah etmişdir: yarım-sepu> arima- spu(Зэкиев, 1998, 180).

boylarının bir tirəsi olan *akathirslər* sonraki dövr qaynaqlarında *aqatsir* (‘ακατζίροι) şəklində hun boylarının içindəki «skit boyu» kimi xatırlanan və Azərbaycanda xəyli toponimlərdə izi qalan *ağacəri* boyudur.⁵² Herodot bozqırlı saqalardan fərqli olaraq, aqathirs boyunun Karpatönu meşə zolağında yaşadığını yazır və gələmə aldığı əfsanənin yunan versiyasında Heraklın oğlu *Aqathirs* «Ağaclıq» (Gileya) adlanan bölgədə doğulur. Yeri gəlmişkən, bir neçə söz də Koroğlu-Herakl paralelliyi haqqında deyək. Uzaq keçmişin qan yaddaşını sazlı-sözlü yeni olaylara kökləyib bizə çatdıran dastanlarımızda həmin paralellik qabarıq görünür. Koroğlunun məhz quzey bölgəmiz Dərbənd səfərində deyilir:

Koroğludu atan zətı,

Bazubendi amanatı,

Çənlibeldə var busatı,

Allaha tapşırıdım səni.

Herakl Heranın əsdlünü iğir

Tarıncə dalıqarınyə su verir
(Kuloba saqa kurqanı)

Tarıncə iğidə su verir
(Pəzirə saqa kurqanı)

Görünüdüyü kimi, Herakl və Koroğlu doğulacaq oğlu üçün əmanət qoyub, elinə qayıdır. Koroğlu olayları ən qədim çağlardan müxtəlif xalqların folkloruna sirayət etmişdir. Belə ki, itirdiyi atı axtaranda, yeni oğul qazanan, ona kəmərlər və ya bazubənd əmanəti qoyan Koroğlu-Herakl gələni pers dastanında da təkrar olunur. *Saqastan* vilayətindən olan Rüstəm (M. Xorenatsi ona *Saqçik* Rüstəm deyir) itirdiyi atı Turan ölkəsində tapır, burada elbəy qızı Təhminədən olan oğlu Söhrab yeni soyun başlanğıcını qoyur. Xakas eposunda Çis

Sibildey adlı pəri Altın Çaqanın atlarını oğurlayıb, onu özünə cəlb etməklə yeraltı qaranlıq dünyaya aparmaq istəyir. Bu türk-yunan mifoloji paralelin tipologiya ilə izahını mümkün saymayan M.İ. Borqoyakova görə, buradaki motiv və süjetlərin, kiçik detalların belə aşkar bənzərlik və eyniyiliyini təsadüf hesab etmək olmaz.⁵³

Bütöv Avrasiyaya yayılmış Koroğlu motivlərindən yunan və latın xalqları da bəhrələnmiş, Herakl-Herkul obrazında Koroğlu yeni boyalar qazanmışdır. Lakin Homerdən də əvvəl başlanan bu olay neçə

⁵² Гејбуллаев, 1991, 294; Зэкиев, 1998, 165.

⁵³ Раевский, 1985, 214.

minil davam etsə də, Koroğlunun adını onlar özəlləşdirə bilməmişlər, yalnız tələffüz fərqi ilə ona *Heraklus* və *Herkules* demişlər. İlk variantı saxlayan türkmən eposunda qəbirdə doğulduğu üçün Gor-oğlu adlanan xalqın bu sevimli qəhrəmanı körpə ikən hər gün basırıqdan çıxıb yaxındakı keçinin südünü içib həyatda qalır, azər Koroğlusu qoşabulaqdan su içib təpər alır, Herakl da körpə ikən tanrıca Heranın südünü içib ölümsüz olur. Etrusk güzgü rəsmlərində olduğu kimi, batı və doğu saqa boylarının da sənətində əks olunan bu süjetlərdə tanrıçadan dirilik suyu alıb içən ərən də çox güman ki, Koroğlu obrazıdır:

Ölümsüzlük suyu// südü içmiş Koroğlu// Herakl konkret bir zamana aid deyil, həmişə xalqın köməyinə gələ bilən bu mifik bahadır artıq m.ö. II minilin ilk yarısında Ön Asiyadakı prototürklər arasında daстанlaşdı. Koroğlu adının qədim anlamı ilə gerçəkləşən qəhrəmanlıq səfərləri yunan- latın mifologiyasında dəyişmədiyi kimi, adı da tərcümə olunmadan saxlanmışdır. Görünür, bu konservatizm bozqurd əfsanəsini və *Alpan*, *Turan*, *Tarxan* kimi mifik adlarla bərabər *Herakle*//*Xerokle* adını da oralara aparən etruskların xidmətidir. Etrusk yazılarında *klan* yazılıb, *oklan* oxunduğu kimi, bu adın *Herakle* yazılışındakı *kle* hissəsi də *okle* kimi oxuna bilir, hətta bir etrusk güzgüsündə Heraklın adı elə Kurugile kimi yazılmışdır.⁵⁴

Kor-	oq-	lı	azər
Qör-	oq-	lı	türkmən
Kur-	og i	le	etrusk
Xer-	ok-	le	etrusk
Her-	ak-	le (s)	yunan
Her-	-ku	le (s)	latın

Beləliklə, yunanlı informatora görə bu saqa soykökü rəvayətində yarıtanrı Herakl saqaların ulu babası Skitin atasıdır.

⁵⁴ Koroğlu obrazı Anadolu və Azərbaycanca çox yaygın idi. Selevkilər çağında bu adı Maqnesiyada yerlilərə qatılan *katoiklərin* (katılıqların) elçisi *Ἱεροκλή* (Hierokle) də daşıyırdı (Бикерман, 1985, 96).

Yunan mifində heraklitlərin soybabası Herakl baş tanrı Zevslə dünya gözəli Alkmenanın oğludur. «Adım Rövşən, soyum Koroğlu» deyən alpərən Azərbaycan folklorunda qeyd olunmuş «Koroğlu **dədədir**, çıxma sözündən! Nəslimiz kəsilər torpaq üzündən» deyimi Koroğlunun da əcdad kultu ilə bağlı olduğunu aydın göstərir.⁵⁵ Beləliklə, Herodotun qələmə aldığı Herakl variantı «Koroğlunun Dərbənd səfəri» ilə üstü-üstə düşür.

Digər saqa soykökü variantında Herakl (Koroğlu) obrazını *Tarqıtay* əvəz edir. Herodot saqaların özündən eşitdiyi bu rəvayəti yazarkən çalışır ki, yunan oxucusu üçün yeni olan bəzi obrazları yunan mifologiyasındakı personajlarla izah etsin. Ona görə də, *Tarqıtayın* saqa dilində *Papay* və *Api* adlı ata-anası yunanca Zevs və Geya (*Torpaq*) adının semantik tutumuna uyğun verilir.⁵⁶ Təəssüf ki, Herodot saqa sözlərinin açarı olan bu prinsipi axıracan davam etdirmir. O, yazır ki, *Tarqıtay* baş tanrı *Papay* (*Zevs*) ilə Yer tanrısı *Apinin* (Geyanın) oğludur və saqatların dediyinə görə, *Tarqıtayın* dövründən *Daranın* yürüşünə qədər 1000 il keçmişdir, yəni saqa tarixi m.ö. 1500-cü illərdən başlanır.

Bu rəvayətə görə, *Tarqıtayın* üç oğlu olur: *Lipoksais*, *Arpoksais* və *Kolaksais*. Ölkənin ilk hökmdarı yenə kiçik qardaş *Kolaksais* olur, çünki göydən düşmüş balta, kasa və kotanla boyunduruq kimi qutsal altun nəsneləri yalnız o əldə edə bilər. *Lipoksaisdən avxat*, *Arpoksaisdən katiar*, *traspi*, *Kolaksaisdən paralat* adlı boylar törəyir. Bu saqa boylarının hamısı çarlığın adıyla skolot adlanır.⁵⁷ Belə ki, *Kolaksais* artıq çar olandan sonra *el* (dövlət) qurumuna uyğun saqa boylarının hamısı elliklə (birlikdə) skolot (*saqa elati*) adını daşıyır. Bu baxımdan, elbəyə bağlı boyun, bəlkə də siyasi qurumun *paralat* (barelat) adlanması da diqqəti çəkir.

Herodotun verdiyi saqa adlarının etimologiyası haqqında ayrı-ayrı yazarların söylədiyi fikirlərdə maraqlı cəhətlər olmasına baxmayaraq, hələlik heç biri sistem təşkil edə bilən yozum ortaya

⁵⁵ Вәлијев, 1979, 4.

⁵⁶ Herodot, IV.5; IV.59.

⁵⁷ Eyni qaynaq, IV. 5-7.

qoya bilməmişdir.⁵⁸ Burada həmin çoxsaylı və çeşidli fikirləri sadalamaq imkan xaricində olduğundan, əfsanədəki adların yozumuna aid öz baxışımızı açıqlayaq və bu ehtimalın da hələlik son söz olmadığını vurğulayaq. Buradaca qedy edək ki, türk dialeklərində özünü göstərən *b//p*, *a//e//o*, *k//q//h//* müvaziliyi və adlara qoşulan *-os// -is* kimi yunan dili şəkilçiləri, türk dilinin ç,c,ş,ə,ö,ü səslərini dəqiq işarə etməyən yunan hərfləri nəzərə alınmalıdır.

Papay. Bu adın tərcüməsinin Zevslə verilməsi onun mifoloji tozumunu dünyanın yuxarı qatı ilə bağlayır, *Papay* yuxarı qatı təmsil edir. *Baba* sözünün müxtəlif türk dillərində «ulu ata» anlamında mühafizə olunması, bu sözün «dağ» anlamı ilə Urartu dilinə (*Babani*) keçməsi, azər boylarının onu dağ və həm də pır- ocaq adlarında işlətməsi aydın göstərir ki, qədim türk onomastikasında *Papay* adı ucalıq bildirən qutsal deyim olmuşdur. Belə ki, Herodot onu Olimp dağının baş tanrısı Zevslə müqayisə edərkən yanıxmamışdır. *Papay* adını tədqiq edənlərin əksəri bu yozumu qəbul edir.

Api. Bunu *Boristhen* (Dnepr) çayının qızı olduğunu iddia edən saqat deyiminə inanmadığını yazan Herodot yunan mifologiyasında *Apinin* qarşılığı kimi Yer tanrıcısı *Geyanı* verir. Hər iki halda *Api* dünyanın aşağı qatı (Yer-Su) ilə bağlıdır. Goroğlu da Yeraltı dünyada doğulur. Türk xalqlarında *Api* həm ata tərəfdən «nənə» anlamını (çuvaş dilində *abi*), həm də qutsal qadın obrazını (başqort folklorunda *Əbeyxan//Abi-xan ata*) bildirir. «Qutatğu bilig» abidəsində olan bu deyimdən göründüyü kimi, *Api* adı hələ XI əsrlərə qədər «Həvvə» ana, ilk qadın anlamını yaşatmışdır:

Apa yazdı ersə **Bayat** qınadı (KB,1991,353).

«*Həvvə səhv* etdi (azdı), tanrı(Bayat) onu qınadı».

Tarqıtay. Saqa mifologiyasındakı bu adın etimologiyası ilə məşğul olan əksər tədqiqatçılar üçün o, əsl rebusa çevrilmişdir.

⁵⁸ Saqat soykökü əfsanəsinin bu variantında adı keçən personajların etimologiyası və adların mənası ilə ilgilənən yazarların bəzisi onları iran (M.İ.Abayev və b.), bəzisi də türk (G. Kuun, M. A. Xabiçev, M.Z. Zəkiyev və b.) antroponimiyası ilə izah etmək istəmiş, lakin hər tədqiqatçı digərindən fərqlənən etimologiya təklif etmişdir.

İranşünaslar onu iran dilləri əsasında «uzun» və «güc» (*darğa tava*) sözlərindən yaranmış bir ad olduğunu güman edirlər (V. İ. Abayev və b.), lakin bu* *Uzungüclü* (Darğatava) saqa mifoloji sistemində öz yerini tapa bilmədiyi kimi, irandilli onomastikada da görünür. Bunun əksinə olaraq, türk onomastikasında *Tarqıtay* adının tərkib hissələri ilə işlənən şəxs adlarının bir sistemi vardır. Belə ki, tay sözünün öndə və sonda işlənməsi başqort və başqa türk dillərində geniş yayılmışdır: Taybilge, Taybars, Urmantay, Turumtay, Oqtay, Sabutay. Qədim türk generalları: Altuntay sanun, Lisuntay sanun.

Tarqıtayın adı Herodotdan minil sonra hunların arasında olmuş Feofilakt Simokattanın əsərində də *Tarqıtay* şəklində görünür. Tarixçi bu Tarqıtayın 584-də *avar boyunda adlı-sanlı* bəylərdən olduğunu yazır.⁵⁹

Həmin Targıtayın avar eşçisi kimi 580-də Konstantinopola getməsi haqqında Suriya qaynaqlarındakı bəlgəni N. Piquliyesvkaya da verir.⁶⁰ Bu bəlgələrdən xəbəri olan iranistlərin türkcə olan Targıtay adını bilərəkdən sapdırmaları isə onların gerçək saqa- türk bağına quşqu yaratma istəyinin yüzlərlə örnəyindən biridir.

Diqər *Tarqıtay* adlı tarixi şəxsiyyət Çingiz xanı yeniyetmə çağında əsir götürən qonşu tayfa başçılarından biridir.⁶¹ Ümumiyyətlə, Çingizxanın ətrafı bu tip adlarla doludur; qardaşı *Belqıtay*, oğlu *Cığatay*, sərkərdəsi *Subutay* adını daşıyır. Bu sıraya bəlli *Tarbaqatay* dağlarını və Baykal yaxasındakı *Tirqıtuy* toponimini də əlavə etmək olar. Göründüyü kimi, sadalanan adların heç biri iranmənşəli deyil, «Avesta» da adı keçən *turanlı Dureketay* (Turuq-tay) adlı bahadır da türkdür.

⁵⁹ Симокатта, I. VI, 4-5; I. VIII, 7; VI. XI, 6.

⁶⁰ Yazar bu bəlgəni belə verir: “В 580 г. От кагана в Константинополь прибыл посол **Таргитай** и получил условную сумму золота как об ычную дань, вышлавиваемую Византией аварам (Пигиулевская, 1941,99).

⁶¹ Bəzi qaynaqlarda *Tarqıtay Kiriltux* adlı həmn şəxs Cingiz xanın mənsub olduğu tayciut uruğunun başçısı sayılır (Марков, 1976, 62); Saqatyada Bospor çarı Perisadın qızı *Tirqatao* (Τιργαταω), daha qədim mitan (müyen) qızı *Tirqıtawiya* da türk adı daşıyır.

Əvvəllər *Tarqıtay* adını *Tenqritay*// *Taqritay* formasından metateza ilə ortaya çıxdığını söyləmiş və bunu Orxon abidəsindəki «Tenqri-tek tenqridə bolmuş türk...» ifadəsi, Xezər xaqanının məktubunda xəzərlərin soykökünün «Bibliya» gələniyi *Toqarmaya* bağlanması və hay mənəbələrində bunun metateza *Torqom* şəklində verilməsi faktları ilə müqayisə etmiş və *Tarqıtay* adının «tanrıdak», «tanrıtaşı» semantikasını ilə vermişdik. İndi həmin yozumun mütləq həqiqət olduğunu israr etməsək də, hələlik mümkün şərhərdən biri kimi ondan imtina da etmirik. Çünki *tenqri* ilə yanaşı *tar//tari* (və mümkün olan **tariq*) deyimi də qədimdir və **Tariqtay* (Turuktay) praformasını asanlıqla *Tarqıtay* şəklini alır.

Digər adların şərhinə keçməzdən öncə türk antroponimiyasında kiçiltmə və əzizləmə bildirən *-ca// -şa// -sa* şəkilçisinin geniş işləndiyini yada salaq. Azər dilində: *Qaraca*, *Balaca*, *Ağca*, *Ağası*; Başqort dilində *Karasha//Karasa*, *Aksa*, *Altınşa*, *Kumıkşa*, *Alşa* və sairə. «Dədə Qorqud» eposunda *Əkrək*, *Səkrək* adlı qardaşların və Rəşidəddinin qələmə aldığı «Oğuznamə» də türk hökmdarı Buğra xanın oğulları **İş-təkin**, **QorI-təkin**, **Bək-təkin** adında olduğu kimi, türk folklorunda qardaşlara oxşar sonluqlu ad verilməsi yayılmış gələndir və *Tarqıtay*ın oğlanlarına verilən adlardakı *-sa* şəkilçisi həmin tendensiyanı əks etdirir.

Dilçilik baxımından qardaşlara verilən adlarda təkrar olunan *-sa* şəkilçisi və böyük qardaşların adındakı *pok* hecası antroponimlər sistemində struktur element kimi ayrılır. Həmin şəkilçinin funksiyası aydındır, *pok* elementi isə yuxarıda dediyimiz sözlərin yunanca *bak* yazılışıdır, əl-İstəxri də bu titulun xəzərlərdə *bek// bak* formasında deyildiyini qeyd edir. Bu *bok* formasını Bizans qaynağında «iç bəyli» bulqar bəyinin Ἰτζβοκλιας (İtç-bekli) şəklində yazılmış adında da görmək olur.⁶²

Lipoksa, Türk sözlərinin bəzi avropa dillərində fonetik dəyişikliyə uğraması normal haldır. Xüsusilə slav dilərində *al* elementi ilə başlanan alınma sözlərdə metateza qaçınmaz olur: *altun* > *latun*, *alaşa-at* > *loşad*, *alaçıq* > *laçuqa*. Belə yerdəyişmə fonetik hadisəsi

⁶² Porfirogent, 1989, 146- 147.

Aldəmir> *Ladimir* kimi şəxs adlarında da baş verir, ona görə də, saqa boylarının təmasda olduqları məhz həmin regionda özünü göstərən belə dəyişmə-metateza olayının *Lipoksa* adından da yan ötmədiyini (*İlpoksa*> *Lipoksa*) görmək olur. Əgər normal dil qanununa söykənən bu yorum doğrudursa, onda Targitayın böyük oğlunun adında **İlpoksa* forması ortaya çıxır. Yuxarıda adların struktur tərkibi haqqında deyilənləri də göz önünə gətirsək, bu ad ***İl-beg-cə** praformasını alır.

Macar alimi Nemeth qədim bulqar runik yazıları içində *ilbek* sözünü oxumuşdur, hətta peçeneq və kuman boyları ilə sıx bağlantısı olan rusların adları içində də 1095-ci ilə aid sənəddə *Olbek Ratiboriç* adı keçir. Məncə, *İlbek* adının bugün də Azərbaycanda işlək olan *Elbəy*, *Elbek* adlarından fərqlənmədiyini, *Elxan*, *İlxan*, *Elçin* adları ilə oxşar quruluş tərkibə malik olduğunu izah etməyə ehtiyac yoxdur. Altayda *Elbeksay* toponimi vardır. Adın başında gələn *el-* *il* sözü digər qədim antroponimlərdə də vardır: İlçə, İlse, İlçeçur, İlsebay, İlseqol, İltaş, Eltebər, Eltutmuş, Elalmış və bu son adlara yaxın qədim Azərbaycanda 4 minil əvvəl dövlət quran qut elbəyləri içində *Elulu*/*Elulumeş* adı. Guman edirik ki, bu adların başında xalq, dövlət və ölkə anlamlarını özündə cəmləşdirən *el* sözüümüz durur.

Arpoksa. Bu adın da quruluş tərkibi yuxarıda deyilənlərə uyğun olaraq, *ar-pok-sa* hissələrinə ayrılır və adın şəkilçisiz praforması **Arbak* və ya – *Arbok* şəklində bərpa olunur. M. Xorenatsi (V əsr) Çin tərəfdən gələn türk bəylərindən danışarkən yazır ki, «onların dilində hökmdar *Arbok* Çenbakur adlanır». ⁶³ Həmin tarixçi əsərinin başqa bir fəslində isə ilk erməni hökmdarı haqqında deyir: «*Arbok* tərəfindən təyin edilən bizim ilk hökmdarımız *Skayordi Paruyr idi*». ⁶⁴ Bu tarixçisinin *Arbok* adı daşıyan türk böyükləri barədə dedikləri və *Arbokun* hay- ermənilər üzərinə təyin etdiyi canişini özlərinin ilk hökmdarı saymalarını etiraf etməsi deyil, məhz həmin hökmdar və ya canişinin *Skayordi Parur* adlanması faktıdır. Hay dilində «oğlu» anlamlı *yordi* sözü burada hay dili qramatikasına uyğun *ska* şəklində verilən *saqa* etnoniminə qoşulmuşdur. Deməli,

⁶³ Хоренаци, 1858, 147.

⁶⁴ Eyni qaynaq, 61.

Arbokun haylar yaşayan bölgəyə təyin etdiyi *Parur* adlı canişin də (*saqa oğlu Parur*) bayaqdan söhbət etdiyimiz saqa boyundandır. *Ərbək-şad* adına çin qaynağında da rast gəlmək olur, hətta Ərbəkşad adını Mada elində eşidən yəhudi kahinlər onu Tövratda tanrı elçisi İbrahimin madalı ulu babası kimi vermişlər. Tarqitayın ortancıl oğlu Arbakın tarixi qaynaqlarda dönə- dönə xatırlanan *Arbak*, Ərbək adlı adaşlarından və onun yad dillərdə yazılan *Arbok* variantından burada geniş danışmağa ehtiyac yoxdur, yalnız bunu xatırladaq ki, bu adların ilk hecası kişi, igid, ərən anamlı qədim *ar-ər* sözüdür. Deməli, saqa əfsanəsində Arbak adlı ikinci qardaşa «ərən bəy» anlamı daşıyan ***Ər-beg-cə** adı verilmişdir.

Kolaksa. Saqa elatının ilk hökmdarı olan *Kolaksa* adında struktur elementlər əvvəlki adlardan daha şəffaf olsa da, bu adın semantik tutumu haqqında dəqiq şərh vermək xeyli çətindir. O biri qardaşlardan fərqli olaraq, Kolaksanın hökmdar seçilməsi olayı bu antroponimin daşdığı mənə tutumuna əlavə çalarlar yükləyir. Ona görə də, bu adın struktur elementləri ilə gerçəkləşən bütöv sözün kökləndiyi semantikada adın yarandığı tarixi çağ, siyasi qurum mərhələsi və mifoloji motiv kimi şərtləri ehtiva edən etimoloji yozum düzgün nəticə çıxarmağa yardım edə bilər. Bu baxımdan, adın ilk elementi *kol* sözünün bildirdiyi çeşidli mənaları və ona qoşulan *-ak//aq* şəkilçisini çözmək lazım gəlir. Qədim dövrlərdə *qoçaq* və *qaçaq* sözlərində olduğu kimi, həm isim- sifət, həm də feil kökünə qoşulub ad düzəldən bu şəkilçinin birinci funksiyası yalnız çuvaş dilində inkişaf etmiş, azər dilində isə get-gedə zəifləyib, yalnız *yol- yolaq, başaq, özək, yanaq* tipli sözlərdə qalmışdır, onun feildən ad düzəldən funksiyası isə güclənmişdir: *qonaq, ağsaq, daraq, yaraq* və sair.

Əgər Kolaksa adının da *Sanaq, Badaq, Palak* kimi digər saqat şəxs adlarına uyğun olaraq feildən yarandığını guman edib, onun kökünü *gül*-(mək), *köl*-«qoşmaq», *qıl*-(maq), *qol*-«istəmək» və sair bu tip feillərdə axtarsaq, bu etimologiya özünü doğrultmayacaq, çünki formaca *kol* morfeminə yaxın olan feillərdən *-aq* şəkilçisi ilə düzələ bilən şəxs adlarının semantikasi yuxarıda deyilən şərtlərə cavab vermir, həm də belə şəxsləri türk onomastikasında görünmür. Ona görə də, Kolaksa adının birinci modellə (*isim//sifət+ -aq*) yarandığını

söyləmək və buna uyğun onomastik vahidləri müqayisəyə cəlb etmək daha doğru olar.⁶⁵ «Selenqe daşı» yazısında Eletmiş Bilgə kağan adına yazılmış epitafiyada onun atası *Külbeg Bilgə kağan* adlanır. Külbeq, Kölbilgə, Kültegin adlarında kül//köl sözü «adlı-sanlı», «şanlı» anlamındadır.

Göründüyü kimi, verilən adların çoxunda şöhrətli, məşhur və şanlı anlamlı söz kökləri qədimdə işlənən *külüg- çavlı* (adlı- sanlı) deyimində olduğu kimi, *Külüg- Çor*, *Külüg- Tirig*, *Külük- Bilgə* kağan adlarında da var. Yeri gəlmişkən deyək ki, saqa çarı *Savlı* da bu anlamlı ad daşıyır. Həmin külüg sözünə qədim bir türk yazısında «adın eldə yayıldı, şöhrətli oldun» (*yazıldı adın eldə boldun külüg-DTS,326*) cümləsində rast gəlmək olur. Bu sözü bir türk böyüyü də başdaşına yazdırmışdır: *Tört oğlum bar üçün, bəngümin tikdi. Külüg Apa bən*. Rəşidəddin üç qardaş içindən hakimiyyət başına keçənin adını *Qorı- təkin* şəklində verir. Çox güman ki, buradaki *qor* sözü yanlış yazılışla ortaya çıxmışdır və ya *köl//kül* sözünün sinonimi kimi işlənmişdir.⁶⁶ Deyilənlərə diqqət versək, *Kolaksa* adının «adlı-sanlı»

⁶⁵ Buradaca geyd edək ki, şumer dilində «dost» anlamında *Kuli- Enlil* (Enlilin dostu), *Kulianna* (Göyün- səmanın dostu) şəklində işlənən və rus dilində də *kolleqa*, *kulak* kimi sözlərdə özünü göstərən bizim qədim qol sözümlə yaranan adlar da *Kolaksa* adının şərhinə yardım etmir. Sadalanan adlarda *kol- kul- köl- kül* allomorfları ilə işlənən *kol* sözü həm də hərbi titul kimi formalaşmışdır. G. Moravçik *Yulac* sözünün hunqar titulu kimi işləndiyini qeyd etmişdir (Moravcsik 1983, 345); Bunu V. Flakkın başbuğ (*duktor*) kimi verdiyi saqat başbuğu *Kolakse* (Kolaxes) adı təsdiq edir (Дюмезиль, 1990, 143);

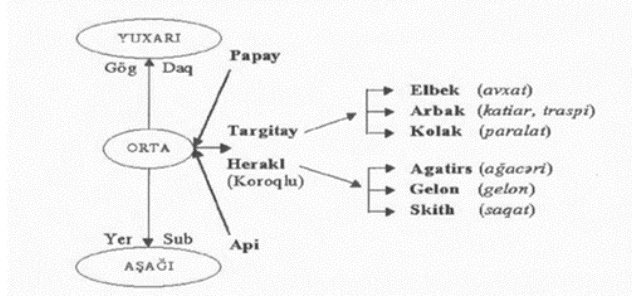
Digər ad- sanlara baxaq: 1)V. Flakkın «Arqonavtika» əsərində saqa böyi *Kolakse*;

2) VI əsrdə türk boyu Koliat (*χολταται// χολιατων*); 3) IX əsrdə peçeneq boyu kulpey (*κουλπει*); 4) Əski türk şəxsadları və titullar: *Kul- Apa*, *Köl Bilgə xan*, *Kulbak*, *Külüg çor*, *Külük Bilgə kağan*, *Külbeg Bilgə kağan*, *Kül- tegin*, *Güc kül tutuq*, *Arslan Külüg Tirig*, *Tanrıkulu*; 5) Osmanlı çağı yörük boy- soy adları: *Kulatlı*, *Kulak- Rəcəboğulları*.

⁶⁶ *Kür* və *külüg* sözlərinin kökündə *kü-* sözünün durduğunu vurğulayan A.Donuk yazır: «*Kür* sözü eyni zamanda *l-r* ilişkisi göz önündə tutularaq, türk söz- terminləri arasında çox sıx keçən *kül* deyimi ilə bağlantılı sayılmaqdadır» (Donuk, 1988,80).

(kol «şans», kolak «şanlı») anlamı taşıyan *Köl-ək- cə praforması alınır.

Beləliklə, demək olar ki, Herodot saqaların özündən eşitdiyi soykökü əfsanəsini toplayarkən saqalar ona Targitayın *İlbek*, *Arbak*, *Kolak* adlı oğlanlarını əzizləmə formasında söyləmiş, o da sadalanan bu mifik adları Λιποζαις (İlbokşa-is), Αρποζαις (Arbokşa-is), Κολαζαις (Kolakşa-is) şəklində qələmə almışdır. Bu rəvayətdəki soyboy şəcərəsini yunanların söylədiyi variantla birlikdə belə göstərmək olar:

Saqat soykökü əfsanələrinin hər iki variantında saqat boyları tanrıdan doğulan kişinin üç oğlundan törəyən *skolot* (saqa-elatı) kimi verilir. Qədim türk inanişinə görə orta qatda yaranan dünya üzərindəki insanlar yuxarının simvolu olan Göylə aşağının simvolu olan Yerin əlaqəsindən yaranmışlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, Herodot bu türk kosmoqonik dünya görüşü 2500 il bundan əvvəl qələmə alıb, ondan min il sonra artıq bu mifoloji yaddaşda müəyyən kiçik fərqlərin yarandığını, Yer-Su kultuna yeni çalarlar əlavə olunduğunu görmək olur. Göytürklərdə Baba- Api kultunun *Ecü- Apa* deyimi ilə əvələndiyini görmək olur:

Üze kök tenri asra yağız yer kılıntukda ekin ara kişi oqlı kılınmış, kişi oqlınta üze ecüm- apam (KT, D1). «**Yuxarıda** (üstə) Göy- tanrı, **aşağıda** yağız Yer yarandıqda ortada (ikisi arasında) insan oqlu yaranmış, insan oqlu üzərində (isə) **Ecüm-Apam**».

Herodotun qələmə aldığı mifik soykökünün saqa versiyasında Tarqıtay oğullarının adlarında verdiyimiz etimoloji yozumu təsdiq edən əsas sübutlardan biri də oğuz boyları içində yaşayan və sonralar Rəşidəddinin «Oğuznamə» dastanında qələmə aldığı türk hökmdarı Buğraxan oğulları ilə bağlı bəlgədir. Hər iki qaynaqda verilən qardaşların daşdığı adların semantikasını eyni olduğu kimi, birinci qaynaqda qardaşlar arasından Kөлək, ikinci qaynaqda da* Kөлtegin (Qortekin) hökmdar seçilir.⁶⁷

Herodot tarixi Rəşidəddin “Oğuznaməsi”

***El- bəgcə = El- tegin**

***Ər-bəgcə =*Ər-təgin (Bəg tegin)**

***Köl-əkçə =*Köl- tegin**

Herodotun verdiyi mifik soykökündə adı çəkilən saqat boylarını da sonrakı mənbələrdə saqa və digər türk toplumu içində görürük. Ağacəri boyları barədə yuxarıda məlumat vermişdik, *gelon* boyuna peçeneqlərin içində gila (Γυλα) adı ilə rast gəlirik, hətta X əsrin ortalarında bu boyun Korqut (*Κορκουται*) adlı başçısı olduğu və Alban dövləti dönəmində gel boyunun Azərbaycanda yaşaması da məlumdur. Bibliya *tiras* boyunu qamərlə, Xəzər xaqanı *xəzərlə* qohum sayır. Sonrakı mənbələrdə avxat (bəlkə abxaz?) görünməsə də, Osmanlı dönəmində yörük boyları içində *tıraş-çılı* (tras-pi?) və *katar-beg* oğulları (katiar) tayfalarını görmək olur, *paralat* boyunun bu sıradan kənarda qalması isə təbii haldır, çünki bu *par elat*, boy adı deyil, elatın yaranmasına işarədir. Beləliklə, Herodotun qələmə aldığı saqat əfsanəsinin hər iki variantı türk onomastik sistemi üçün doğmadır.

Saqat boylarından böyük bir toplumun Saqatyadan m.ö. VII əsrin əvvəlində Azərbaycana gəlməsi (qayıtması!), burada dövlət qurması və Ön Asiyada Friqiya, Asur, Urartu dövlətlərinin dağılmasında aktiv rol oynaması və bundan sonra yenidən Azaq və Qara dəniz yaxalarına qayıtması haqqında xeyli yazılar vardır.

⁶⁷ Рәшидәддин, 2003, 73

Bunu da qeyd edək ki, Asur imperiyasının süqutundan sonra, 612-də saqatların bir hissəsi geri qayıdıb, yenidən Saqatyada qüdrətli bir dövlət qurdu. Bir əsr sonra isə (512-də) saqatların şöhrətini dünya savaşı tarixinə salan Herodotun geniş təsvir etdiyi pers-saqat müharibəsi baş verdi. Sakatyada yaşayan həmin *elbəyi saqaların* onomastikası haqqında yuxarıda dediklərimiz onların türk boylarından olduğunu aydın göstərir. Elbəyi saqatların mifologiyası və etnoqrafiyası haqqında olan bəlgələr və yazılı qaynaqlar da onların türk olması fikrinə şübhə yeri qoymur. Yuxarıda deyilənləri xronoloji ardıcılıqla ümumiləşdirsək, saqat (saqa) boylarının mənşəyi məsələsi ilə yanaşı, m.ö. VII- VI əsrlərdə saqa-qamər boyları ilə əlaqədar Azərbaycanda yaşanan etnik və siyasi olayların məntiqi də aydınlaşar:

1. Saqa-qamər boyları m.ö. II minilin ortalarında Araz qırağında yaşayırdı. Lakin *Araz* qırağı ifadəsinin Doğu Anadoludan Xəzərə qədər hansı bölgəni bildirməsi aydın deyil, hər halda, bu ölkə Ön Asiyadadır. Çünki Herodot həm Qızıl-üzən çayını, həm də indiki Araz çayını *Araz* adlandırır.⁶⁸ Həmin çağlarda Kiçik Asiyada *subar, kuman, qaşqay, urmu* boyları vardı, Toqarma mifi, Targitay soykökü əfsanəsi, Koroğlu// Herakl obrazı da burada yaranmışdı. Quzey İkiçayarası və Urmu hövzəsində də *subar, qut, turuk* və sair türk boyları vardı. Belə ki, o çağlarda türkdilli boyların qonşuluğunda və içində saqa-qamər boylarının Arazın yuxarı, orta və ya aşağı axarında yaşaması mümkün və doğaldı.

2. Arxeoloji bəlgələrə görə, saqa- qamər boyları m.ö. XI-VIII əsrlər arası (bəlkə daha öncə) Quzeyə və Doğuya köç edir və Urmuyaxası an üslubu sənətinin prototipini Azaq yaxalarına və Altaya daşıyır. Sibir- Altay bölgələrində *an üslubu* yeni çalarlar kəsb edir və artıq m.ö. VIII-VI əsr abidələrində yenilənmiş formalarda üzə çıxır. Eyni durum Azaq yaxalarında özünü göstərir. Azaq yaxasına yeni saqa köçü (Herodotun qeyd etdiyi köç) m.ö. VIII əsrin ortalarına qədər baş verir. Bu dəfə köçün istiqaməti doğudan batıya, Xəzərin quzeyi ilə gerçəkləşir. Bura gələn yeni atlı köçərilər özlərindən bir- iki əsr əvvəl burada yurd salmış saydaşları qamər boyunu yerindən eləyir. Sonrakı

⁶⁸ Herodot, I. 201-202,205,209-211,216; III. 36; IV. 11,40.

yüzlilliklərdə biri digərinin ardınca bu yolu keçən *hun*, *az*, *subar*, *avar*, *xəzər*, *peçeneq* və *kuman-qıpçaq* boyları da eyni olayları yaşamışlar.

3. Azaq yaxasından m.ö. VIII əsrin sonlarında Dərbənd və Dəryal keçidləri ilə Azərbaycana qayıdan saqa- qamər boylarının bir hissəsi Kiçik Asiyanın doğu bölgələrində qədim Qaşqay ölkəsində, bir hissəsi də Urmu yaxalarına qədər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində otururlar, m.ö. VII əsrin əvvəlində burada yerli soydaşları ilə birləşib, böyük hərbi qüvvəyə çevrilirlər.

4. Saqa- qamər boylarının bir qismi m.ö. VII əsrin sonunda yenidən Azaq bölgəsinə qayıdır. Onillərlə içində olduğu yeniləşmiş Ön Asiya kulturunu yenidən Quzeyə daşıyırlar və artıq Skitiya (Sakatya) adlanan bu ölkədə hunlar gələnə qədər saqalar üzdə olur.

Herodot və başqa antik dövr tarixçilərinin yazılarında bu olayların VIII əsrdən sonrakı xronologiyası mübahisə yeri qoymur. Lakin ondan əvvəlki xronologiya hələ də elmdə uzun müddət mübahisəli olaraq qalacaqdır, neçə ki, türklərin ilkin Atayurdunu yalnız Altayda axtaranlar həqiqəti görmək istəmir, dartışmalar davam edəcək. Mövzudan uzaqlaşmamaq üçün saqa boylarının m.ö. VIII əsrin sonlarında Azərbaycana gəlməsindən, daha doğrusu, qayıtmasından sonrakı olaylar haqqında söhbəti davam etdirək.

Herodot yazır ki, qamərləri (kimmer) Avropadan sıxışdırıb, Asiyaya qədər təqib edən skitlər Mada torpaqlarına girir, onun buradaki qüdrətini sarsıdır və burada 28 il çarlıq edəndən sonra skitlər geri qayıdırlar.⁶⁹ Yazarın qeydlərindən bəlli olur ki, qamərlər Doğu

⁶⁹ Herodot, I.1.

Anadoluya, skitler isə Dərbənd üzərindən Azərbaycana daxil olur. Mada elbəyi Kiaksarın asurlar üzərinə yürüşə hazırlaşdığı bir vaxtda skitlərin böyük bir ordusu Prototiy oğlu Madinin başçılığı ilə Mada dövlətinin sınırına yaxınlaşır və burada baş verən mada- skit savaşında mada qoşunu yenilir. Skitlərin Asiyada hökmranlığı ətraf bölgələrə yayılır. Onları Fələstində qarşılayan Misir fironundan bac- xərac alıb Misir ölkəsinə girmirlər. Skitlər 28 illik hakimiyyəti dövründə hər bir xalqdan vergi almaqla bərabər, vaxtaşırı ətraf bölgələrə yağma yürüşlərində də bulunurdular.⁷⁰

Saqaların Azaq yaxasından m.ö. VII əsrin əvvəlində Azərbaycana gəlməsi və həmin əsrin sonunda onlardan bəzi tayfaların geri qayıtması tarixilə Herodotun Mada tarixindən skitlərə ayırdığı «28 illik hakimiyyət» formulu özünü doğrultmur, çünki Mada eli yarananda artıq saqaların hegemonluğu öləziyirdi, bu səbəbdən bəzi saqa tayfaları geri döndü. Bu baxımdan, S. Qaşqayın qeyd etdiyi bir fikir diqqəti çəkir. O yazır: «Bizə məlum olan mixi yazılı mənbələrə görə, Skif hökmdarlığı təqribən 80 il mövcud olmuşdur». ⁷¹ Hər halda, Saqa çarlığının adı son dəfə Tövratda m.ö. 593 tarixi ilə bağlı Urartu və Mana çarlığı ilə birgə qeyd olunmuşdur. ⁷²

Saqa elinin harada yerləşməsi üzərində böyük mübahisələr yoxdur, sadəcə, Azərbaycanda qurulan bu dövlətin hüdudları və saqa elbəylərinin oturduğu ordugahın harada olmasına dair fikir ayrılıqları vardır. Bu elin sınırlarını müəyyən etmək üçün onomastik materiala, arxeoloji bəlgələrin üzə çıxdığı yerlərə baxmaq və bunları yazılı qaynaqların verdiyi bilgilerlə müqayisə etmək lazım gəlir.

Azərbaycanda saqa boylarının yerləşməsini tədqiq edən S.T. Yeremyan təzır ki, Dərbənddən keçib Kür- Araz ovalığını tutan saqa boyları oradan qamərləri sıxışdırıb çıxarmış, sonra Ararat (Ağrı) vadisinə gəlmişlər, lakin burada urartuların dirənişi onları Urmu gölü

⁷⁰ Eyni qaynaq, I. 103- 106.

⁷¹ Гаургај, 1993, 42.

⁷² İeremiya, bab. 51,27.

və Ordubad-Culfa tərəflərinə çəkilməyə məcbur etmişdir. ⁷³ Ayrı- ayrı yazarlar saqa boylarının Mil-Muğan, Qazax- Gəncə, Mıxet və Gümrü bölgələrində oturmasını qeyd edirlər. ⁷⁴

Saqa və qamər boylarının Azərbaycana qayıdışı tərkibində Saqa//saqat və qamər etnonimləri olan xeyli toponimin yaranmasına səbəb olmuşdur. Qamər adı ilə bağlı yer-yurd adlarından yuxarıda Qamər bəyliyindən danışarkən bəhs etmişdik. Eyni durum saqaların oturduğu bölgələr üzrə də müşahidə olunur.

Doğrudur, Azərbaycanda belə adların bir hissəsi sonralar *sahatlı* (saqatlı) boyu kimi ayrı- ayrı bölgələrə yayılmışdır, lakin bu, saqaların kiçik yerdəyişmələri ilə bağlı olub, məsələnin mahiyyətini dəyişmir. Saqa eli çağından 27 əsr keçməsinə baxmayaraq, onların buraxdığı yer- yurd adları hələ də qalır:

Şaqat(saqat)	Sakasena(saqa-şe-na)
Şəki(saqa)	Balasakan(bala-saqan)
Zaqatala(saqa-tala)	Sahatlı//Saatlı(saqat-lı)
Sakantala(saqan-tala)	Pir-sahat(pir-saqat)
Sakandərə(saqan-dərə)	Pirşağa(pir-saqa)

Onomastik bəlgələri təhlil edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, bir- iki əsr sonra Saqa elinin yerində qurulan Alban(Aran) elində gördüyümüz bir neçə türk boyu da saqa və qamərlər ilə gələ bilərdi. Quzeydən Azərbaycana qayıdanlar təkcə saqa-qamər etnonimləri ilə deyil, axına qoşulmuş digər boylar da öz adları ilə gəlirdi. Belə ki, saqa- qamər boyları ilə gəlməsi şübhə doğurmayan, öncə Saqatyada «skit» boyları kimi tanınan *ağacəri* (agathirs), *gel* (gelon), *qaradonlu* (melanxlen), *savir- but*(savromat), *maskat// maskut* (massaget) və sair bu kimi boyların adı türk toplumu içində sonralar da davam etmişdir. İndi Kvemo-Kartli deyilən qədim Γωγαρηνή (Göger) bölgəsi də saqa-

⁷³ Еремян, 1968, 93-94.

⁷⁴ İ.M. Dyakonov VII əsrin ortasında mada- saqa savaşının Quzey Azərbaycanda baş verdiyini nəzərə alaraq, saqaların Urmu gölündən Gəncə bölgəsinə qədər olan ərazilərdə məskunlaşdığını yazır (Дьяконов, 1956, 249, 251).

qamər boylarının bir bölümü kimi gəlib burada yerləşən *gögər* (göy-ər) boylarının adından qalmadır. Görünü, *Alazan* (Qanıx) çayının adı da saqa- qamər boyları ilə bağlıdır. Belə ki, burada «böyük və ya yuxarı çay» anlamında *Alüzən*// *Alaüzən* çayadı açıq görünür. Dağıstanda da belə *Al-özən* və *Buqlen-özən* çayları vardır.⁷⁵

olması təbiidir. E. Herzfeld *skuth* adını da *skuça* şəklində bərpa etməyi təklif etmişdir⁷⁶.

əhatə olunmuş saqalar, yuxarıda verilmiş etnik- coğrafi xəritədə olduğu kimi əsasən, batıda müasir Gümrü, doğuda Mingəçevir və Mil düzü, quzeydə Borçalı, güneydə isə İrəvan və Naxçıvanı da içinə alan Urmu gölünəcən olan ərazilərdə yerləşirdi. Bu durumda saqaların

Strabonun

Sakasena, hay qaynaqlarının *Şakaşen* kimi verdiyi bölgənin adı *Saqacı* şəklində bərpa olunur. Belə ki, *kambica* və *sarıca* (sarıçalı) boyadlarında olduğu kimi, *saqaca* formasının

Tarixi- coğrafiya

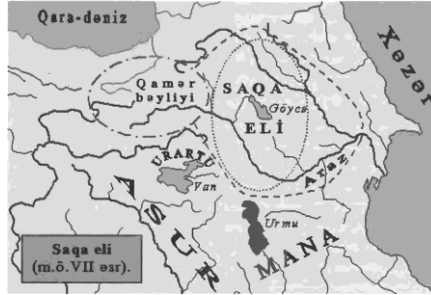
bəlgələrinə görə, batıda qamər, quzeydə gögər və kambice, doğuda alban-aran, kaspı və maskut, güneydə isə Mana boylarından olan *sangi-but* (zəngi boyu), *puluadi* (polad) və sair boylarla

⁷⁵ OK,193; Güman etmək olar ki, Dağıstanın Utamış adlı kənddən keçən *Qamri-özən* çayı da «qamər-çayı» etnohidronimi kimi qamər boylarından qalan nişanədir.

⁷⁶ Herzfeld, 1947, 713; Akad dilinin asur- Babil dialektlərində *s//ş//ts* fərqləri yabancı sözlərdəki *ç//ş* səslərini dəqiq edə bilmir. E. Herzfeld *aşquz//işquz* deyimlərini ortaya çıxaran- skusa formasının saqaların öz dilində *skuça* ola bilməsi fikrini söyləyir.

yerləşim mərkəzi Göycə ətrafı ilə tarixi *Saqaçe-na* (Sakasena) sayıla bilər, arxeoloji Bəlgələr həmin mərkəzi göstərir. S. Yesayan və M. Poqrebovanın saqa arxeoloji bəlgələri üzrə apardığı tədqiqatın nəticəsi kimi ortaya çıxan bu xəritə saqaların yerləşdiyi bölgələri açıq göstərir.⁷⁷

Göründüyü kimi, Saqa elinin sınırlarından dışarıda qalan qonşuları quzeydə qafqazdilli xalqların siyasi durumu bəlli olmayan bölgələri, batıda Qamər bəyliyi, güney- batıda Urartu, güneydə Mana (sonralar Mada) dövlətləri idi. Asur dövləti ilə Saqa elinin sınırı yox idi. Beləliklə, Mana elinin quzey qonşuluğunda Güney Azərbaycanın quzey- batı bölgələrini və Quzey Azərbaycanı əhatə edən daha bir türk dövləti qurulmuşdu. Azərbaycan tarixçiləri Arazın sağ və sol yaxalarını içinə alan Saqa elinin əhəmiyyətini düzgün dəyərləndirmişlər: «İlk dəfə Azərbaycanın ərazisində hər iki tərəfi birləşdirən dövlət meydana gəlmişdi».⁷⁸

Strabon saqa boylarının Azərbaycana gətirdiyi yer-yurd adlarından biri haqqında məlumat verir. O yazır: « Kimmer (qamər) və trerlər kimi sak (saqa) boyları da yaxın və uzaq məsafələrə axınlar edirdi. Belə ki, onlar Baktriyanı işğal etmişdi və Armeniyanın yaxşı torpaqlarına yiyələnib, oranı öz adları ilə *Sakasena* adlandırmışdı».⁷⁹

⁷⁷ Есян-Погребова, 1985, 20.

⁷⁸ АТ, 1994, 105.

⁷⁹ Strabon, XI. VIII. 4; Yazar Orta Asiya skitlərindən danışarkən qeyd edir ki, Kaspi dənizindən başlayaraq, dailər (aparma, ksandiy, pissur), massaçet və sakalardan savayı, əksər boylar (asi, pasian, toxar, sakaravlı) öz adları ilə deyil, ümumi «skit» adı ilə tanınır (Strabon, XI.VIII.2).

Təkcə bu fakt kifayətdir ki, Herodotun Azərbaycana «gətirdiyi» skitlərin özlərinə *saqa* deməsi aydın olsun. Yazar özü də qeyd edir ki, skitlər Asiyada sak (saqa) adlanır.

Saqa elinin sosial və siyasi qurumları, tarixi xoğrafiyası Dədə Qorqud boylarının federativ siyasi qurumunu və coğrafiyasını əks etdirir. İç Oğuz və Dış- Oğuz bölgüləri saqa-qamər boylarının bölgüsünü xatırladır. Saqa-qamər boylarının birlikdə «Qalın Oğuz eli» adlanması da mümkündür. Hər halda, İç- Oğuz ilə Dış Oğuz boylarının Azərbaycandakı savaşı antik yazarların qeyd etdiyi saqalarla qamərlərin və ya saqalarla mana türklərinin savaşı idi. Dirsə xan da saqa -qamərlər kimi, «qımız sağdır». Bu da maraqlıdır ki, bizə çatan «Dədə Qorqud» kitabı sonralar Axıska adlanan *Aq-Saqa* türklərinin dialektində qələmə alınmışdır.⁸⁰ Yuxarıdakı xəritə-sxemlərdə saqa boyunun batı sınırı Axıska yurdunda verilir, qədim türk dilində ağ sözü isə «batı» anlamını bildirir. Beləliklə, *Aqsqa* «batıdaki saqa» deməkdir.

Yuxarıda Tarqıtayoğulları, Herakl- Koroğlu paraleli, «elbəyi saqalar» və «Qamər bəyliyi» haqqında deyilənlər; onlara aid etnoqrafiya, mifologiya, dil və onomastika bu qımız içən saqa-qamər boylarının yaşadığı olayların oğuzlarla bağlı olduğunu aydın göstərir. «Oğuz zamanı» deyimində arxaik qat Oğuz xan çağından Targıtay dönəminə (m.ö.XV əsr) aiddirsə, həmin deyim sonrakı qatları məhz Alpər Tunqa, yəni saqa, qamər çağına qədər (m.ö. XIII-VI əsrlər) davam edən zamana köklənmişdir. Saqa- qamər basırıqlarında aşkar olunan uzunboylu insanlar xalq arasında «oğuz ölüsü» kimi dəyərləndirilsə və Avropada məşhur skit kurqanı «Oğuz kurqanı» adlınırsa, bunları təsadüfi uyğunluq saymaq olmaz.

Hay tarixçisi Zaxari Kanakertsi «*Bayat* boyunun *eliqamarlu* (qamərli- eli) soyundan Apağ adlı bir kişi» deyimini işlətmişdir.⁸¹ Buradakı *bayat* və *qamər* ilişkisi dolayısı ilə Dədə Qorqud boylarında

⁸⁰ Ak- Saka qalası (KDQ, I. 157); Bölgənin Ak-Sıka şəklində adı XIV əsrəçən qalmışdı. «əmir Teymur Göycədən Alınca qalasına gələndən sonra, 1394-cü ilin avqustunda Ak-sıka bölgəsinə ordu göndərir»(Kırzioğlu, 1992, 153).

⁸¹ Канкерци, 1969, 154.

əks olunmuşdur. Belə ki, Qorqudun özü qam ərlərin varlığı sərgilənən «tanrı» anamlı *bayat* boyundandır və *qamər* etnonimində «şaman» anamlı qam sözü *Kam- büre* bəyin adında zəif görünsə də, *Qam-qan* oğlu Bayındır xanın «ulu şaman» (qam-xan) soyundan olması həmin anlamı qabarıq verir.

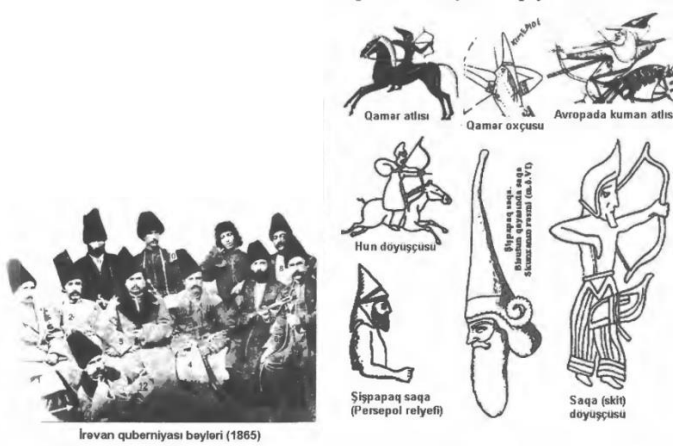
Daha çox saqa və kuman boylarının etnografik göstəricilərindən biri dünyasını dəyişən soylu bəylərin anıt daş heykəlləridir. Ukraynada bulunan anıt daş heykəldə olduğu kimi, onların harada tapılmasından asılı olmayaraq, əksərinin «sağ əlində qədəh, sol əlinin isə kəmərdə olması» pozası bir kanonik xarakterə malikdir. Öncə qeyd etmişdik ki, belə anıt daşların hələlik ən qədim nümunəsi Qobustanda 3№-li kurqanda, sonrakı örnəklərisə qədim Kuman bəyliyi quzeyində (Hakkari), Astarə və Abşeronda tapılmışdır; anıt daşın prototipləri olan bu buluntulardan birincisi m.ö. III, digərləri də m.ö. II minilliyin ortalarında və son əsrlərinə aiddir. Ön Asiyadan doğu və quzey yönə aparılan bu daşbaba gələniyi Azərbaycanda davam etsə də, nə yazıq ki, nadanlar bunların əksərini dağıtmışlar. Azərbaycan tarixçiləri isə bu heykəllərin məhvini ürəkəgrısı ilə qəyd etməklə kifayətlənmişlər.⁸²

Ön Asiyada yaranmış daşbaba gələniyinin quzey və doğu ölkələrə qədim Azərbaycandan aparılması quşqusuzdur, çünki bu şəkildəki örnəklərin tarixi ardıcılığı köçün yönünün aydın göstərir. Daşbabaların üzərində aparılan müqayisə də göstərir ki, qədim kuman və saqa boyları bu gələniyi, özəlliklə, kanonik görüntü və duruşu minillər boyu yaşatmış, köçdükləri yerlərə aparmışlar. Daha sonra türklərin daşbaba gələniyi Qırçaq çölü boyunca yayılmışdır.

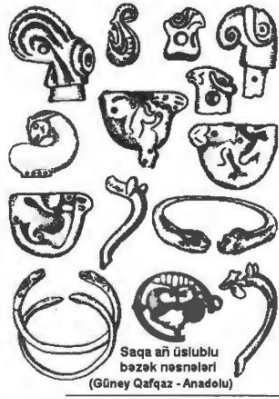
⁸² AT, 1996, 173-174; Көжүшов, 1986, 107.

Saqa-qamər etnografik bəlgələrindən biri də onların içində geyim və papaqlarına görə seçilən «qara-donlu» və «şiş-papaq» etnonimlərilə verilənlərdir. Azərbaycanda qaradonlu, qarapapaq boyları müxtəlif bölgələrdə görüldüyü kimi, «şişpapaq» etnonimi ilə tanınanları da yunan yazıları *ordokorubant*, qədim pers yazıları *tigraxauda* şəklində saqa- qamər çağında onların yaşadığı bölgələr üzrə qeyd etmişdir. Müxtəlif bölgələrdə ortaya çıxan bu rəsm əsərlərindəki *şişpapaq* saqa (skit), qamər (kimer) döyüşçülərinin papağı sonralar hun, kuman boylarında görüldüyü kimi, azər türkləri içində də geniş yayılıb, XX əsrə cən davam etmişdir. Polyak alimi Tadeuş Vasilevski yazır ki, bulqarların başında qoyun dərisindən hazırlanmış «şiş papaq» olurdu.⁸³

Saqa eli çağında Azərbaycan iqtisadi durumuna görə inkişaf etmiş ölkələrdən sayılırdı. Belə ki, burada suvarma kanallarının olması, əkinçi boyların əldə etdiyi taxıl məhsulları, inkişaf etmiş üzümçülük, bağ-bostan haqqında yazılı qaynaqların verdiyi məlumatlar arxeoloji araşdırmalarla təsdiq olunur. Azərbaycanda heyvandarlığın inkişafı üçün münasib doğəl şərait vardı.

⁸³ «*czapli nosii wysokie*» (HB, 1988, 37).

Qaynaqlar burada iribuynuzlu mal-qara ilə yanaşı, qoyunçuluğun geniş yayılması, özəlliklə böyük ilxılar və atçılıq haqqında xeyli bilgi verir. Dulusçuluq və dəmirçilik sənətinin inkişaf səviyəsini göstərən arxeoloji tapıntılar əksər bölgələri əhatə edir. Saqa eli çağına aid Güney Qafqaz arxeoloji materialları içində xeyli ən üslublu bəzək əşyaları vardır. Bunların sırasında, özəlliklə Mingəçevir və ərzurum yaxınlığında Hasankale wazıntılarında ortaya çıxmış qolbağları diqqəti çəkir:⁸⁴

Saqalar tunc dövrünün dəmir dövrü ilə əvəzləndiyi çağlarda m.ö. VIII əsrdə siyasi meydana çıxmışdı. Tərkibində xeyli dəmirçi sənətkarlar olan saqaların silahları təkmilləşdirməsi üçün gözəl şərait yaranmışdı. Bu imkandan bacarıqla bəhrələnən saqa döyüşçüləri artıq ox ucluqlarını dəmirdən tökdü. Dədə Qorqud oğuzları buna «dəmrən» deyirdi. Saqa oxçuları minil boyu ətraf ölkələrin döyüşçülərinə örnək olmuşdu. Onlar Azərbaycana gələndə mada gəncləri oxatma sənətinin sirlərini saqa oxçularından öyrənirdilər. Ksenofont pers şahı Kuruşla bir saqa süvarisi arasındakı olayı, onun oxatma məharətini, həm də açıqürəkli olmasını oxunaqlı sözlərlə təsvir etmişdir.⁸⁵

⁸⁴ Дьяконов, 1956, 254; Есаян-Погребова, 1985, 104, 127.

⁸⁵ Kiropediya, VIII. III. 26-33.

Voronej yaxınlığındakı kurqandan tapılmış bu gümüş qab üzərində Herodotun Targitayla bağlı qələmə aldığı soykökü mifi əks olunmuşdur. ⁸⁶ Ortada Targitay böyük oğlu Elbæg (El-tegin) ilə, aşağıdakı fraqmentdə Targitay ortancıl oğlu Ərbæg (Ər-tegin) ilə, yuxarıda qabın üzərindəki şəkildə isə Targitay hələ saqqalı olmayan kiçik oğlu Kələk (Kələtegin) ilə təsvir olunmuşdur. Oğuz xan çağından *yay* hakimiyyət simvolu olduğu kimi, Targitay da oğuz- türk dövlətçilik gələniyinə uyğun olaraq, hökmdar seçilən kiçik oğluna *yay* verir:

Azərbaycanda yaranmış Saqa eli ərazisində Azaq yaxasından qayıdan saqalardan öncə yaşayan iç-oğuz boyları, buranın əvvəlki etnik durumu haqqında yazılı bəlgələr əsasən Urartu dilindədir. Bu ərazilərin batı sınırları Urartu dövlətinin əsas bölgələri olduğundan, bəzi asur qaynaqlarında qeyd olunan yer-yurd adlarını da nəzərə almaq lazım gəlir. Urartular tərəfindən işğal olunanda Arazın sol yaxaları İrəvan bölgəsi «Aza ölkəsi» adlanırdı. ⁸⁷ Urartu çarı I Arğıştinin (786-764) vaxtında *az* adlı boyların bu bölgəsini sonralar Strabon *Azar* (Azər) adı ilə verir.⁸⁸ Urartu yazılarında Arazdan yuxarıda *azər* (az), *ulduz* (ultuza) boylarının yaşadığı bu ərazilər «Kuarli ölkəsi» də adlanırdı. ⁸⁹

Targitay 3 oğlu ilə

(Gümül qab)

Göycə hövzəsinə bir neçə dəfə yürüş edən Urartular burada *Uduri- Etiuni*, *Ku- Albani*, Kürün yuxarı axarında *Kuriani* bölgə adlarını qeyd etmişlər. Göycənin batısında verilən *luer* boyadı sonralar burada *Loru* (Pənbək) adında görünür. İqa(ni) bölgə başçısının

⁸⁶ Раевский, 1977, 15.

⁸⁷ Арутюнян, 1970, 156, 343.

⁸⁸ Strabon, XI. 14.3.

⁸⁹ Меликишвили, 1954, 57, 65-66.

Kapur(ini) adı daşması da diqqəti çəkir.⁹⁰ Kapur// Qapur şəklində yazılan qədim adların türkcə olması isə quşqu doğurmur.⁹¹

Beləliklə, Saqa elinin yarandığı mərkəzi bölgələrin əvvəlki əhalisi içində az (azər), ulduz, alban, kuər adlı türk boylarının yaşadığı bəlli olur. Saqa eli batıda qamər, subar (sa-sper), güneydə isə matien, mana boyları ilə əhatə olunmuşdu. Saqa eli dağılandan sonra saqa boylarının çoxu Azərbaycanda qaldı. K. V. Trever doğru olaraq yazır ki, skitlərin (saqaların) sonrakı nəsilləri Alban ittifaqına daxil oldu.⁹² Plini (VI. 13. 18-39) və Tasit (*Ann.* II. 68) albanların qonşuluğunda saqa boylarının yaşadığını qeyd etmişlər. Hay qaynaqları da Xəzər yaxasındakı Maskut (massaget) çarlığını Alban ilə qonşu verir.⁹³ Arrian yazır ki, İskəndərə qarşı vuruşan Daranın ordusunda Atropatın başçılıq etdiyi mada qoşununda sakesin, kadusi və alban əskərləri vardı.⁹⁴ Göründüyü kimi, Azərbaycanda qurulan Saqa elinin ərazilərində öncə türk boyları yaşadığı kimi, ondan sonra qurulan Alban elində də həmin boylara qoşulan saqa və saqalarla gəlib, burada məskunlaşan digər türk boyları vardı. Onlardan qalan türkcə sözlər, onomastika bunu deməyə haqq verir. Ona görə də, Strabonun Alban elində verdiyi 26 boydan çoxunun türklər olması şübhəsizdir. Çünki Saqa eli çağında bu elin əhatə etdiyi ərazilərdə yaşayan türk boylarının çoxu ümumi *saqa* adı altında görünmürdü, həm də bu elin quzey bölgələri haqqında yazılı qaynaqlar da bəlgə buraxmamışdır. Saqa eli dağılandan sonra isə buradakı türk boylarından bəziləri artıq öz adları ilə görünməyə başlayır.

Saqa elinin siyasi durumu qonşu dövlətlərlə əlaqədə aydın görünür. Saqa-qamər əlaqələrindən yuxarıda bəhs etmiş və bunların qohum boylar olduğunu söyləmişdik. Qamər başbuğu Tuğdameni *Saqa və Qutium* çarı ünvanı ilə verən asur yazısı da bunu təsdiq edir.

⁹⁰ УКН, 155.

⁹¹ Keçmiş saqa yurdunda Göycə gölü yaxasında tapılmış aramey əlifbası ilə azər dilində olan yazılı daş m.ö. II əsrə aiddir («Yeni Azərbaycan» qəz. 26 yanvar, 2005).

⁹² Тревер, 1959, 49.

⁹³ Еремян, 1966

⁹⁴ Арриан, 1962, 110(III.8.4).

Bisütun yazılarında da elam- pers variantlarında *saqa*, akad variantında isə *qamər* yazılmışdır.

Saqa- Urartu ilişkilerinden danışarkən, hər şeydən öncə, diqqətə almaq lazım gəlir ki, Saqa eli Urartunun zəbt etdiyi Urmu və Göycə gölləri arasındaki ərazidə qurulmuşdu. Hətta tarixi bəlgələr olmasa belə, məntiqə görə, saqalar dövlət qurmaq üçün Urartuları bu torpaqlardan sıxışdırıb çıxarmalı idi və bu olaylarda «yerli xalqlar da saqalara kömək edirdi». ⁹⁵

Asur ordusunda 670-ci illərdə muzzdlu qamər əskərləri görünür. ⁹⁶ Bu siyasəti saqa bəylərilə də qohum olmaqla qurmaq istəyən asur çarları hər vasitəyə əl atırdılar. Qamər bəyləri kimi, saqa elbəylərinin də Urartulara nisbətən, asurlarla münasibətində ziddiyət vardı. Bu boyların bəzi soyları öz bəylərilə Asura qarşı olan Mana və Mada qüvvələrinin yanında idi. Lakin Asur çarının qızı ilə evlənən nüfuzlu saqa bəyi *Partatu* və sonralar onun oğlu *Madi* asurlarla müttəfiq olub, dağılmaqda olan Asur dövlətinin ömrünü xeyli uzatdı. İ. M. Dyakonova görə, Kiçik Asiyanın batı bölgələrini tutan qamərləri də oradan bu Madi sıxışdırıb çıxarmışdı. ⁹⁷ Görünür, sonralar asurlardan istədikləri vergini ala bilməyən saqalar Asur dövlətinə qarşı Babil-Mada ittifaqına qoşuldu.

Saqa-Mana əlaqələri dostluq və müttəfiqlik şəratində davam edir. Asurlar 670-lərdə manalılara yardım edən saqa bəyi İşpakayı məğlub etdiklərini yazırlar. ⁹⁸ Saqa bəylərilə Mada çarlarının münasibəti isə təzadlarla müşayiət olunur: əlaqələr qah dostluq-müttəfiqlik, qah da düşmənçilik ilə davam edir. Saqaların ilk gəlişində, Herodota görə, bunların arasında savaşı baş vermiş və saqalar məğlub olmuşlar. Sonra saqalar Madadan bac alaraq, onları uzun müddət dəstəkləyir, VII əsrin 30-20-ci illəri arasında isə Kiaksar qonaqlığa dəvət etdiyi saqa bəylərini öldürür və bundan sonra bəzi saqa tayfaları Quzey Qafqaza qayıdır. Həmin qonaqlıqla başlanan içoğuz- dışoğuz savaşı «Dədə Qorqud» eposunda da verilmişdir.

⁹⁵ Арутюнян, 1970, 331.

⁹⁶ АВИИУ, №66.

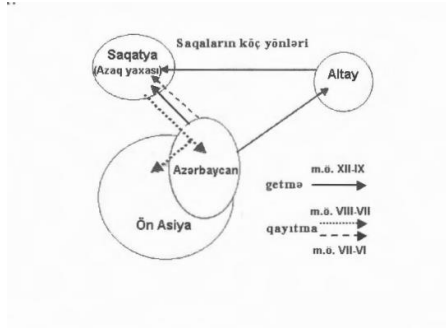
⁹⁷ Дьяконов, 1956, 234.

⁹⁸ АВИИУ, №63; №65.

Saqa-Mada əlaqələri minil sonraki pers- suvar əlaqələrində olduğu kimi cərəyan edir. Mada imperiyasının qurulmasında saqa qüvvələrindən istifadə olunsada, sonrada imperiyanın başına keçən perslər yalnız saqa qüvvəsindən istifadə etdikləri çağlarda onlara yaxşı münasibət göstərmişlər, əksər hallarda isə, özəlliklə, Tumruz xatun (Tomiris) Araz yaxasında II Kuruşun başını kəsdirib qanlı tuluğa salandan sonra saqalara qarşı ən qatı düşmən mövqeyində durmuşlar. Hətta perslər nə vaxt saqa döyüşçülərinə qələbə çalmışsa, hər il həmin qələbə gününü bayram edib şənlənmiş və bunu *sakeya* adlandırmışlar. Strabon hətta müxtəlif bölgədə belə *sakeya* olayını göstərir; Kappadokiyanın Zel şəhərində perslərin saqaları qırdığı gün, bir də Kuruşun hiylə ilə qurduğu tələyə düşərək, başı içkiyə qarışan saqaların qətl olunduğu gün.

Beləliklə, m.ö. II minildə Araz yaxasında yaşayan saqa boylarının m.ö. VIII əsrdə doğuda və Azaq yaxasında görünməsi, Dunay çayından Çin səddinəcən 7 min kilometrelik bir ərazidə iz qoyması onların köç yönünü göstərməklə bərabər, həm də saqaların tərkibində müxtəlif türk boylarının olduğunu sərgiləyir. Zaman-zaman bu boyların adı (hun, avar, subar və s.) ortaya çıxır. Altay-Sibir bölgələrindən Azaq yaxasına gələn saqalar burada soydaşları qamərləri yerindən çıxardır və onların ardınca m.ö. VII əsrin əvvəlində Azərbaycana gəlir (qayıdır). Azərbaycanda saqa boylarının qurduğu Saqa eli təxminən 80 il (m.ö. 670-590) davam edir.⁹⁹ Qüdrətli saqa elbəyləri Ön Asiya ölkələrindən vergi alır. Onların akınları Urartu- Asur kimi dövlətlərin də dağılmasında səbəb olur. Artıq bəzi saqa bəyləri üçün Azərbaycanda qalmaq öz əhəmiyyətini itirirdi, çünki burada Mada kimi nəhəng bir dövlət yaranmaqda idi. Ona görə də, onlardan bəziləri öz tayfaları ilə Azaq yaxasına qayıdıb, orada Saqatya (Skit) elini qururlar.

⁹⁹ Дьяконов, 1956, 272-273.

ANADOLU'DA KİMMERLER VE İSKİTLER; YENİ BULGULAR VE YENİ DEĞERLENDİRMELER

*Rahmi Serhat KEMER**

ÖZET

İskitler, M.Ö. 11. Yüzyıldan itibaren Asya bozkırlarından, Kimmerler ise II. binyıldan itibaren Kuzey Karadeniz'den bilinen göçebe kültürlerdir. Kimmerler hakkında fazla bilgimiz olmamasına karşın İskitlere dair bilgimiz nispeten daha fazladır. İskitlerin bir kısmının yerleşik hayat sürerken, diğer kısmının ise göçebe hayat tarzını benimsediği bilinmektedir. M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren İskit varlığı Tuva'dan Kazakistan'ın doğusuna kadar olan bölgede son derece belirgin bir şekilde görülmektedir. Bahsedilen zamandan itibaren söz konusu coğrafyada görülen Arzhan, Pazırık, Esik gibi kurganlar “Krali İskitler” tanımını sorgulamaya yol açmaktadır. Bununla birlikte Doğu Kazakistan'da yer alan Akbaur-1 yerleşiminde Çiftçi İskitlerin izlerine rastlanılması Herodotos'un kitabında yalnızca M.Ö. 5. yüzyıldan sonrasını ve Kuzey Karadeniz bölgesinde yaşayan İskitleri eserine konu aldığını göstermektedir. Oysa günümüzdeki verilere göre Asya'da Karasuk kültüründen Tagar kültürüne geçiş oldukça net olmakla beraber İskit tipi ok ucu ve hayvan üsluplu sanat gibi İskitlere mâl edilen malzemelerin ilk örnekleri yine bu coğrafyada karşımıza çıkar. Çalışmamız sırasında “İskitler Asya ve Kuzey Karadeniz'de oldukça zengin bir buluntu grubunu ardında bırakırken Anadolu'da neden böylesi bir kültür geliştiremediler? Özellikle Ön Asya coğrafyasında karşımıza çıkan ve birçok yerleşik devletin adeta korkulu rüyası hâline gelen “Göçebe İskitler” nasıl bu kadar etkili olmayı başardılar? Anadolu'da Demir Çağı yıkım tabakalarına sebep olan gerçekten bu göçebe toplumlar mıydı?” gibi soru ve sorunlara eğileceğiz.

Anahtar Kelimeler: İskit, Kimmer, Bozkır kültürü, Anadolu, Demir Çağı.

* Arkeolog, rahmiserhatkemer@gmail.com.

CIMMERIANS AND SCYTHIANS IN ANATOLIA; NEW FINDINGS AND NEW ASSESSMENTS

ABSTRACT

Scythians, BC. From the Asian steppes since the 11th century, Cimmerians II. They are nomadic cultures known from the Northern Black Sea region since the millennium BC. Although we do not have much information about the Cimmerians, we have relatively more information about the Scythians. It is known that some of the Scythians lead a settled life, while the other part adopts a nomadic lifestyle. B.C. IX. The Scythian presence has been seen very clearly in the region from Tuva to the east of Kazakhstan since the 16th century. Kurgans such as Arzhan, Pazırık and Esik, which have been seen in the aforementioned geography since the mentioned time, lead to questioning the definition of "King Scythians". However, the traces of Farmer Scythians in Akbaur-1 settlement in Eastern Kazakhstan are only found in the BC Herodotus book. It shows that he took the Scythians living in the Northern Black Sea region after the 5th century as the subject of his work. However, according to today's data, although the transition from Karasuk culture to Tagar culture is quite clear in Asia, the first examples of Scythian materials such as Scythian arrowheads and animal-style art appear in this geography. During our study, "Why couldn't the Scythians develop such a culture in Anatolia while they left behind a rich group of finds in Asia and the Northern Black Sea? How did the "Nomadic Scythians", who appeared especially in the Asia Minor geography and became the nightmare of many settled states, succeeded in being so effective? Was it really these nomadic societies that caused the Iron Age destruction strata in Anatolia?" We will focus on questions and problems such as.

Keywords: Scythian, Cimmerian, Steppe culture, Anatolia, Iron Age.

GİRİŞ

Herodotos İskitlerin yaşadığı coğrafyayı şöyle tanımlar; “Çiftçi İskitler” Borysthenes ırmağından (Dinyeper) Pantikapés ırmağına (Dinyeper’in doğu kolu) kadar olan bölge içerisindedir, Çiftçi

İskitlerin doğusunda, Pantikapes'ten Gerros ırmağına (Donetz ırmağı) kadar olan bölgede “Göçebe İskitler”, onların da doğusunda, Gerros'tan Tanais'e (Don ırmağı) kadar “Krali İskitler” yaşar* . Devamında, Tanais ırmağı ile birlikte İskit ülkesinin sınırının sona erdiğini söylese de Sauromatalar, Thyssagetler, Iyrkailer ve bunların kuzeydoğusunda yine başka bir İskit boyunun yaşadığını ve bu boyun Krali İskitlerden ayrılarak buraya geldiğini anlatır†. Herodotos'un verdiği bu bilgileri değerlendirecek olursak öncelikle belirtmemiz gerekir ki, Herodotos'un burada bahsettiği zaman aralığı muhtemelen M.Ö. 3. yüzyıl dolaylarıdır; Sarmatlar M.Ö. 3. yüzyılda Don nehri civarına gelmişler ve M.Ö. 2. yüzyıl başlarında ise İskit coğrafyasını ele geçirip Tuna nehrine kadar ilerlemişlerdir‡. Diğer yandan İskit yurdu için Kuzey Karadeniz topraklarını adres gösteren Herodotos, Göçebe İskitlerin önceki zamanlarda Asya'da yaşadıklarını ve Massagetler ile yaptıkları savaştan yenik duruma düşmelerinin ardından bölgeye geldiklerini ve kendisinin de bu görüşe katıldığını belirtir§. Yukarıda bahsedilen olay “Krali İskit” terimi ile beraber ele alındığı zaman, karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır; Asya'da yer alan kültürler İskitlere değil, İskitlerin çeşitli boylarına ait olmalıdır oysa altın elbiseli adam ve Pazırık kurganları gibi yüksek bir kültür bulunması Asya'da bir başka “Krali İskit” varlığının ispatı durumundadır. Bu açıdan İskitleri, Perslerin yaptığı gibi gruplara bölerek incelemek daha yerinde olacaktır ki demir çağında yaşamış göçebe bir topluluğun böylesi geniş bir coğrafyayı tek merkezden yönetmiş olmaları ihtimali oldukça düşüktür.

* Herodotos IV, 18-20.

† Herodotos IV, 21-22.

‡ Durmuş 2002, 637.

§ Herodotos IV, 11.

ANADOLU'DA KİMMER VE İSKİTLER

İskitler M.Ö. VIII. yüzyılda Asya'dan batıya doğru göç etmeye başlamışlardır¹. Kafkasya dolaylarında iki kola ayrılan İskitlerin Kuzey yönünde ilerleyenleri Kuzey Karadeniz topraklarına ve ilerleyen dönemlerde Yunan topraklarına, Güney yönünde ilerleyenleri ise Anadolu'da Doğu ve Orta Anadolu'da faaliyet gösterirken ilerleyen dönemlerde Mısır'a kadar ilerlemişlerdir. Herodotos bu göçün başlangıcı için şu bilgileri vermektedir; "Asya'da Massagetlerle yaptıkları savaştan yenildikten sonra Kimmerlerin yaşadıkları yere gitmişlerdir. Kimmerler büyük bir istila ile karşı karşıya kaldıkları düşüncesiyle kendi aralarında görüşmüşler ve halk kaçmayı, krallar vatanlarını savunmayı önerdiler. Bu zıt görüşler sonucu bir iç savaş çıktı ve geride kalanlar İskitler söz konusu coğrafyaya gelmeden yurtlarını terk ettiler"². Bir başka anlatıya göre ise Asya bozkırlarında bir kargaşa çıkmış, Arimaspesler İssedonosları, İssedonoslar ise İskitleri yurtlarından atmışlar ve en nihayetinde İskitler yine Kimmer yurduna ulaşmışlardır. Ancak Herodotos, şair Aristes'dan aldığı bu bilginin İskitlerin söyledikleriyle uyuşmadıklarını söyler³. Her iki anlatının da ortak yönü Asya bozkırlarında çıkan kargaşadır. Ancak biz çalışmamızda hakkında en iyi bilgi edinebildiğimiz ilk anlatıya yoğunlaşacağız. Bu anlatının en büyük sorunlarından biri Kimmerlerin kendi aralarında savaşmalarıdır. Herodotos'un deyişiyle "büyük bir İskit ordusu" kapıya dayanmışken Kimmerler neden kendi aralarında savaşıp zaman ve asker kaybına sebebiyet vermişlerdir?⁴. Üstelik anlatının devamında İskitler, Kimmerleri kovalamaya başlamışlar ancak Kafkaslar'da Kimmerler kıyı boyunca, İskitler ise Kafkasları sağlarına alarak ilerlemişlerdir⁵. Bu durumda Kimmerlerin Kafkas geçitlerine gelene kadar İskitlerle karşılaşmış olmaları gerekmez miydi? Üstelik iç savaş sonucunda mevcudu azalmış ve yitik bir halde... Üstelik İskitler, Kimmerlerin yurtlarını terk edip Kafkaslar üzerinden Anadolu

¹ Gryaznov 1980, 56; Kemer 2018, 22-23.

² Herodotos IV, 11.

³ Herodotos IV, 13.

⁴ Baz 2016, 48.

⁵ Herodotos IV, 12.

topraklarına girdiklerini görmesi ve peşlerinden ilerlemesi gerekirken neden farklı bir güzergâh kullanmışlardır? Dahası İskitlerin bir bölümü neden Kimmerlerin yurtlarına yerleşmişlerdir? Kimmerler muhtemelen bu olaydan önce İskitlerin askeri güçleri hakkında bilgi sahibiydiler o halde bir iç savaşın kendi sonlarını getireceklerinin farkında değiller miydi? Üstelik aynı Kimmerler ilerleyen yıllarda Anadolu topraklarına girerek Urartu ve Lidya'yı yıpratmış ve yağmalamış, Frig devletini yıkmış ve Assur devletiyle savaşmıştır. Böyle bir iç savaşın ardından ve böylesi kısa sürede bu kadar güçlü bir durumda olmaları pek mümkün görülmemektedir. Bir diğer sorun Kimmer halkının krallarına karşı çıkmasıdır. M.Ö. 1. binyılda yaşayan bir bozkır halkının kendi krallarına karşı çıkarak başıbozuk bir halde kendi başına karar vermesi ve uygulaması pek mümkün görünmemektedir. Kimmer ve İskit kültürlerini arkeolojik buluntu terminolojisi üzerinden ayırt etmek neredeyse imkânsızdır⁶, o halde bu iki kültürün birbirine yakın hayat tarzları ve dünya görüşleri bulunması oldukça olasıdır. Asya coğrafyasından bilinen Arzhan, Pazırık ve Esik gibi kurgan grupları açıkça demir çağı toplumlarının liderlerine ve atalarına karşı duydukları saygıyı açıkça gözler önüne sermektedir. Son olarak takip meselesine geri dönecek olursak her iki kültürün Kafkasya ve Anadolu'ya girişleri arasında yaklaşık olarak 40-50 yıllık bir zaman farkı görülmektedir⁷. GTÇ-EDÇ dönemlerine ait olduğu düşünülen ve Urartu'nun kuzey bölgesinde yer alan birçok savunma yapısı ve göçebe/yarı göçebe topluma ait olduğu düşünülen yapıların ve buluntuların varlığı yapılan yüzey araştırmalarından bilinmekle birlikte bu yapıların hangi sebepten ötürü ve ne zaman yapıldıkları, kimlere ait olduğu belirsizdir⁸. Bilindiği üzere Anadolu topraklarına ilk girenler Kimmerler olmuştur. Kimmerler hakkında ilk bilgileri SAA 5 144 ve SAA 5 145 numaralı mektuplardan edinmekteyiz. SAA 5 144'te Kimmerlerin Usunali adlı yerde kamp kurduklarından bahseder. SAA 5 145 ise çok daha ayrıntılı bilgiler vermektedir; Kimmerlerin Mannea'dan ayrılıp Urartu topraklarına girdiği ve Urartu'nun ise saldırmak için kar yağmasını beklediği

⁶ Tarhan 1979, 357.

⁷ Kretschmer 1921, 939; Artamanov 2020, 34.

⁸ Lafli-Patacı 2014, 32-34; Lafli-Patacı 2015, 26-28.

görülmektedir. Bu anlatıya göre Kimmerler kıyı boyunca devam ederek, Anadolu'ya kuzeyden değil günümüzde İran sınırında bulunan Mannea topraklarından girmişlerdir. Ancak yine aynı metinde geçen Sarduri ismi oldukça tuhaftır çünkü II. Sargon'un döneminde Urartu kralı I. Rusa idi. II. Sarduri M.Ö. 755-730 yılları arasında kral ilen, II. Sargon tahta M.Ö. 722 yılında geçmiştir⁹. Hazırlıkların tamamlanması ile yapılan savaş sonucunda Urartu mağlubiyete uğramış ve söz konusu olan bu mağlubiyet Assur prensi Sanherib'in ve diğer casusluk faaliyetlerinde bulunan Assurluların kral II.Sargon'a gönderdiği istihbarat verilerinde açık bir şekilde görülmektedir;

“Efendim sarayın yöneticisine, hizmetkârınız Arad-Sin. Kimmerler Manna'nın ortasından ileri doğru çıktılar ve Urartu ülkesine girdiler (...) Ishtarduri (...) Uesi şehri yöneticisinin habercisi Urzana'ya gitti. (...) hakkında (...) diyerek (...) askerler (...) onların gelmesine izin ver. Bütün Urartu ülkesi Bulia ve Suriana şehirlerinin halkından dolayı son derece korktular”¹⁰.

“[Şulmu]-Bel, Haberciler Sarayı vekili (aşağıdaki rapor ile) huzuruma geldi:

Urzana bana yazdı:

Urartu kralının ordusu Kimmerlere karşı yapılan askeri seferde yenildi, Waisi'nin yöneticisi öldürüldü; biz henüz detaylı bilgiye sahip değiliz fakat çok geçmeden ayrıntıları öğrenip, size tam raporu göndereceğiz. [Bundan başka]: [Sar]ru-lu-dari'nin [komutası altındaki] süvariler ortadan kayboldu ve Urartu'ya doğru kaçmaktalar...”¹¹.

“Efendim krala; sizin hizmetkârınız Sin-ahhe-riba. Efendim krala sağlık! Assur iyidir, tapınaklar iyidir, kralın tüm kaleleri iyidir. Efendim kral gerçekten memnun olabilir.

Ukkalı bana (bu mesajı) gönderdi: Urartu kralının askerleri, Kimmerlere karşı yaptıkları askeri seferde çok kötü

⁹ Toptaş 2020, 34.

¹⁰ RCAE I, 112.

¹¹ SAA 01, 030.

mağlup oldular; yöneticilerinden on biri askerleriyle birlikte yok edildiler; başkumandanı ve yöneticilerinden ikisi [esir alındılar]. O (kendisi) [...p...e yolu] almak için geldi, [...] onun ülkesinin mükemmellikleri [...] [da...] durakladılar.

Bu Ukkalının raporuydu.

Assur-reşşuwa bana şöyle yazdı:

Urartular hakkında gönderdiğim önceki raporda, Urartuların feci bir yenilgiye uğradıklarını bildirmiştim. Şimdi onun ülkesi yine sakin ve yandaşlarının her biri kendi bölgesine gitti. Onun başkomutanı Kaqqadanu esir alındı; Urartu kralı Wazaun bölgesindedir.

Bu Assur-reşşuwa'nın raporuydu.

Birate yöneticisi Nabû-le'i bana şunları yazdı:

Sınır boyundaki kalelerde bulunan nöbetçilere Urartu kralı ile ilgili haberleri sordum ve onlar (bana şunu söylediler): Onun askerleri Kimmerlere karşı girilen askeri yürüyüşte çok kötü bir şekilde mağlup edildi. Onun yandaşlarından üçü askerleriyle birlikte öldürüldü. O kendisi kaçtı ve ülkesine girdi, fakat ordusu henüz (geri) dönmedi.

Bu Nabû-le'i'nin rapuruydu”¹².

Söz konusu raporlara bakarak Kimmerlerin Urartu'ya girişlerini I. Rusa dönemine tarihlemek mümkündür. I. Rusa'nın uğradığı bu ağır mağlubiyetin ardından II. Sargon'un meşhur sekizinci seferini yapmak üzere Urartu üzerine yürüdüğü bilinmektedir¹³. Ancak bu görüşe katılmayıp Kimmer saldırısının sekizinci seferin ardından yaşandığını söyleyenler de vardır¹⁴. Bu noktada belirtmemiz gerekir ki II. Sargon'un sekizinci seferi sırasında Urartu tahtında kimin olduğu konusunda da fikir ayrılıkları mevcuttur. Genel olarak tahtta Sarduri oğlu Rusa'nın oturduğu belirtilse de Erimana oğlu

¹² SAA 01; 031.

¹³ Kemer 2019, 49; Salvini 1995, 85.

¹⁴ Fuchs 2012, 155-156.

Rusa'nın bu süreçte hükümdar olduğunu belirtenler de bulunmaktadır¹⁵. Assur metinlerinde Kimmer adı ilk defa bu dönemde görülür. Assurlular Kimmerleri "Gimirrai" ismi ile tanımlıyorlardı. Bu sefer sonrasında I. Rusa intihar etmiş¹⁶ ve yerine Urartu tahtına II. Arğişti geçmiştir. II. Arğişti, Kimmerler ile bilinmeyen bir yerde savaşmış ve mağlup olmuştur¹⁷. Söz konusu savaşın tarihi genel olarak M.Ö. 707 yılı olarak kabul edilir. Assur metinleri bu savaştan şu şekilde bahsetmektedir;

"(...) Urartu halkı (...) korkarlar (...) onun düşmanlığından dolayı yöneticilerinden dokuzu öldürüldü. Baş Kahya'ya karşı olan yönetici, bize karşı olan yönetici, Sha-Asurdubu'ya karşı olan yönetici, Muşaşir şehrine karşı olan yönetici, Uasae ülkesinin yöneticisi, Şip (...) ülkesinin yöneticisi, Karsippari ülkesinin önceki iki yöneticisi, Şattare ülkesinin yöneticisi, toplam dokuz yönetici öldürüldü ve onların kralı kendini kötü duruma düşürdü, (o) dağlara kaçtı (...) krallarının karargâhından arta kalanları onlar görmedi onlar (...) (kralın) onun nasıl kaçtığını bilmiyordu (...) 100 (...) memlekete giden yol (...) 100 (...)"¹⁸.

Metinlerde de açıkça görüldüğü üzere I. Rusa ve II. Arğişti'nin hüküm sürdüğü zaman aralığında Kimmer ve Urartu orduları iki kez karşı karşıya gelmişlerdir ancak söz konusu zaman aralığında bölgede İskitlere atfedilen herhangi bir faaliyet bulunmamaktadır. Söz konusu savaşlar ile ilgili bu metinlerden başka somut bilgi ve belge de bulunmamaktadır. İleride göreceğimiz üzere Urartu coğrafyasında ok uçları, şiddetli yangın tabakaları bir savaşın varlığını açıkça gösterse de bu saldırıların kim tarafından yapıldığını tanımlamak şu an için olanaksızdır. Söz konusu savaşın ardından Kimmerlerin batıya doğru ilerledikleri bilinmekle birlikte¹⁹ bölgede artık İskit faaliyetleri görülmeye başlamıştır. Yine bu söz konusu

¹⁵ Bknz, Kuhrt 2017, Tablo 29; Sagona-Zimansky 2018, Tablo 9.1; Zimansky 2018; Tablo 2.

¹⁶ Tarhan 1984, 111.

¹⁷ Rea 2013, 15.

¹⁸ Tansuğ 1949, 537.

¹⁹ Çilingiroğlu 1994, 99.

savaştan 2 yıl sonra, M.Ö. 705 yılında II. Sargon'un Tabal ülkesinde öldürülmesi bu olayın arkasında Kimmerlerin olabileceğine dair güçlü emareler barındırmaktadır²⁰. Tüm bu bilgilere istinaden karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır; İskitler, Kimmerleri kovalayarak ve Kafkas dağlarını sağlarına alarak ilerlerken, Kimmerler kıyı şeridinden ilerlemişlerdir. Kimmerler madem İskitlerden kaçıyorlardı o halde neden batıya doğru ilerlemek yerine güneye, yol üzerindeki ulaşılabilir ilk devlet üzerine doğru ilerlediler? Urartu devletinin kuzeydeki varlığı oldukça zayıftır ki askeri savunma sistemlerini büyük ölçüde kalelerden oluşmaktadır ve başkent Tuşpa etrafında sıralanmışlardır. Üstelik Kimmerler ve İskitler söz konusu coğrafyada ilk kez Manna topraklarında görülmüşlerdir²¹. Göç hareketlerinin belki de en önemli sorunu farklı yollardan, aynı yere giden ve birbirini kovaladığı iddia edilen iki atlı kavim var ancak küçük bir pürüz ile; iki göçebe kavim arasındaki 40-50 yıllık bir zaman farkı... Aralarında bu kadar uzun bir zaman farkı bulunmalarına bakarak bu “kovalamacayı” nasıl yorumlamalıyız? Herodotos bahsettiği kovalamacanın bu yönüyle ilgilenmemiştir ve onun Anadolu için verdiği bilgiler oldukça kısıtlı kalmaktadır. Buraya kadar sunduğumuz kanıtlar açıkça göstermektedir ki ortada bir takip yahut kovalamaca gibi bir durum söz konusu değildir üstelik ilerleyen zamanlarda Kimmerler Batıya - Tabal ülkesi, Frig, Lidya- doğru ilerlerken İskitler Güneye -Pers, Assur, Mısır- doğru yönelmişlerdir. Yani bu iki atlı kavim Ön Asya coğrafyasında doğrudan karşı karşıya gelmemişlerdir, ileride değineceğimiz üzere birkaç defaya mahsus olmak üzere dolaylı yünden askeri açıdan karşı karşıya geldikleri düşünülmektedir.

İskit teriminin ilk kez I. Arğişti döneminde kullanıldığı düşünülmektedir²². Söz konusu metinlere bakacak olursak;

“... Etiuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Eriahi ülkesi'ni ve Katarza Ülkesi'ni ele geçirdim ve İşqigulu Ülkesi'ne kadar

²⁰ Kemer 2019, 47.

²¹ Dönmez 2002, 34

²² Çilingiroğlu 1994, 73.

ilerledim. Oradan Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar götürdüm...”²³.

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argıştı der ki: Eriahi Ülkesi'ni ele geçirdim ve İrdaniu Şehri'ni ve İşqigulu Ülkesi'ne kadar da ele geçirdim”²⁴.

Metinlerde açıkça görüldüğü üzere henüz Kimmer ve İskit göçleri başlamadan önce Urartu devleti İskit Ülkesine karşı sefer düzenlemiştir. Bu durumda İskitlerin Anadolu'ya yayılmaları ve tercih ettikleri güzergâhın rastgele olmadığı ve hem Anadolu'yu hem de Anadolu'da yer alan devletleri tanıdıkları açıktır. Bu durumda kasıtlı olarak Kimmerlerin peşinden gitmemişlerdir demek de mümkündür. Sonuç olarak diyebiliriz ki; İskitlerin Kimmerleri takip ve/veya kovalamacasının somut bir karşılığı bulunmamaktadır. II. Rusa dönemine gelindiğinde yukarıda değindiğimiz savaş ortamı bir kenara bırakılmış ve hem Kimmerler ile hem de İskitler ile anlaşma yoluna gidilmiştir. Kimmerlerle yapılan anlaşma sonucu Urartu ve Kimmer güçleri müttefik olmuşlardır²⁵. Bu anlaşma büyük olasılıkla güneydeki Assur tehlikesinin önüne geçmek adına Urartu'nun yararına olmuştur. Bununla birlikte Kimmerlerin bir kısmı müttefik olarak Urartu topraklarında kalmasına karşın bir kısmı ise batıya doğru göç etmeye başlamışlardır. Sanherib'in dönemine ait bölgede gelişen Kimmer faaliyetlerine dair yazılı belge bulunmamaktadır ve söz konusu olan Assur kralının Anadolu üzerine dört sefer düzenlediği bilinmektedir. Bunlar M.Ö 705 yılında muhtemelen babasının öldürülmesinin intikamını almak üzere soylularını Kulummeliler üzerine göndermesi, M.Ö. 699 yılında Ukku'ya, M.Ö. 696 yılında Hilakku üzerine (Grekler ile deniz ve kara savaşı) ve M.Ö. 695 yılında Tabal ülkesi üzerine sefer düzenlemiştir. Veliht prens olduğu dönemde Kimmer saldırılarını yakından takip etmesine rağmen Kimmerlere karşı herhangi bir girişimde bulunmaması düşündürücüdür. Olasılıkla bu dönemde Kimmerler, Assur'un baş düşmanı olan Urartu'yu zayıflatmaya devam ettikleri için “düşmanımın düşmanı benim

²³ Payne 2006, 8.1.1.

²⁴ Payne 2006, 8.1.7.

²⁵ Durmuş 1997, 274.

dostumdur” tarzı bir politika yürütüyordu ya da yakından tanık olduğu Kimmer saldırılarına Assur’un da maruz kalmaması için bu atlı göçebe toplumlardan uzak kalma düşüncesi içerisindeydi. Yine de bu durum bölgedeki Kimmer faaliyetleri hakkında neden bilgi verilmediği hususunu açıklamıyor.

Kimmerlerin batıya göç etmeye başlamaları II. Sargon'un ölümünden önce olmalıdır²⁶. II. Rusa'nın söz konusu anlaşması ve ardından gelişen olaylara dair en net belgeler ise Asarhaddon döneminden kalmadır. Bu döneme ait fal metinlerinden birinde Urartu ve Kimmer ordularının Şupria kalesine saldırılarından endişe edildiği görülmektedir²⁷. Asarhaddon döneminde İskit ismi Assur metinlerinde ilk kez geçer. Assurlular İskitleri “Aşguazi” olarak tanımlamışlardır. II. Rusa'nın dönemine ait olan bir yazılı metin ise Urartu-İskit ilişkisini oldukça belirgin bir şekilde ortaya çıkarmaktadır;

“Argiştı oğlu Rusa'nın şehirde(?) olduğu o yıl, İşugulu Ülkesi'nin adamı Şagaturtara, Mana Ülkesi'nin Aka Bölgesi'ne gittiği zaman, tanrı Haldi, Qilba Dağı karşısındaki Rusahinili Şehri'nde beni yüksek tahta oturttu”²⁸.

Görüldüğü üzere II. Rusa babası ve dedesinin uyguladığı savaş politikasını terk etmiş ve onlarla barış yapma yoluna gitmiştir. Onların Manna Ülkesindeki varlıklarını tanımış ve onlarla saldırmazlık anlaşması yapmıştır²⁹. Bu sayede hem kendi topraklarını saldırılara karşı koruyabilmiş hem de İskitleri güneye, Assur sınırına göndererek Assur'dan gelebilecek saldırılara karşı tampon bölge oluşturmuştur. II. Rusa yalnızca tampon bölge oluşturmakla kalmamış aynı zamanda İskit sınırı yakınlarında yer alan; Adilcevaz, Bastam, Çavuştepe, Danalu, Kaleoğlu Kalesiyah, Kızkalesi ve Sangar gibi yerleşim yerlerinde askeri üs ve karakollar inşa ettirmiştir³⁰. II. Rusa'nın bunca askeri üs ve kale inşasına girişmesi ilerleyen

²⁶ Bknz. Kemer 2019, 47.

²⁷ SAA 04 018.

²⁸ Payne 2006, 12.3.5.

²⁹ Tarhan 1984, 113.

³⁰ Dönmez 2002, 34.

dönemlerde bölgeden gelebilecek İskit saldırılarını durdurmaya yöneliktir ve gerçekten de II. Rusa'nın bu endişesi gerçekleşmiş İskitler Urartu yerleşim ve kalelerine saldırmaya başlamışlardır. Ayanis'te bulunan ve benzerlerini Adilcevaz kabartması, Persopolis duvar resimleri ve Kuzey Karadeniz ile Asya'da yaşayan göçebe topluluklardan bildiğimiz ve "akinakes" olarak adlandırılan bir kılıç ele geçmiştir³¹. Yine Rusahinili kentinde de sözü edilen kılıç varlığı bilinmektedir³² Kenti ve Kalesi³³, Çavuştepe Kalesi³⁴, Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri³⁵, Yoncatepe Kalesi³⁶, Ayanis³⁷, Toprakkale/Rusahinili³⁸, Bastam³⁹, Agrap Tepe⁴⁰, Zendan-i Süleyman⁴¹, Baba Jan⁴², Susa⁴³, Persepolis, Pasargadae, Bisitun, Shari Qumis, Yarım Tepe ve Nad-i Ali⁴⁴, Tureng Tepe⁴⁵ gibi yerleşim yerleri ve kalelerde yoğun görülen literatürde İskit tipi ok ucu olarak bilinen ok uçlarının ele geçmesi İskitlerin bu yerleşim yerleri ve kalelere saldırdığı şeklinde yorumlanmasına yol açmıştır. İskit tipi ok ucu, kovanlı, genellikle tek nadiren çift mahmuzlu, bazen iki bazen de üç kanatlı, çoğunlukla tunçtan bazen de demirden yapılmış olan ve Demir Çağı'nda Anadolu ile Ön Asya'nın diğer bölgelerinde Avrasyalı atlı savaşçıların varlıklarına işaret eden ok uçlarını tanımlayan bir terimdir. Ön Asya'nın hemen hemen tüm bölgelerinde görülen İskit tipi ok uçlarının kimliği konusunda, yani Kimmerlere mi yoksa İskitlere mi ait olduğu ya da her iki ulus tarafından da mı

³¹ Çilingiroğlu 2011, 89-91.

³² Daragan and Podobed 2021, 40-43.

³³ Schmökel 1961, 639.

³⁴ Belli 2000, 215.

³⁵ Belli 1996, 389.

³⁶ Belli-Tozkoparan 2006, 170; Belli 2006, 389.

³⁷ Çilingiroğlu 2005, 63.

³⁸ Topaloğlu 2009, 59.

³⁹ Kroll 1979, Abb. 15/1, 16/30-32, Taf. 51/6; Kroll 1988, Abb. 2/3-4, Abb. 3.

⁴⁰ Muscarella 1973, Fig. 27/2-3, 5-13.

⁴¹ Boehmer 1965, Abb. 77/c.

⁴² Goff 1978, Fig. 14/23.

⁴³ Ghirshman 1954, Pl. XLIII, XLIV; Stronach 1974, 244.

⁴⁴ Muscarella 1988, 107, 110.

⁴⁵ Cleuziou 1977, 192.

kullanıldığı veya Anadolu ve Ön Asya'da yerel olarak üretilip bölgedeki yerleşik halklarca kullanılıp kullanılmadığı halen tartışma konusudur⁴⁶. Yukarıda değindiğimiz bazı yerleşimlere yapılan saldırılar hakkında bilgi verecek olursak;

Yukarı Anzaf Kalesinde saldırı izlerini en iyi takip edebildiğimiz alan, kalenin kuzey kapısının avlusudur. Saldırılar sırasında söz konusu bölgede bulunan 70-80 cm. kalınlığındaki yangın tabası saldırının şiddetini açıkça gözler önüne sermektedir⁴⁷. Yine bu avludaki yangın sırasında 81 büyükbaş, 452 küçükbaş, 1 köpek, ve 1 tavşan iskeleti olduğu tespit edilmiş ve bunların %60'ı yanarak kömürleştiği görülmüştür⁴⁸. Bu kadar çok sayıda hayvanın kale içerisinde bulunması konusunda çalışmalar yapan Belli bu hususta iki öneri ileri sürmüştür⁴⁹;

İlk görüşe göre hayvanlar kale içerisinde yer alan ahırlarda bulunuyorlardı. Ancak bu durumda ortaya iki problem ortaya çıkmaktadır. İlk olarak yüzlerce hayvan hemen her gün, sabah ve akşam 1.60 m. genişliğindeki kapıdan nasıl girip çıkıyorlardı? Bir diğer problem ise, İskitlerin bu saldırıyı sabah mı yoksa gece mi yaptıkları hususudur. Bu kadar çok hayvanın kalede yer alması saldırının gece ya da sabaha yakın bir vakitte yapılmış olabileceğini gösterir. Ancak ileride de değineceğimiz üzere uzun mesafe ok atışı yapan atlı savaşçıların gece saldırısında hedeflere düzgün bir atış yapması pek mümkün değildir, bunun yerine gündüz saldırılması daha olasıdır.

Diğer bir öneri ise Aşağı Kale'de yaşayan insanların değerli eşyaları ve hayvanlarıyla geçici olarak Yukarı Kale'ye sığınmış olma ihtimalleridir. Bu ihtimal daha inandırıcı görülmektedir. Bunun

⁴⁶ Boehmer 1972, 115; Burney 1966, 79; Cleuziou 1977, 190, 193; Curtis 1984, 28; Çilingiroğlu 2005, 65, Derin-Muscarella 2001, 197-203; Medvedskaya 1982, 90; Moorey 1971, 87; Moorey 1980, 65; Osten 1937, 110; Özdemir-Işıklı 2017, 51; Piotrovsky 1959, 239; Sulimirski 1954, 308, 313; Sulimirski 1978, 17 ve Yamauchi 1983, 94.

⁴⁷ Belli 1998, 24.

⁴⁸ Belli 1998, 25.

⁴⁹ Belli 1996, 389-390.

dışında Kale’de yer alan mutfak alanının yetersiz kalması ve Güneybatıdaki 4 nolu depo odası gibi bazı mekânlara ocak ve tandır eklenerek geçici olarak mutfak olarak kullanılması da⁵⁰ bu görüşü destekler niteliktedir.

Bir diğer merkez Yoncatepe Kalesidir. Burada akropol alanında bir saray yapısı tespit edilmiş ve yapının ağır bir yangın tabakası ile sonlanması ve akropol eteklerinde bulunan İskit tipi ok uçları bu saldırının İskitler tarafından yapıldığı ekinde yorumlanmasına yol açmıştır⁵¹.

Sarayın zemin katında yer alan E6I olarak adlandırılan depo odasında çıkan yangın sonucu ahşap kapı, kapı kirişleri ve tavan örtüsü ile birlikte depoda bulunan yanıcı maddelerin yanması sonucu kalın bir yangın ve is tabakası olduğu görülmüştür⁵². H7I olarak adlandırılan tabanı sal taşlarından oluşturulmuş ve üzeri açık avlunun döşeme taşları arasında karbonlaşmış mercimek taneleri olduğu görülmüştür ve bu durum Belli tarafından şu şekilde yorumlanmıştır;

“Çok büyük bir olasılıkla ani düşman saldırı sırasında saraydan kaçan insanlar yanlarına mercimek almışlar, ancak panik sırasında mercimeklerin bir kısmı avluya dökülmüştür⁵³”. E7I alanında bulunan depodaki her şeyin yerli yerinde olması, sarayda yer alan kuzey mutfak odasında çok sayıda seramiğin in-situ halde ele geçmesi ve bir tabak içerisinde karbonlaşmış yiyecek kalıntısı ani bir saldırı yapıldığını, bu sırada burada bulunanların yerleşim yerini ani bir şekilde terk ettiği doğrular niteliktedir⁵⁴.

Diğer bir inceleyeceğimiz Urartu yerleşimi II. Rusa tarafından inşa edilen Rusahinili (Toprakkale)’dir. Burada İskit okçularınca atılan alevli okların kale içerisindeki birçok yapının yanmasına yol açtığı düşünülmüştür⁵⁵ ve söz konusu saldırı sonrasında yerleşim yeri

⁵⁰ Belli-Ceylan 2000, 449.

⁵¹ Belli 2006, 389.

⁵² Belli-Tozkoparan 2005, 191.

⁵³ Belli-Tozkoparan 2005, 193.

⁵⁴ Belli-Kavaklı 2001, 37; Belli 1996, 149.

⁵⁵ Belli 2001, 188.

terk edilmiştir⁵⁶. Yapı içerisinde ele geçmiş olan İskit tipi ok uçları ve 30 cm.'ye varan şiddetli yangın tabakaları burasının İskitler tarafından tahrip edildiği şeklinde yorumlanmasına yol açmıştır⁵⁷. En nihayetinde Urartular tüm bu saldırılara karşı koyamayarak M.Ö. 585 yıllarında tarih sahnesinden çekilmiştir.

Diğer yandan II. Rusa henüz hükümdarken Assur'da iktidar Asarhaddon'a geçmiş ve Urartu kalelerine saldıran İskitler aynı zamanda Assur hududunu, Kimmerler ise Frig ve Lidya topraklarını tehdit etmeye başlamışlardır. Söz konusu dönem hakkında en net bilgilerimiz Assur metinlerinden gelmektedir;

“Mihranu halkının Pitâneliler olarak adlandırdığı Til-Assur'da yaşayan hain Barnakelileri ayaklarımın altında çiğnedim. Manna halkını, asi barbarları perişan ettim ve İskitli İşpakai'nin ordularını(?) kılıcımla vurdum, onlarla birlik olan müttefikleri onu kurtaramadı”⁵⁸.

Söz konusu metinde II. Rusa'nın başarılı politikası olan İskit-Manna ittifakını açıkça görmekteyiz. Bununla birlikte Assur topraklarına yapılan ilk İskit saldırısı M.Ö. 676-675 yılları arasında yapıldığı düşünülmektedir⁵⁹. Asarhaddon olasılıkla bu başkaldırının önüne geçmek adına Manna topraklarına bir sefer düzenlemiş ve ittifakı yıkarak İskit kralı İşpakai'yi öldürmüştür. Olasılıkla Manna topraklarında yaşayan İskitleri kuzeye, Urartu topraklarına doğru iten sebep budur. İşpakai'nin ölümünün ardından Assur kaynaklarında İskit kralının adı Bartatua olarak geçmektedir. Asarhaddon, kızını İskit kralı Bartatua ile evlendirmiştir ancak bu evliliğin hangi tarafça istendiği konusu belirsizlik taşımaktadır;

“İskitlerin kralı Bartatua, kral kızlarından biriyle evlenmeye talip olduğu mesajını Assur kralı Asarhaddon'a gönderdi –eğer [Assur] kralı Asarhaddon ona kızını verirse, İskitlerin kralı Bartatua [Assur kralı Asarhaddon] ile iyi niyetle,

⁵⁶ Topaloğlu 2009, 59.

⁵⁷ Erzen 1979, 6.

⁵⁸ ARAB II, 517.

⁵⁹ Dönmez 2002, 35.

barış dolu, doğru ve dürüst sözlerle konuşacak mı? Assur kralı Asarhaddon'u memnun etmek için [ne gerekirse] yapacak mı?"⁶⁰.

Metinde evlilik teklifinin Bartatua tarafından yapıldığı söylene de Asarhaddon'un evlilik dolayısıyla bir ittifak arayışı içerisinde olduğu ve İskitlere karşı duyduğu endişe açıkça görülmektedir. Olasılıkla Asarhaddon'u, İskitlerin İşpakai'nin intikamını almak üzere Assur'a saldırımları düşüncesi tedirgin etmektedir. Tabii burada bir İskit kralının Assur gibi güçlü bir imparatorluğun prensesi olan Şerua-eterat ile evlenmeyi talep edecek kadar güçlü olması da gözden kaçırılmaması gereken bir husustur. Bununla birlikte Bartatua'nın bu evlilik ile ne amaçladığı tam olarak bilinmese de Asarhaddon'a ait fal metinlerinde sürekli İskitlerin Assur ülkesi ve şehirlerine saldırma endişesi görülmektedir⁶¹. Söz konusu metinlerin altısında İskitlerin Kimmerler, Mannalar ve Urartular ile bir ittifak kurup Assur'a saldırı düzenlemelerine karşı duyulan endişenin dile getirilmiş olması ortaya ciddi bir kronolojik sorun çıkmasına sebep olmaktadır⁶². Bunun yanı sıra Herodot'un verdiği göç anlatısına göre Kimmer ve İskitlerin birbirini kovalaması gerekiyordu ancak burada bir ittifak kurmalarından bahsediyoruz. Tüm bu gerçeklikler ile birlikte Herodot'un söz konusu hadiselerden yüzyıllar sonra yaşaması ve kendi deyişiyile "duyduklarını yazması"⁶³ sebebiyle anlattıklarının tamamen doğru olmadığı kanaatindeyiz ancak tümüyle ret etmek de hata olacaktır. Buna karşın dönemin çağdaşı olan Urartu ve Assur metinlerinin birincil kaynak olarak değerlendirilmesi daha yerinde olacaktır. Asarhaddon döneminde evlilik yoluyla kurulan bu ittifak Assur'un elini güçlendirmiş ve rakipleri olan Urartu, Manna, Med ve Kimmerlere karşı üstünlük kazandırmıştır, yine bu ittifak sayesinde İskitler Ön Asya'da en güçlü ve en etkili dönemlerini yaşamışlardır. Bu ittifakın etkilerine bakacak olursak Assur ile Urartu toprakları arasında kalan Subria kentine Assurlular M.Ö. 673 yılında bir saldırı

⁶⁰ SAA IV, 20.

⁶¹ Bknz; SAA 04 023; SAA 04 024; SAA 04 35; SAA 04 036; SAA 04 037; SAA 04 039; SAA 04 040; SAA 04 066; SAA 04 067; SAA 04 71.

⁶² Bknz; SAA 04 024; SAA 04 035; SAA 04 036; SAA 04 037; SAA 04 039; SAA 04 040.

⁶³ Herodot IV; 8.

düzenleyip Subria'yı Assur toprağı haline getirmişlerdir⁶⁴. Bu olay bile başlı başına ittifakın sahip olduğu güç hakkında yeteri kadar bilgi vermekle birlikte söz konusu tarihten 6 yıl öncesinde, M.Ö. 679'da Teuşpa'yı ve Kimmer ordusu yok ettiğini şu metinlerden öğrenmekteyiz;

“Ülkesi çok uzakta olan barbar Kimmerli Teuşpa'yı bütün askerleriyle birlikte Hubuşna ülkesinde kılıçtan geçirdim”⁶⁵.

Bu durum açıkça hem Orta Anadolu'da hem de Doğu Anadolu'da Kimmerlerin etkili bir rakip olarak görüldüklerini göstermektedir. Bununla birlikte Assur-aha-iddin'e ait başka bir sorgu metninde⁶⁶ Kilikya bölgesindeki Kimmerlere dair çekinceler görülmektedir ancak bu metnin Teuşpa ile yapılan savaştan önce mi yoksa sonrasında mı yapıldığı ve Kimmerlerin tam olarak nerede bulduklarına dair belirsizlikler bulunmaktadır⁶⁷. Yine bu bahsedilen dönemlerde Kimmerlerin Frigya'yı yağmaladıkları ve tarih sahnesinden sildikleri bilinmektedir. M.Ö. 709'da Muşkili Mita'nın (Midas) teslim olmasıyla birlikte Friglerin bölgedeki etkinlikleri azalmış ve yazılı kaynaklar Frigler ile ilgili bilgi vermemeye başlamışlardır. Bu sebepten bahsedilen Kimmer saldırısının hangi Kimmer kralının yaptığı, saldırının hangi yıl gerçekleştiği ve bu dönemde Frig kralının kim olduğu gibi birçok belirsizlikler mevcuttur. İlk önemli sorun Muşkili Mita ile Frigyalı Midas'ın aynı kişiyi mi yoksa iki farklı kralı mı tanımlamak için kullanıldığıdır. Genel olarak kabul edilen görüş aynı kral ve ülkeyi tanımladığı şeklinde olsa da⁶⁸ bunun aksini savunanlarda bulunmaktadır⁶⁹. Burada belirtmemiz gerekir ki; Orta Anadolu'nun doğu ve batısında çanak çömlek açısından oldukça belirgin farklar bulunmaktadır. Alishar gibi doğuda yer alan merkezlerde devetüyü yüzeyli kırmızı/kahverengi astarlı, boynuzlu geyik ve geometrik desenli çanak çömlek formları

⁶⁴ Adalı 2017; 66-67.

⁶⁵ RINAP 4 1 iii 43-46.

⁶⁶ SAA 4; 17.

⁶⁷ Adalı 2019; 165.

⁶⁸ Dezsö 2018, 155.

⁶⁹ Wittke 2004; Sevin 1982, 254.

yaygınken, batıda (Gordion çevresinde) açkılı gri çanak çömlek formu görülmesi iki farklı ülke olduğu düşüncesini desteklerken yazılı metinlerde geçen Muşkili Mita isminin Frigyalı Midas ismine olan yakınlığı diğer düşüncelyi destekler durumdadır⁷⁰.

Bir diğler önemli sorun M.Ö. 8.-4. yüzyıllarda dünya atmosferinde bulunan C14 miktarında oluşan dalgalanma sonucu radyokarbon analizlerinin sağlıklı sonuçlar vermemesinden kaynaklanmaktadır. Örneğın M.Ö. 750'de ölmüş olan organik bir malzeme, M.Ö. 350 yılında ölmüş olan organik malzeme ile aynı miktarda radyokarbon içermektedir⁷¹. Erken Frig tabakası olan YHSS 6A'nın yıkımının tarihlenmesi hususunda ilk çalışmaları gerçekleştiren Young, söz konusu tabakayı M.Ö. 700'lere tarihlenmişse de sonraki yapılan çalışmalar ışığında bu tarih bir yüzyıl geriye M.Ö. 800'lere çekilmiştir⁷². Bu çalışma öncesinde YHSS 6A tabakasının yangın ile sonlanması Kimmer saldırıları ile açıklansa da M.Ö. 800 dolayları Kimmer saldırıları için oldukça erken bir tarihtir⁷³. Üstelik Assur metinlerinde Kimmerlerin böylesi erken tarihlerde Orta Anadolu'da bulduklarını gösteren herhangi bir rapor bulunmamaktadır.

Bir diğler sorun MM tümülüsü (Midas Mound) olarak bilinen ve Midas'a ait olduğu düşünölen tümülüstür⁷⁴. Birçok araştırmacı tümülüs içerisinde altın eserlerin az olması ve Kimmer saldırılarının ardından böylesi görkemli bir mezar inşasının mümkün olamayacağını belirtmiştir⁷⁵. Altın azlığından bahsetmişken Herodot, Midas'ın altınlarını Delphoi tapınağına sunduğundan bahsettiğini de hatırlamak gerekecektir⁷⁶ ve yalnızca bu tümülüste değil çağdaş diğler tümülüsler ve Yassihöyük tabakasında da altın azlığı dikkat çekici bir detaydır. MM tümülüsü son araştırmalar ışığında M.Ö. 740'a tarihlenmiştir⁷⁷.

⁷⁰ Sagona-Zimansky 2018, 316.

⁷¹ Sagona-Zimansky 2018, 320.

⁷² Muscarella 2008; Voigt 2005, 27.

⁷³ Voight 2007, 74-75.

⁷⁴ Akurgal 1955, 123.

⁷⁵ Young 1981, 102.

⁷⁶ Herodotos I, 14.

⁷⁷ Manning vd. 2001.

Bu durumda burası Assur kaynaklarında M.Ö. 8. yüzyılın sonlarına değin ismini gördüğümüz “Muşkili Mita” (^{KUR}mus-ka-a ^mmi-it-ta-a) için yapılmış olamaz. Sonuç olarak bu konuda söylenebilecek en net şey bu tümülüsün kimin için yapıldığını bilmiyor oluşumuzdur. Diğer yandan MM tümülüsü ile Kul-oba kurganının ve Başadar kurganının mimari açıdan benzerliği söz konusu tümülüsün göçebe kültürler ile doğrudan yahut dolaylı olarak etkileşim içinde olduklarını göstermektedir⁷⁸. Bununla birlikte YHSS 6A ile YHSS 5 evresi arasında bölgedeki inşa faaliyetlerinin hızla artması ve YHSS 5 tabakasında en büyük yerleşmenin yaşandığının tespit edilmesi söz konusu dönemde krali bir boşluk yaşanmadığını göstermektedir⁷⁹. YHSS 6A tabakasından ele geçen göçebe kültüre ait malzemelerin az oluşu da Kimmer saldırısının boyutlarını tartışmaya açmaktadır. Bir sonraki YHSS 5 tabakasında M.Ö. 620-600 yılları arasına tarihlenen J tümülüsünden ele geçirilen 6 adet farklı tiplerde İskit tipi ok ucu buluntusu⁸⁰, M.Ö. 7. yüzyılın başlarına tarihlenen KY tümüsündeki iki atın kurban edilerek mezara bırakılması⁸¹ ve tümülüslerin yapılarındaki mimari özelliklerinin Altay kurganları ile olan benzerliği⁸² bizlere göçebe kültür etkisini açıkça göstermektedir. Tüm bu veriler ışığında Kimmerlerin söz konusu bölgeye geldiklerinde ciddi bir direnişle karşılaşmamış olduklarını ve yerleşik halk ile daha çok ticari ilişki kurduklarını söyleyebiliriz. Bunun dışında Boğazköy’den ele geçen at koşum takımı⁸³, yabani keçi betimli kayı dağıtıcısı parçası⁸⁴, Aşağı Şehir’in güneyinde bulunan evlerden birinde yer alan 10 cm. yüksekliğinde av ve hayvan dövüşü sahnelerinin işlendiği sunak⁸⁵ ve çok sayıda İskit tipi ok ucu buluntusu⁸⁶, Maşat Höyük yerleşiminde Demir çağı I. yapı katından at

⁷⁸ Marsadolov 2000, 247-258.

⁷⁹ Voight 2005, 31.

⁸⁰ Kohler 1995, 213.

⁸¹ Marsadolov 2000, 248.

⁸² Kohler 1995, 155.

⁸³ Boehmer 1972, taf. LVIII 1695.

⁸⁴ Ivantchik 2001, 86.

⁸⁵ Schachner 2019, Resim 144.

⁸⁶ Boehmer 1972, 110-113.

gömüsü ve 2 adet İskit tipi ok ucu⁸⁷, Demir çağı II. yapı katından ters simetrik atların betimlendiği koşum takımı parçası ve atlı savaşçı betimli bir seramik parçası⁸⁸ söz konusu bölgede Kimmer unsurlarının varlığına işaret etse de bu veriler henüz tartışmalı olup İç Anadolu’da “kesinlikle Kimmerlere aittir” denebilecek arkeolojik veriler bulunmamaktadır⁸⁹. Ancak her halükarda yukarıda değindiğimiz veriler dışında Norşuntepe’den bilinen at gömüsü⁹⁰ ile Demircihöyük-Sarıket mezarlığında at gömüsü ve at koşum takımları ile mezarın 8 m. ilerisinde ele geçen İskit tipi ok uçları⁹¹ ve Yozgat, Sivas, Kayseri, Çorum, Amasya ve Samsun’dan büyük çoğunluğu yasa dışı kazılar sonucunda ele geçirilen ve göçer toplumlara ait olduğu ileri sürülen malzemelerin varlığı⁹² bizlere Kimmerlerin batıya olan göçleri sırasında kullandıkları göç yolunu gösterir durumda olmalarından ötürü son derece önem arz etmekle birlikte kaçak kazılar yoluyla ele geçmesi sebebiyle bu eserlerin göç esnasına mı yoksa sonraki yaklaşık 200 yıllık süreçteki Kimmer faaliyetlerinin görüldüğü döneme mi ait olduğu gibi son derece hayati bir sorunun cevapsız kalmasına sebebiyet vermektedir.

Tabal ülkesinde gerçekleşen Dugdamme ile Assurbanipal’in mücadelesini Assur metinlerinden öğrenebilmekteyiz. Assur metinleri bizlere şu bilgileri aktarmaktadır;

“(…) tahkirle konuşan, Tabal kralı Mugalluyu beyim Assur ve Ninil’in korkusu sarıp boyundurluğumu çaktı. Kendinden çıkan kızını büyük atlar, ağır hediyelerle beraber gönderip ayaklarımı öptürdü. Oğlu (...) -ussi, her sene istisnasız olarak ağır hediyelerini gönderip beyliğime dua etti. Beyim olan büyük tanrıların yemini ile ona yemin ettirdim. Fakat o, onların büyük uluhiyetlerinin yeminini ihmal etti. Piç kral Dugdamme ile anlaştı. Tanrı Assur, hudutları değişmeyen büyük dağ, onu mağlup etti,

⁸⁷ Özgüç 1978, 17.

⁸⁸ Özgüç 1982, 58; lev. 74/10.

⁸⁹ Schachner 2019, 259-260.

⁹⁰ Hauptmann 1983, Abb. 2-3.

⁹¹ Seeher 1998, 138-139.

⁹² Dönmez 2002, 36-37.

alevli ateşte cesedini yaktırdı. Yağsız, atsız olarak kardeşleri, ailesi, akrabası, geniş ordusu, maiyeti, sayısız at ve katırları kendiliğinden Assur'a getirdiler"⁹³.

Söz konusu bu olay neticesinde Tabal ülkesi kralı Mugallu ve Hilakku ülkesi kralı Sanda-şarme'nin Assurlulara teslim olduğu görüşü yaygındır⁹⁴. Kimmerlerin Anadolu'da gösterdikleri faaliyetler Assurların Anadolu üzerindeki çıkarlarını tehdit ettikleri, dahası Assurların vassalı durumunda bulunan Geç Hitit Beyliklerinin de bu kaos ortamından istifade ederek kendi başlarına buyruk davranmalarına olanak sağladığı görülmektedir.

"Mağrur ve tanrı korkusu tanımayan (...) kral Dugdamme; kendi kuvvetlerine güvenip harp ve mücadele etmek için askerlerini topladı ve; Assur memleketi hududunda karargahını kurdu"⁹⁵.

"Tanrı Assur, Ninlil, Bel, Nabu, Arbail'li İştâr; (...) küstahlığına kızıp, hoşlarına gitmedi. Onların yüksek uluhiyetlerinin emriyle, gökten ateş düştü ve kendisini, askerlerini, karargahını kızarttı. Dugdamme korkup telaşlandı, ordusunu, karargahını toplayıp; geriye memleketine döndü"⁹⁶.

"Tanrı Assur, Ninlil, Bel, Arbail'li İştâr, bana itimad eden tanrıların korkusu onu sardı, iyilik ve barış elçilerini kabul ettim. Altın, alacalı elbise, (...)ler, büyük atlarla beraber, beyliğimin binek vasıtası olan araba koşumları, (...) harp teçhizatını ağır hediye olarak gönderdi ve ayaklarımı öptürdüm. Assur memleketi hududunu bozmaması için Assur ve Ninlil'in yemini ile yemin ettirip onunla beraber ben de yemini kuvvetlendirdim"⁹⁷.

"Beyim Assur'un korkusu onu sardı, delirdi, aklını kaybedince bileklerini ısıırıyordu. Vücudunun yarısına felç indi. Hastalık geldi uzuvlarını yırtarcasına kaşıyordu ve erkeklik uzvu

⁹³ Tansuğ 1949, 549.

⁹⁴ Dezsö 2018, 157.

⁹⁵ Tansuğ 1949, 538.

⁹⁶ Tansuğ 1949, 539.

⁹⁷ Tansuğ 1949, 540.

düştü. Ahu feryatla ve çürüyerek hayatı söndü. Oğulları kendi elleriyle birbirlerini hançerlediler beyim olan büyük bey Assur'un şöhretini ilan ettiler. Bunu işittiğim gün büyük tanrılar olan Assur ve Ninlil'in kudretini övdüm ve hürmetle eğildim ki o tanrılar bana yardım ettiler. İtaat etmeyen bakiye düşmanları Tanrı Assur, Ninlil, Bel, Nabu, Arbail'li İştar gibi itimad ettiğim tanrıların korkusu sardı ve ismimin zikrinden korktular ve köleliklerini gönderdiler”⁹⁸.

Metinlerde açıkça görüldüğü üzere anlatımlarda açıkça farklılıklar bulunmaktadır. Dugdamme'nin ve ordusunun akıbetinin ne olduğu belirsiz, çelişkili ifadelerle anlatılmıştır. Bu durum Dugdamme'nin savaş başlamadan ölmesi⁹⁹ gibi bir sonuç ortaya koysa da özellikle savaşa tanrıların ve tanrılara atfedilen güçlerin dahil edilmesi sonucu böyle bir savaşın hiç yaşanmamış olma ihtimalinin de düşünülmesine sebebiyet vermektedir¹⁰⁰. Söz konusu savaşın ne zaman yaşandığı konusunda birçok görüş vardır¹⁰¹. Eğer M.Ö. 627 yılını kabul edecek olursak Yunanlı yazarların da değindiği Kimmer-Lidya savaşlarındaki Kimmer kralının Dugdamme olduğu hem batı hem de doğu kaynaklarınca onaylanmış bir gerçeklik olacaktır ancak aşağıda da göreceğimiz üzere Assur metinlerinin, Lidya saldırılarını gerçekleştiren Kimmer kralının ismini doğrudan vermemeleri bizleri bu konuda çekimser kalmaya itmektir.

Batı Anadolu coğrafyasına baktığımızda burada söz konusu dönemde Lidya devleti bulunmaktadır. Assur kayıtlarına göre M.Ö. 664 dolaylarında Gyges, Assurbanipal'e elçiler yollamıştır ve Assurlular Lidya ülkesini ve dilini tanımadıkları için Lidya elçilerinin kendilerini tanıttıklarından bahseder. Metni yazan kâtiplere göre Gyges rüyasında tanrı Assur'u görmüş ve Kimmerlere karşı koymak için Assur kentinden yardım istemesini tanrı Assur söylemiştir¹⁰². Sonucu ise Assur metinleri şu şekilde dile getirmiştir; “

⁹⁸ Tansuğ 1949, 543-544.

⁹⁹ Kalaç 1941, 997.

¹⁰⁰ Demir 2008, 24.

¹⁰¹ Demir 2008, 24; Dezsö 2018, 158.

¹⁰² RINAP 5/1; ii 95-ii 102.

Benim krali ayaklarıma kapandığı günden itibaren (Gyges), Assur ve İhtar, tanrıların lordlarımin yardımıyla, onun ülkesindeki insanları rahatsız eden ne benim ayaklarıma kapanmayan ne de babamdan korkmayan Kimmerleri yendi. Kimmerlerin ele geçirdiği iki reisini demir zincirlere vurarak bana zengin hediyeler ile gönderdi”¹⁰³.

Gyges Assur’dan aldığı destek ile Lidya civarlarında faaliyet göstermeye başlayan Kimmerleri bozguna uğratmıştır. Bu savaşın Sardes’in uzağında yapıldığı genel kabul gören görüştür¹⁰⁴. Bununla birlikte Kimmerlerin bölgeye ne zaman gelmeye başladıkları ve savaşın ne zaman gerçekleştiği gibi konularda görüş ayrılıkları bulunmaktadır¹⁰⁵. Bu olaydan Herodotos bahsetmez, ona göre yalnızca Miletos ve İzmir’e ordu göndermiş ve Kolophon şehrini aldığı bilgisini verir¹⁰⁶. Assur metinlerinde söz konusu savaşın ardından Gyges’in Mısır ile ittifak kurduğu öfke dolu bir dille anlatılmış, ikinci Kimmer saldırısı hakkında şu aydınlatıcı metin yazılmıştır;

“Adım anıldığında önümde diz çöken Kimmerler (Gyges’in) tüm ülkesine saldırdılar ve onu etkisiz bıraktılar. Ondan sonra oğlu (Ardys) onun tahtına çıktı. Elçileri aracılığıyla bana mesaj gönderdi. Benim soylu ve krali ayaklarıma kapanarak dedi ki, tanrının koruduğu kral sensin. Babam senden ayrıldı ve ona kötü şeyler oldu, beni yani senden korkan uşağını koru”¹⁰⁷.

İkinci Kimmer saldırısı ve Gyges’in tahtan inmesi sürecinin hangi yıllarda yaşandığı tartışmalı olsa da M.Ö. 655-652 yılları arasında yaşanmış olması daha muhtemeldir¹⁰⁸. Söz konusu saldırı sırasında ve sonrasında Assur’un Lidya’ya destek gönderip göndermediği belirsizdir ancak söz konusu dönemde Assurbanipal’in kardeşi Şamaş-şumu-ukin ve Elamlılar ile yaptığı savaşlar¹⁰⁹ göz

¹⁰³ ARAB II, 784.

¹⁰⁴ San 1998, 68.

¹⁰⁵ Adalı 2017,71; Demir 2008, 28-29; Roosevelt 2017; 48.

¹⁰⁶ Herodot I, 14.

¹⁰⁷ ARAB II, 785.

¹⁰⁸ Demir 2008, 30.

¹⁰⁹ Adalı 2017, 71.

önüne alındığında Lidya'ya destek gönderilmemiş olması oldukça kuvvetli bir ihtimaldir. Bu süreçte Gyges'in öldürüldüğünü söyleyenler de bulunmaktadır¹¹⁰.

Üçüncü ve son Kimmer saldırısını ise Yunanlı yazarlardan öğreniyoruz;

“Göçebe İskitlerin yurtlarında kovdukları Kimmerler, Asya'ya geldikleri ve akropol hariç, Sardes kentini aldıkları zaman burada hüküm süren oydu (Ardys)”¹¹¹.

“Trerler diye çağrılan Kimmerler, Pontus'un sağındaki ülkeleri ele geçirdiler, Paphlagonia'ya ve sonra başka bir tarihte Phrygia'ya saldırdılar, Midas'ın boğa kanı içerek kötü bir sonu olduğu söylenir. Lygdamis askerlerinin başında, Lydia'dan İonia'ya kadar yürüdü ve başkent Sardesi ele geçirdi, fakat hayatını kaybetti”¹¹².

“Kallisthenes'e göre Sardies ilk önce Kimmerler, ondan sonra Trer'ler ve Lykia'lular tarafından ve son olarak da Kyros ve Kroissos zamanında zaptedilmiştir. Kallinos, Kimmerlerin Sardies'i ele geçirdiğinden söz ederken, bu istilanın Esionen'lere karşı yönetildiğini ilave eder”¹¹³.

Bu anlatılardan hareketle söz konusu saldırının tarihi olarak Ardys'in hükümlürlüğünün yedinci yılı olan M.Ö. 637¹¹⁴ dolaylarında gerçekleştiğini söyleyenlerin yanı sıra M.Ö. 645 yılı olarak kabul edenler de bulunmaktadır¹¹⁵. Bununla birlikte yukarıda sözü geçen Trerlerin bir Kimmer kabilesi oldukları ve Lykialılarla müttefik oldukları kabul edilmektedir¹¹⁶. Yukarıda adı geçen “Lygdamis” isminin Kimmer kralı Dugdamme olduğu kabul edilir. Assur kaynaklarının sessiz kaldığı bu saldırı girişimleri, Yunan

¹¹⁰ Roosevelt 2017, 48.

¹¹¹ Herodotos I, 15.

¹¹² Strabon I. 3. 21

¹¹³ Strabon XIII. 4. 8.

¹¹⁴ Spalinger 1978, 408.

¹¹⁵ Kaletsch 1958, 29.

¹¹⁶ Roosevelt 2017, 48.

kaynaklarınca tamamen Dugdamme'ye ithaf edildiği görülmektedir. Bu olaydan sonra Kimmer faaliyetleri hakkında yalnızca Herodotos şu bilgiyi verir;

“Ardys kırk dokuz yıl başta kaldı, yerine geçen oğlu Sadyattes on iki yıl kaldı ve ondan sonra Alyattes geldi. Bu, Medlerden Deiokes soyundan Kyaxares'e karşı savaş açtı. Kimmerleri, Asya'dan sürdü...”¹¹⁷.

Aradan geçen bunca zaman aralığı süresince kaynakların sessiz kalması ile yukarıda değindiğimiz Assurbanipal'in anlatımlarını göz önüne alacak olursak Kimmerlerin bölgedeki etkinliklerini kaybettiklerini söyleyebilmek mümkündür. Bu dönemde Kimmer kralı olarak geçen isim Sandakşatru'dur¹¹⁸. Ancak söz konusu bu kral hakkında yeteri kadar bilgimiz yoktur. Söz konusu zaman aralığında Kimmerlerin iki saldırı daha düzenlediklerini Yunanlı yazarlardan öğreniyoruz ancak bu saldırıları yapan kişinin Dugdamme mi yoksa Sandakşatru mu olduğu belirsizdir;

“Kroisos'un ortaya çıkışından önce bütün Yunanlılar özgürdüler, çünkü Kimmerlerin açtıkları sefer ki, İonia üzerine yapılmıştır ve daha eskidir, kentleri boyundurluk altına alamamış ve bir çapulcu akınından öteye geçememişti”¹¹⁹.

“Eski zamanlarda, Magnesialıların Kimmer kabilesi olan Treler tarafından tamamen yok edildikleri bir gerçektir”¹²⁰.

Görülen o ki, Kimmerler yerleşik hayata geçmemişler, zapt etmek yerine yağmalamayı tercih etmişlerdir. Bu süreçte Ephesus, Magnesia ve Artemis tapınağındaki yağmalama girişimleri Kimmerlere atfedilmiştir¹²¹. Kimmerler sonrasında olasılıkla Kilikya bölgesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir¹²². 28 Mayıs 585 tarihinde

¹¹⁷ Herodotos I, 16.

¹¹⁸ Tansuğ 1949, 544; Tarhan 1984, 116; San 1998, 76.

¹¹⁹ Herodotos I, 6.

¹²⁰ Strabon XIV. 1. 40.

¹²¹ Strabon XIV. 1. 40; Tarhan 1984, 115.

¹²² Adalı 2019, 173-174.

gerçekleşen Lidya-Pers savaşına gelindiğinde Kimmerler, Anadolu coğrafyasında tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

Tarihsel çerçevesini yazılı kaynaklar vasıtasıyla çizdiğimiz Kimmer saldırılarını arkeolojik bulgular ışığında incelemek, zayıf stratigrafik veriler yüzünden zordur. Söz konusu saldırıların yaşandığı tabaka, yangın ile sona eren Lidya III tabakası olarak adlandırılır. Bu dönemde akropoldeki veri yetersizliği dolayısıyla Herodotos'un bu konuda verdiği bilginin doğruluğunu tespit edebilmemiz olanaksızdır. Sardes'te ele geçen göçer toplumlara bağlanan eserler ve İskit tipi ok ucu dışında "Tunç Ev" (House of Bronzes, HoB) alanında görülen ani yıkım etkileri Kimmer saldırılarına bağlanmış ve alanda uzuvları kopmuş 15 insan ve hayvan iskeletleri şiddetli bir yıkım yaşandığı kanaatini oluşturmuştur. Söz konusu yıkımın ardından kısa sürede yeni bir yerleşim tabakası başlamıştır¹²³. Diğer bir yıkım alanı ise Paktolos Yamacı (Pactolus Cliff, PC) adı verilen mekânda tespit edilmiş ve HoB alanı ile benzer özelliklere sahip olduğu belirtilmiştir¹²⁴. Bunun dışında M.Ö. 7. yüzyılda Sardes'in surlarla çevrenmesini Kimmer akınlarına bağlanmıştır¹²⁵.

Tüm bunlara ek olarak Afyonkarahisar'ın Tatarlı beldesinde yer alan Tatarlı tümülüsüne de değinmek yerinde olacaktır. Tümülüste yer alan duvar resimlerinde silahlı dansçılar, kurban sahnesi, İskit-Pers savaşı, ziyafet sahnesi ve cenaze alayı gibi konular işlenmiştir. İskit-Pers savaşının anlatıldığı frizde toplam 33 savaşçı, 15 at ve bir araba bulunmaktadır. Birbilerine karşı ilerleyen Pers ordusu 12 süvari, bir okçu ve bir arabadan oluşurken; İskit ordusunda 11 okçu olduğu bilinmektedir. Tasvirlerden burada yer alan İskitlerin "sivri başlıklı İskitler" olduğu açıkça görülmektedir. Sahnenin ortasında Pers kralı, İskit kralının karnına hançer batırmış ve sakalından tutarak kendine doğru çekmektedir. Pers tarafında kayıptan söz etmek mümkün değildir ancak İskit tarafında kralın hemen yanındaki bir savaşçı sırtından oklanarak, kralın hemen arkasında yer alan bir savaşçı ise başından ok ile vurulduğu görülmektedir. Hemen arkasında yer alan

¹²³ Ivantchik 2001, 72.

¹²⁴ Hanfmann-Detweiler 1961, 19 vd.

¹²⁵ Hanfmann-Detweiler 1966, 92.

sahne en altta ayağından ve göğsünden ok ile vurulmuş bir savaşçı, üzerinde ok ile vurulmuş sahipsiz bir at ve onun üzerinden giden ve İskit süvarilerini hedef alan, hava süzülen bir ok daha olması savaşın Persler tarafından kazanıldığını açıkça gözler önüne sermektedir¹²⁶. Yine Tatarlı'dan ele geçen ve aynı şekilde Pers galibiyetini konu alan bir silindir mühür varlığı da bilinmektedir¹²⁷. Tüm bu bulgular göz önüne alındığında ve Behistun kitabesinde de İskitlerin boyunduruk altına alınmış halklar arasında sayılması Pers galibiyeti ile sonuçlanan bir savaşın varlığını gösterse de böyle bir savaşın tarihsel ve arkeolojik açıdan karşılığı bulunmamaktadır. Burada en büyük sorun tarihlemenin net bir sonuç vermemesinden kaynaklanmaktadır¹²⁸. Yine bu konuda Kiros ve Daryus'un İskitler tarafından yenilgiye uğratılmış oldukları Herodotos tarafından söylenmektedir. Dolayısıyla böyle bir savaşın hiç yaşanmamış olabileceği yahut orduyu motive etmek amacıyla böyle bir mezar yapısı yapıldığı da düşünülebilir.

SONUÇ

Bu bölüme kadar tarihi ve arkeolojik veriler ışığında incelediğimiz Anadolu coğrafyasında Kimmer ve İskitlere mâl edilen birçok saldırı tarzı gördük. Genel bir çerçeve çizecek olursak yerleşik halkların siyasi otoritelerini kısmen tehdit eden, onlar üzerinde hâkimiyet kurmak yerine daha çok yağmalama girişimlerinde bulduklarını söylememiz mümkündür. Herodotos'un deyişiyle "bir çapulcu saldırısından öteye geçmeyen"¹²⁹ bu saldırıların tespit edilmesi de bir hayli güçtür. Çünkü bu tarz ordular yerleşik devletler gibi süvari savaşı yapmak yerine uzaktan at üzerinde ve ok ile saldırıyorlardı. Kuzey Karadeniz bölgesinde, Grek vazolarında ve Orta Asya kurganlarından ele geçen savaşçı betimlemeleri ve kurganlarda yer alan savaşçı bireylerin yanlarına bırakılmış savaş gereçleri bunu kanıtlar durumdadır. Sıklıkla ok atarken yahut yay kurarken tasvir edilmiş İskitli savaşçıların kılıçları da hançer benzeri

¹²⁶ Summerer 2010; 120-185.

¹²⁷ Curtis 2005, 229.

¹²⁸ Bknz; Kuniholm vd. 2010, 80-87.

¹²⁹ Herodotos I, 6.

kısa boyludur. Söz konusu halkların yerleşik yaşamı benimsememiş olmaları, sıklıkla yer değiştirmeleri ve yalnızca yağmalama amaçlı saldırı düzenlemeleri yangın tabakasının ardından yeniden yerleşim olayını ve saldırılan yerlerde yalnızca birkaç buluntu grubuyla sınırlı olarak oldukça fakir bir buluntu topluluğunu açıklamaktadır. Tüm değindiğimiz yerleşim yerlerinde açıkça Kimmer ve İskit saldırılarından ötürü tahrip edilmiş bir yerleşim yeri göstermek olanaksızdır ancak bununla birlikte Anadolu coğrafyasında varlığını sürdüren devletlerin İskit ve Kimmerlerin söz konusu bölgeye gitmelerinin ardından tarih sahnesinden çekildikleri açıktır. Bu saldırıları doğrudan Kimmer ve İskitlere bağlayamıyor olsak da dolaylı yoldan bir etkileri olduğunu kesin bir dille ifade edebiliriz. Üstelik yağma amacı taşıyan bir topluluğun yerleşik halkı tamamen yok etmesi de akla uygun gelmemektedir. Çünkü yağma olması için önce üretim olması gerekecektir, bunun için yerleşiklerin varlıklarını sürdürmesi ve üretmeye devam etmeleri bu tarz bir harp felsefesine daha uygundur. Bu noktada Assur-Urartu örneğini incelemek yerinde olacaktır; henüz Asur Ticaret Kolonileri Çağından itibaren bu iki farklı coğrafyada yaşayanların birbirlerine zararlar verdikleri, birbirlerini yıprattıkları görülse de birbirleri üzerinde kesin bir hâkimiyet kuran olmamıştır. Bu gerçekliğe istinaden II. Rusa döneminden itibaren Urartuların üzerinde kurulan Assur hâkimiyeti ve Urartu'nun sessizliğe bürünmesi açıkça bölgedeki göçer toplumların etkisini gözler önüne sermektedir.

Anadolu coğrafyasındaki İskit ve Kimmer etkilerini takip etmek görüldüğü üzere son derece zor ve karmaşık bir konudur. Her ne kadar yazılı kaynaklar açısından göçü bir çerçeveye oturtmak mümkün gibi görülse de Gordion örneğinde de olduğu gibi kronolojik sorunlar ve ele geçen göçebe toplumlara ait maddi veri yetersizliği gibi sorunlar söz konusu yakın tabakalarına kimlerin sebep olduğunu tartışmalı hâle getirmektedir. Özellikle İskit tipi ok ucu olarak literatüre giren savaş malzemesinin kimlerce kullanıldığı henüz bir netlik kazanmadığından ötürü bu tarz malzeme gurubunu içerisinde barındıran yangın tabakalarını doğrudan Kimmer ve/veya İskitlere bağlamak da olanaksızdır. Bunun dışında Kuzey Karadeniz'de, Grek kolonilerinde ve Orta Asya'da İskit döneminde kullanılan ortak savaş

gereçleri olduğunu kurganlardan ele geçen buluntular ve sanat eserleri aracılığıyla tespit edebilmemiz mümkündür. Kurganlarda en yoğun bulunan savaş gereci ok ucudur, bunu akinak olarak literatüre geçmiş bıçak ve hançer olarak adlandırılan alet tipi ve savaş baltası olarak adlandırılan alet tipi izler. Ancak bu alet tiplerinin hepsinin de savaş gereci olup olmadıkları belirsizdir¹³⁰. Mızrak ve uzun kılıç gibi savaş gereçleri ise en az görülen alet tiplerindedir. Bu durum tüm İskit coğrafyasında benzer askeri teknik ve taktikler kullanıldığını göstermektedir. İskitlerin kullandıkları savaş teknikleri ve savaş gereçleri hakkında en çok bilgiyi veren yine Herodotos'tur¹³¹. Bu bilgiler yukarıda da değindiğimiz üzere arkeolojik bulgularla da doğrulanmaktadır. Özellikle İskit yaylarına ayrıca değinmemiz gerekecektir. Kul oba kurganından bildiğimiz vazo üzerinde görülen yayına giriş takan İskitli betimi, Aiskhilos ile Sophokles'in tragedyalarında ve Grek vazoları üzerinde görülen betimlerden bildiğimiz İskit yaylarını Kuzey Karadeniz'den Çin'in Xinjiang eyaletine olan bölgede görmek mümkündür. Söz konusu olan bu yayların ahşap, kemik, sinir, tutkal ve boynu gibi malzemelerden yapılmış olduğu da bilinmektedir. Bununla birlikte tasvirlerden anlaşıldığı üzere İskitlerin sadakları sol taraflarında bulunmaktadır ve kurganlarda ele geçen birden çok sadak buluntusu içerisinde ele geçen yüzlerce ok ucu ise bir İskitlinin yüzlerce ok atmaya yetecek kadar bol miktarda ok ucuna sahip olduğunu ve savaşların "ok savaşı" üzerine kurulduğunu göstermektedir¹³². Aynı zamanda İskitler bir kayışla bele asılarak taşınan "gorytus" adı verilen bileşik bir yay kutusu ve sadağın mucidi olarak bilinirler¹³³. Bunun yanı sıra Thucydides'de İskitlerin savaş gücü ve asker sayısı bakımından karşı konulamaz olduğunu dile getirmiştir¹³⁴.

Söz konusu bu askeri üstünlüğün esas sebebi göçebe kültürlerin yerleşik kültürlerden farklı savaş taktikleri ve teçhizatı kullanmasından kaynaklanmaktadır. Herodotos'un da belirttiği üzere

¹³⁰ Çoruhlu 2016, 315-327; Güneri 2018, 728-729; Çirkin 2019 184-225.

¹³¹ Herodotos I, 214- 215; IV, 120-134; VII, 64.

¹³² Dwyer 2003; Göksu 2013, 59-64; Karpowicz-Selby 2010.

¹³³ Durmuş 2021; 208.

¹³⁴ Thucydides II, XCVII.

bir çapulcu saldırısından öteye gidemeyen bu akınların maksadı yerleşik kültürlerle üzerinde hâkimiyet kurmak değil yağma yapmaktır. Bu sebepten kale yahut yerleşim yerlerine uzun süreli kuşatma saldırısı yapmak yerine ani bir baskın yapmayı tercih etmişlerdir. Söz konusu saldırı sırasında teçhizatlarının yerleşik yaşayan devlet ordularına oranla hem daha hafif hem de daha gelişkin olması onlar üzerinde kuşkusuz bir üstünlük kazanmalarına olanak sağlamıştır. Bundan ötürü Ön Asya coğrafyasında İskitlerin yerleşik devletlerin ordularında paralı askerlik yahut polislik görevleri yaptıklarını ve yerleşiklerin, İskitlerin teçhizatlarını taklit etmek suretiyle üretmiş olmaları da askeri yönlerinin üstünlüğünü göstermektedir. Tüm bulgular göz önüne alındığında doğrudan Kimmer ve İskit saldırılarının kuşatma benzeri uzun süreli tahrip şekilde değil kısa süreli ve ani bir baskın şeklinde gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu durum yerleşim yerlerinde saldırı sonrasında kısa sürede yeniden iskân edilmesinin sebebini açıklamaktadır. Böylesi kısa süreli baskın esnasında saldırıya uğrayan tarafın paniğe kapılması gayet normal karşılanması gereken bir durum olmakla beraber yerleşim yerlerinde göçebelere atfedilen buluntu azlığının ana sebebi de bu olmalıdır. Bununla birlikte göçün Kafkasya ayağını da henüz tam olarak anlamlandırabilmiş değiliz. Yalnızca yazılı kaynaklar ekseninde değerlendirebildiğimiz göçün arkeolojik kanıtlarına henüz ulaşılabilmiş değiliz. Doğu Anadolu'nun kuzeyinde görülen savunma yapılarının kime karşı yapıldığı da halen belirsizliğini korumaktadır.

KAYNAKÇA

- ADALI, S. F. (2017) "Cimmerians and the Scythians: the Impact of Nomadic Powers on the Assyrian Empire and the Ancient Near East". Kim, H. J., Vervaeke, F. J., Adalı, S. F. (eds.). *Eurasian Empires in Antiquity and the Early Middle Ages Contact and Exchange between the Graeco-Roman World, Inner Asia and China*. Cambridge University Press. 60-81.
- ADALI, S. F. (2019). "Barbarians At The Gates: The Cimmerian Occupation Of Ereğli (Cybistra) And Its Aftermath". Maner, Ç. (Ed.). *Crossroads Konya Plain From Prehistory To The*

Byzantine Period 9th International ANAMED Annual Symposium 6-7 December 2014. İstanbul: Ege Yayınları.

- AKURGAL, E. (1955). *Phrygische Kunst*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ARTAMONOV, M. İ. (2020). *Kimmer ve İskitler. Başlangıcından M.Ö. IV. Yüzyıla Kadar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- BAZ, F. (2016). “Herodotos’un Anlatımlarına Göre, İskitlerin Kimmerleri Takip Meselesi”. *Cedrus IV*: 47-59.
- BELLİ, O. (1996). “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”. *1994 Kazı Sonuçları Toplantısı 17/1*: 379-408.
- BELLİ, O. (1998). *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- BELLİ, O.(2000). “Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları”. Belli, O. (ed.). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*. 210-216. Ankara.
- BELLİ, O. (2001). “1999 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı ve Onarım Çalışmaları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı 22/1*: 385-398.
- BELLİ, O. (2006). “Yoncatepe Sarayı ve Nekropolü”. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yıllığı*: 381-431.
- BELLİ, O.-CEYLAN, A. (2000). “1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı ve Onarım Çalışmaları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı 21/1*: 449-466.
- BELLİ, O.-KAVAKLI, E. (2001). “1999 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”. *Kazı Sonuçları Toplantısı 22/2*: 369-384.
- BELLİ, O.-TOZKOPARAN, M. (2005). “2003 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”. *Kazı Sonuçları Toplantısı 26/1*: 189-202.
- BELLİ, O.-TOZKOPARAN, M. (2006). “2004 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”. *Kazı Sonuçları Toplantısı 27/1*: 165-182.

- BOEHMER, M. R. (1965). “*Takht-ı Sulemian und Zendan-ı Suleiman Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen inden Jahren 1963 und 1964*”. *Archaologischer Anzeiger* 1965: 619-788. Berlin.
- BOEHMER, M. R. (1972). *Die Kleinfunde von Boğazköy*. Berlin.
- BURNEY, C. “A First Seasons of Excavation at the Urartian Citadel of Kayalıdere”. *Anatolian Studies XVI*: 55-111. London.
- CLEUZIOU, S. (1977). “*Les Pointes des Flèches ‘Skythiques’ au Proche et Moyen Orient*”. *Le Plateau iranien et l’Asie centrale des Origines a la conquête islamique C. N. R. S.*: 187-199. Paris.
- CURTIS, J. (1984). *Nush-i Jan III*. London.
- CURTIS, J. and TALLIS, N. (eds.). (2005). *Forgotten Empire. The World of Ancient Persia*. London: The British Museum Press.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (1994). *Urartu Tarihi*. Bornova.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (2005). “*Bronze Arrowheads of Ayanis (Rusahinili Eidurukai): Indicate Ethnic Identity?*”. Yalçın, Ü. (ed.). *Metal III Symposium*: 63-66.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (2011). “*Ayanis Kalesinde Bulunan Demir Bir Kılıç*”. Dönmez, Ş. ve Öztan A. (ed.). *Karadeniz’den Fırat’a Bilgi Üretimleri. Önder Bilgi’ye Armağan Yazılar*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- ÇİRKİN, S. (2019). *Güney Sibiryա Arkeolojisi ve Şamanizm*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları.
- ÇORUHLU, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar – Orta ve İç Asya’nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme-*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- DEMİR, T. (2008). *Anadolu’da Kimmer-İskit İz ve Etkileri. Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- DERİN, Z.-MUSCARELLA, O. W. (2001). “*Iron and Bronze Arrows*”. Çilingiroğlu, A.-Salvini, M. (ed.). *Ayanis I. Ten*

- Years Excavations at Rusahinili Eidurukai 1989-1998; 189-217. Roma.
- DEZSÖ, T. “Assurluların Anadolu Seferleri”. Adalı, S. F.-Köroğlu, K. (ed.). *Assurlar: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı: 128-159*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları.
- DÖNMEZ, Ş. 2002. “Ön Asya'da İskitler”. *Türkler Ansiklopedisi* 4: 33-44.
- DURMUŞ, İ. (1997). “Anadolu'da Kimmer ve İskitler”. *Belleten* 68/231: 273-286.
- DURMUŞ, İ. (2002). “SARMATLAR”. *Türkler Ansiklopedisi* 1: 637-647.
- DURMUŞ, İ. (2021). “Erken Demir Çağı ve İskitlerin Kökeni Sorunu”. Çirkin, S. (ed.). *Kökler, Yay Çeken Kavimlerin Şafağı; Dil, Arkeoloji, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni II*; 203-238.
- DWYER, B. (2003). “Scythian-Style Bows Discovered in Xinjiang”. *Journal of the Society of Archer-Antiquaries* 46: 71-82.
- ERZEN, A. (1979). “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1977 Çalışmaları”. *Anadolu Araştırmaları Dergisi* 6:1-15.
- FUCHS, A. (2012). “Urartu in der Zeit”. Croll, S. Gruber, C. Hellwag, U. Roaf, M. Zimansky, P. (eds.). *Bianili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007/= Ta Gungsbericht des Münchner Symposiums 12-14 Oktober 2007*. Acta Iranica 51. Leuven: Peeters: 135-161.
- GÖKSU, E. (2013). *Okla Yükselen Millet Türklerde Ok ve Okçuluk*. Konya: Kömen Yayınları.
- GHİRSHMAN, R. (1954). “Village Perse-Achéménide”. *Mémoires de la Mission Archéologique en Iran XXXVI*: 193-271. Paris.
- GOFF, C. (1978). “Excavations at Baba Jan: The Pottery and Metal from Levels III and II”. *Iran XVI*: 29-65. London.

- GRYAZNOV, M. P. (1980). *Arzhan, Tsarskii Kurgan Ranneskijskogo Vremeni. Leningrad: Tsarskii Kurgan Ranneskijskogo Vremeni.*
- GÜNERİ, S. (2018). *Türk-Altay Kuramı Arkeolojik Belgeler Işığında Kuzey Asya'da Türklerin Erken Kültür Tarihi.* Ankara: Kaynak Yayınları.
- HANFMANn, G. M. A.-DETWİLER, A. H. (1966). "Sardis Through the Ages". *Archeology* 19/2: 90-96.
- HAUPTMANN, H. (1983). "Neue Funde eurasischer Steppenomad en in Kleinasien". *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien Festschrift für K. Bittel.* 251-260. Mainz.
- HERODOTOS. (2018). *Tarih. Ökmen, M. (çev.).* İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- IVANTCHİK, A. I. (2001). "Kimmerier und Skythen. Kulturhistorische und chronologische Probleme der Archaologie der osteuropaischen steppen und Kaukasiens in vor- und früskythischer Zeit". (Steppenvölker Eurasiens Band II). Moskava.
- KALAÇ, M. (1941). "M. Ö. 745-620 Yükseliş Çağında Büyük Asur İmparatorluğunun Anadolu Yayılışı.". *Sümeroloji Araştırmaları Dergisi* 1: 982-1020.
- KALETSCHE, H. (1958). "Zur Lydischen Chronologie". *Historia* VII: 1-47.
- KARPOWICZ, A.-SELBY, S. (2010). "Scythian Bow from Xinjiang". *Journal of the Society of Archer Antiquaries* 53: 94-102.
- KEMER, R. S. (2018). "Kimmer ve İskitlerin Anadolu'ya Göçleri Işığında Arkeoloji Biliminde Göç Sorunu". *Eski Çağ Araştırmaları Dergisi* 5: 21-28.
- KEMER, R. S. (2019). "II. Şarru-kin'in Anadolu'ya Yaptığı Askeri Seferler ve İstihbarat Faaliyetleri". *Eski Çağ Araştırmaları Dergisi* 13: 42-51.
- KOHLER, E. L. (1995). *The Lesser Phrygian Tumuli Part I The Inhumations.* Philadelphia.

- KRETSCHMER, K. (1921). “*Scythae*”. RE2A: 942-946.
- KROLL, S. (1979). “Die Kleinfunde”. Kleiss, W. (ed.). *Bastam I. Ausgrabungen in den urartaischen Anlagen 1972-1975: 151-201*. Berlin.
- KROLL, S. (1988). “Die Kleinfunde”. Kleiss, W. (ed.). *Bastam II. Ausgrabungen in den urartaischen Anlagen 1977-1978: 155-163*. Berlin.
- KUNİHOLM, P., NEWTON, M., GRİSS, C. (2010). “Tatarlı Ahşaplarının Dendrokronolojik Analizi”. Summerer, L.-Kienlin, A. (ed.). *Tatarlı. Renklerin Dönüşü*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık. 80-87.
- KUHRT, A. (2017). *Eski Çağ'da Yakındoğu Yaklaşık M.Ö. 3000-330*, cilt II. Şendil, D. (çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- LAFLI, E.-PATACI, S. (2014). “Kafkasya Arkeolojisinde Yeni Gelişmeler: Ardahan İli Yüzey Araştırması-2013”. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 38: 32-34.
- LAFLI, E.-PATACI, S. (2015). “Ardahan İli Yüzey Araştırmaları-2014”. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 39: 26-28.
- LEİCHTY, E. (2011). *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC)*.
- ARAB: Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia Volume 1-2*. Chicago: Chicago Universty Press.
- MANNİNG, S. W., KROMER, B., KUNİLHOLM, P. I., NEWTON, M. W. (2001). Anatolian Tree Rings and a Newschronology of the Eastern Mediterranean Bronze-Iron Ages. *Science*: 2532-2535.
- MARSADOLOV, L. (2000). “The Cimmerian Traditions of the Gordion Tumuli (Phrygia) Found in the Altai Barrows (Bashadar, Pazyryk) Kurgans. Ritual Sites and Settlements: Eurasian Bronze and Iron Age”. Davis-Kimball, J. (ed.). *British Archaeological Reports Internationals Series* 890. 247-258.

- MEDVEDSKAYA, I. N. (1982). *Iran: Iron Age I. BAR Int. Series.* Oxford.
- MOOREY, P. R. S. (1971). *Catalogue of the Ancient Persian Bronzes in the Ashmolean Museum.* Oxford.
- MOOREY, P. R. S. (1980). *Cemeteries of the First Millennium B.C. BAR Int. Series.* Oxford.
- MUSCARELLA, O. W. (1973). "Excavation at Agrab Tepe". *Metropolitan Museum of Art Journal* 8: 47-76.
- MUSCARELLA, O. W. (2008). "Again Gordion's Early Phrygian Destruction Date: ca. 700 +/- B.C.". Genç, E-Çelik, D. (eds.). Aykut Çınaroğlu'na Armağan: 175-187. Ankara: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları.
- MUSCARELLA, O. W. (1988). *Bronze and Iron.* New York.
- OSTEN, H. H. (1937). *The Alishar Hüyük Seasons of 1930-32 Part II. Chicago.*
- ÖZDEMİR, M. A.-IŞIKLI, M. (2014). "Van Ayanis Kalesinden Ele Geçen Ok Uçları Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Masrop E-Dergi* 8: 46-62.
- ÖZGÜÇ, T. (1978). *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZGÜÇ, T. (1982). *Maşat Höyük II Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- PARPOLA, S. (1987). *The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West.* Helsinki.
- PAYNE, M. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- PIOTROVSKY, B. B. (1959). *Vanskoe Tsarstvo.* Moskova.
- REA, C. (2013). *March of the Scythians From Sargon II to Fall of Niniveh.* Create Space Independent Publishing Platform.

- RINAP 4: LEİCHTY, E. *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria 680– 669 BC (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4)*, Winona Lake, 2011.
- RINAP 5/1: Novotny, J. and JEREMY Jeffers. (2018). *The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668-631 BC), Assur-etel-ilani (630-627 BC), and Sin-Sarra-iskun 8626-612 BC)*, Kings of Assyria, Part 1 (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 5/1), <http://oracc.museum.upenn.edu/rinap/rinap5/corpus/'den> erişilmiştir. Erişim tarihi; 18.03.2022.
- ROOSEVELT, C. H. (2017). *Gyges'ten Büyük İskender'e Lydia Arkeolojisi*. Çatak, H. G. (çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- SAA 1: PARPOLA, S. *The Correspondence of Sargon II, Part I. Letters from Assyria and the West (State Archives of Assyria 1)*, Helsinki 1987.
- SAA 4: STARR, I. *Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria (State Archives of Assyria 4)*, Helsinki, 1990.
- SAA 5: LANFRANCHI, Giovanni Battista and Simo Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces (State Archives of Assyria 5)*, Helsinki 1990
- SAGONA, A.-ZİMANSKY, P. (2018). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1.000.000-550*. Başgelen, N., Belik, S. İ., Payne, M., Taşkiran, H. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- SALVİNİ, M. (1995). *Geschicht und Kultur der Urartaer. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft*.
- SAN, O. (1998). "Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler". *Belleten C:LXIV*. 1: 239.
- SEVİN, V. (1982). "Frygler". *Anadolu Uygarlıkları: Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 2: 248-274*. İstanbul: Görsel Yayınlar.

- SCHACHNER, A. (2019). *Hattuşa Efsanevi Hitit İmparatorluğu'nun İzinde*. Işıklıkaya-Laubscher I. Ş. (çev.). İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık.
- SCHMÖKEL, H. (1961). *Kulturgeschichte des alten Orients*. Alfred Kröner Verlag. Stuttgart.
- SEEHER, J. (1998). "Die Necropole von Demircihöyük-Sarıket im 7 bis 4. Jahrhundert v. Chr". *Istanbul Mitteilungen* 48: 135-155. Berlin.
- SPALİNGER, A. J. (1978). "The Date of the Death of Gyges and Its Historical Implications". *Journal of the American Oriental Society* 98/4: 400-409.
- STARR, I. (1990). "Queries to Sargonid". *State Archives of Assyria* Vol: IV. Helsinki.
- STRABON. (1961). *Geography*. Jones, H. L. (translation). London.
- Strabon Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: Kitap XII-XIII-XIV). 2018. Pekman, A. (çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- STRONACH, D. "Achaemenid Village I at Susa". *Iraq* 36: 244-255. London.
- SULİMİRSKİ, T. (1954). "Scythian Antiquities in Western Asia". *Atribus Asiae XVII/3-4*: 282-318. London.
- SULİMİRSKİ, T. (1978). "The Background of the Ziwiye Find and Its Significance in the Development of Scythian Art". *Bulletin of the Institute of Archaeology*, London: 7-33. London.
- SUMMERER, L. (2010). "Duvar Resimleri". Summerer, L.- Kienlin, A. (ed.). Tatarlı. Renklerin Dönüşü. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık. 120-185.
- TANSUĞ, K. (1949). "Kimmerlerin Anadolu'ya Girişleri ve M. Ö. 7'nci Yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu ile Münasebetleri". *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 7/1-4: 535-550.

- TARHAN, T. (1979). “Eskiçağ’da Kimmerler Problemi”. *VIII. Türk Tarih Kongresi I*: 355-369.
- TARHAN, T. (1984). “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”. *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 109-120.
- THUCYDİDES. (1956). *History of the Peloponnesian War Volume: I. Smith, C. G. (translation)*. Harvard University Press. Cambridge.
- TOPALOĞLU, Y. (2009). *Kuzeydoğu Anadolu’da Urartu’nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- TOPTAŞ, K. 2020. “Asur Belgelerinde Kimmerler”. *Gazi Akademik Bakış* 27; 31-60.
- VOİGT, M. M. (2005). “*Old Problems and New Solutions, Recent Excavations at Gordion*”.
- VOİGT, M. M. (2007). “*Gordion Kazıları*”. Sivas, H. – Sivas, T. T. (ed.). Friglerin Gizemli Uygarlığı. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık. 65-76.
- KEALHOFER, L. (ed.). *The Archaeology of Midas and the Phrygians*. Recent Work at Gordion. Philadelphia: 23-35.
- RCAE: WATERMAN, L. W. (1930). Royal Correspondance of the Assyrian Empire 1-2-3. Ann Arbor. University of Michigan Press.
- WİTTKE, A. M. (2004). Muşker und Phryger: Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. Bis zum 7. Jh. v. Chr. Kommentar zur TAVO-Karte B IV 8 Östlicher Mittelmeerraum und Mesopotamien Um 700 v. Chr. (Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Beiheft B 99). Ludwig Reichert: Wiesbaden.
- YAMAUCHI, E. (1983). “The Scythians: Invading Hordes from the Russian Steppes”. *Biblical Archaeologist* 46/2: 90-99.

YOUNG, R. S.(1981). Three Great Early Tumuli. *Gordion Excavations Final Reports Volume I*. The University Museum: Philadelphia.

ZIMANSKY, P. (2018). “*Gölge Hasım: Urartu’nun Assur’la İlişkisi*”. Adalı, S. F.-Köroğlu, K. (ed.). *Assurlar: Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı*: 230-255. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları.

GENEL HATLARIYLA KARŞILAŞTIRMALI İSKİT SERAMİĞİ

*Mehmet Fatih KARAGÜL**

ÖZET

İskit'ler Demir çağından Hellenistik dönemin başlarına dek tarih sahnesinde var olmuşlardır. İskit seramikleri ve çömlekçiliği hakkında yapmış olduğumuz araştırmalarda Türkçe yazılmış somut bir kitap ya da makaleye rastlanamamıştır. İskit sanatı altında yazılmış bazı eserlerde, kimi zaman seramikle ilgili bir alt başlık bile sayılmayacak kadar az bir bilgiye ulaşılrken, kimi zaman da seramiğe hiç yer verilmediği görülmüştür. Öncelikle İskitler'in kültürel kökenlerinin oluşumunu tespit edebilmek ve benzerlikleri saptayabilmek amacıyla, önceki devirleri kısaca incelemekte fayda vardır. Bu incelemeyi seramikler üzerinden yaparak, konu bütünlüğü sağlanmaya çalışılacaktır. İskitler'in ürettikleri seramikleri iki farklı alanda sınıflamak doğru olacaktır. Yaygın olarak üretilip kullanılmış İskit seramik biçimleri arasında testi, küp, kâse, kadeh, kepçe, maşrapa, kavanoz, küçük leğen, sunu ve ritüel kapları sayılabilir. İskit seramiklerinin temel biçimleri de kendi içlerinde farklı detay özellikleri ile çeşitlilik gösterirler. Bozkır sanatına ait hayvan üslubunun metal objelerde sıklıkla kullanılmasına karşın, seramik örnekler için bu durum geçerli değildir.

Anahtar Kelimeler: İskit, seramik, çömlekçilik, zanaat, sanat

* Prof. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, fkaragul@comu.edu.tr,
ORCID ID: 0000-0002-1112-758X

COMPARATIVE SYSTEMS WITH ITS GENERAL FEATURES OF SCYTHIAN CERAMICS

ABSTRACT

Scythians existed on the stage of history from the Iron Age to the beginning of the Hellenistic period. In our research on Scythian ceramics and pottery, we could not find a concrete book or article written in Turkish. In some works written under the Scythian art, it has been observed that sometimes there is little information about ceramics that can not even be counted as a sub-title, and sometimes there is no place for ceramics at all. First of all, it is useful to examine the previous periods briefly in order to determine the formation of the cultural origins of the Scythians and to determine the similarities. By making this examination on ceramics, it will be tried to ensure the integrity of the subject. It would be correct to classify the ceramics produced by the Scythians in two different areas. Commonly produced and used Scythian ceramic forms include jugs, jars, bowls, goblets, ladles, mugs, jars, small basins, offerings and ritual vessels. The basic forms of Scythian ceramics also vary with their different detail features. Although the animal style of steppe art is frequently used in metal objects, this is not the case for ceramic samples.

Keywords: Scythian, ceramic, pottery, craft art

GİRİŞ

Uygarlık tarihi boyunca var olmuş adı bilinen ya da bilinmeyen pek çok uygarlığa ait kültürel veriler, o uygarlıkları tanımamıza ve anlamamıza yardım ederler. Bu kültürel veriler, o uygarlığı oluşturan birey ya da grupların ürettikleri, gelecek nesillere aktardıkları maddi veya manevi zenginlikler olarak karşımıza çıkarlar. Bu zenginliklerin her biri birer veri olarak günümüzde kullanıcılara araştırma konuları oluştururlar. Bu veriler sayesinde hem geleneksel hem de çağdaş sanat üreticileri, kendi alanlarına dahil olan ürün grupları aracılığıyla bilgi edinerek, bunları gelecek kuşaklara aktarırlar. Bu çalışmada İskit maddi kültürü oluşturan unsurlardan birisi olan el sanatları ya da zanaat olarak tanımlanabilecek seramikler ve buna bağlı olarak gelişen çömlekçilik ürünleri genel hatlarıyla ele alınmaya çalışılmıştır.

Tanilli “Uygarlık Tarihi” adlı eserinde, uygarlığı “bir halkı başka halklardan ayıran, onun özgün yanını ortaya koyan, yaşayış biçimlerinin, kullanılan aletlerin, çalışma biçim ve yöntemlerinin, inançlarının, düşünsel ve sanatsal faaliyetlerin, siyasal ve sosyal örgütlenme biçimi” (2006:13) olarak tanımlamıştır. Ne var ki uygarlık tanımlaması yapılırken eser, yalnızca antik Grek mirasından itibaren “Batı” uygarlığını merkeze alarak, açıklamaya çalışmıştır. Hatta Tanilli uygarlığın ortaya çıkışını, barbarlıktan sonraki aşama olarak nitelendirerek, kent yaşamı, devlet, yazı, kanun, matematik olarak devam etmiştir. Bu perspektiften bakıldığında, antik çağdaki Grek medeniyetinin, kendinden olmayan tüm halklara barbar gözü ile baktığını, Batı Anadolu kıyılarını kolonize etmeye başladığında karşılaştığı Anadolu halklarını barbarlar olarak tanımladığını biliyoruz. Böylelikle yazıyı kullanmalarına rağmen, İskitler’le beraber çağcılı pek çok Anadolu halkı Tanilli’ye göre barbarlar olarak sınıflandırılmalıdır. Bu noktada kendisi ile farklı fikirlerde olduğumuzu belirtmekte yarar vardır. Bize göre kültür ve uygarlık güneşle beraber doğudan yükselir. Bu araştırmada ele alınan konu seramik olduğundan, dünya tarihinde üretilmiş ilk seramiğin doğudan, Çin’de bulunmuş bir örnek olduğunu belirtmek önemlidir.

Tanilli’nin perspektifinden klasikleşmiş arkeoloji kronolojisine göre bakıldığında seramik, ilk kez M.Ö 6000’lerde neolitik çağda keşfedilerek varlığını günümüze dek sürdürmüştür. Bu konuda Arcasoy “...seramiğin Anadolu’da ve Ortadoğu’da M.Ö. 7000- 6000 yıllarında bulunmasına karşın, Çin’de ilk seramik üretimi Neolitik Çağ’da, ancak M.Ö. 4000 yıllarında başlamıştır...” demekle, aslında yanılmaktadır. Seramik, özü gereği sürprizlerle dolu bir malzemedir. Bu sürprizler kimi arkeologlara, sanat tarihçilere ve seramikçilere bile yeni buluşlarla ciddi sürprizler yaparak, bahsettiğimiz kronolojiyi alt üst edebilmektedir.

Bahsedeceğimiz örnek 17500-18300 yaşındaki dünyanın en eski kullanım seramiği (yaklaşık MÖ 16278-15478), 1995 yılında Çin’in Yunan eyaletinde, Yuchanyan Mağarası’ndaki arkeolojik kazıda bulunmuştur. Bu kazıya katılan Pekin’deki Çin Sosyal Bilimler Akademisi’nden arkeolog Zhijun Zhao, Doğu Asyalı avcı-

toplayıcıların 20.000 yıl önce çanak çömlek yaptıkları mevsimlik kamplar kurmuş olabileceklerini belirterek, bulunan seramiklerin muhtemelen istiridye ve salyangoz kaynatmak da dahil birçok amacı olduğunu belirtmiştir. BBC'nin internet sitesinde yayınlanan habere göre, tarihlendirme radyo karbon 40 testi ile gerçekleştirilmiştir. Bu örnek seramik üretimi ile sahip olduğumuz bilginin klasik kronolojiye göre yaklaşık 8300 yıl daha gerisine gitmektedir.

İSKİT SERAMİKLERİ

İskit seramikleri ve çömlekçiliği hakkında yapmış olduğumuz araştırmalarda Türkçe yazılmış somut bir kitap ya da makaleye rastlanamamıştır. İskit sanatı altında yazılmış bazı eserlerde, kimi zaman seramikle ilgili bir alt başlık bile sayılmayacak kadar az bir bilgiye ulaşılrken, kimi zaman da seramiğe hiç yer verilmediği görülmüştür. İncelediğimiz kaynaklarda İskit sanatı konu edildiğinde, ön plana çıkan örnekler ağırlıklı olarak metalden üretilmiş nesnelere sınırlandırılmıştır. Bu metal nesnelere arasında altın, gümüş, elektrum ve tunç olanlar çok önemli bir yer tutmaktadır. Ne var ki, insanların beslenmesi ve gıda tüketimi ile bağlantılı olan seramiklerin gerektiği kadar ele alınmaması, bu konuda önemli bir boşluğun olduğunu ortaya koymaktadır.

Bilindiği üzere seramik kapların üretim teknolojisi ve hammadde maliyetleri, metal örnekler ile kıyaslandığında çok ucuzdur. Tunç çağıyla birlikte üretilen metal kaplar nispeten toplumun sosyoekonomik seviyesinde üst düzeyde bulunan kullanıcıya hitap etmiştir. Bu yüzden neredeyse bir fetiş objesi haline dönüşen metal kapların bire bir taklitleri, dönem çömlekçileri tarafından dar geliri ve sıradan halk için üretilmişlerdir. Böylece seri olarak ucuza mal edilen seramik kapların gelişmesinde ve üretiminde bir artış olmuştur. Öte yandan seramik ürünlerin kırılğan oluşları, metal örneklerle rekabet edemez durumdadır. Seramiğe kıyasla tuncun değerli bir maden olması, silah ve savaş teçhizatlarının üretiminde hammadde olarak kullanılması, yıkıma uğrayan toplumların zenginliklerinin yağmalanıp, kimi zaman eritilmeleri suretiyle, seramiğe benzer bir yok oluş ile karşılaşmıştır.

Tunç kazanlarda et pişirdiği bilinen İskitler, pişirilecek etin miktarına göre farklı büyüklüklerde üretilmiş olan kazanlar kullanmışlardır. Arkeolojik geçmişine bakıldığında, bahsedilen kazanların tunç çağı itibarıyla üreilmeye başlamış oldukları muhakkaktır. Bu tarz kazanların Anadolu'da bulunmuş örnekleri de mevcuttur. Maliyeti ve işçiliği tunçtan ucuz olduğu için seramikten üretilmiş olan kazanların kopyalarının varlığı da bilinmektedir. Ayrıca İskitlerin gıda üretimi ve tüketiminde metal dışında seramikten üretilmiş kapları kullandıkları yapılan arkeolojik kazılardan ele geçen seramik örneklerle ispatlanmıştır. Bahsedilen bu örnekler metnin ilerleyen bölümlerinde yer verilecektir.

Öncelikle İskit'lerin kültürel kökenlerinin oluşumunu tespit edebilmek ve benzerlikleri saptayabilmek amacıyla, önceki devirleri kısaca incelemekte fayda vardır. Bu incelemeyi seramikler üzerinden yaparak, konu bütünlüğü sağlanmaya çalışılacaktır.

Neolitik çağda Sibirya'da Baykal Gölü çevresindeki Proto-Türk kültürlerinin seramiği keşfettiğini biliyoruz. Buna delil olarak MÖ IV. binyıla ait mezarlarda seramik ölü hediyeleri ele geçirilmiştir (Okladnikov, 2000:12,91, Çoruhlu, 2013:27). MÖ III. binyıl sonu- II. binyıl başlarında Yenisey Irmağı'nın solundaki Afanasyevo kültürü ile, Sibirya kalkolitik ve tunç çağlarına girmiştir. Bu kültüre ait mezar çukurlarında da ölü armağanı olarak seramik kaplar bırakılmıştır. Bir çeşit kurgan olan bu mezarlarda ele geçirilmiş olan seramikler, mezarın yapısı sayesinde korunarak günümüze kadar ulaşabilmişlerdir (Çoruhlu, 2013:30,31).

Kurgan yapma geleneği olan Afanasyevo ve İskit kültürlerinin ortak yönlerinin belirgin olduğu bilinmektedir. Bu durum, kurganlardan çıkan maddi kültürün ya da kültürel mirası oluşturan nesnelere doğal devamlılığından anlaşılmaktadır (Gündoğdu, 2019:5). Bu devamlılık ve bütünleştirici uygulamaların varlığı Afanasyevo kültürünün, İskit'lerin kültürel ataları olma ihtimalini ortaya koyabileceği gözden kaçırılmamalıdır. Yıldırım (2018:626) da bu durumu Kadırbayev (1966:401) ve Akişev'e (1963:104) atfen İskit'lere ait olan kurganları Andronovo Kültürü dönemine

bağlamıştır. Andronovo kültüründe mezarlara çömleklerde ölü aşı bırakma geleneği de görülür (Yıldırım, 2018:626).

Anadolu’da ise MÖ II.binyılın ilk yarısında Afyon Yanarlar mezarlarında defin amacıyla kullanılmış olan küplerin içlerinde, cesetlerle beraber bırakılmış seramikten mamul ölü armağanları bulunmuştur. Bunlar çift kulplu vazo, testi ve çanaklardır. Bu durum Gordion’daki Hitit ölü gömme adetleri ile de benzerdir (Kutlu, 1978:15,16).

Tunç çağında MÖ 1500-1200 dolaylarında Afanasyevo kültürünün devamında Andronovo kültürü varlık gösterir. Bu dönem üretilmiş basit seramikler farklı yükseklik ve çaplarda olup, dar dipli ve geniş ağızlıdır. Günlük yaşamda gıda tüketimi için ve törensel olmak üzere iki farklı amaçla üretilmişlerdir, yüzeylerinde geometrik bezemeler yer alır. Törensel seramikler daha yüksek kalitede ve perdahlıdır. Antropomorfik kremasyon kapları da dikkat çekicidir (Çoruhlu, 2013:38,41).

Tunç ve demir çağlarında MÖ 1220-700 (Çoruhlu, 2013:44) tarihleri arasında, Andronovo kültürünün yerini alan Karasuk kültürü bu özelliğini ölü gömme adetleri ve seramik örneklerinin desen özellikleriyle ortaya koyar (Bahar, 1994:238). Çoruhlu Karasuk mezarlarında ölü hediyesi olarak bir veya iki adet seramik kavanoz bulunduğundan bahseder (2013:45).

Ekrem Memiş’e göre (1987:1) MÖ 8.-MS 2. yüzyıllar arasında varlık gösteren İskit’ler, son radyokarbon testlerine göre ise MÖ IX. yüzyıla tarihlenmektedir (Kutlu, 2020:25). İskit’ler Demir çağından Hellenistik dönemin başlarına dek tarih sahnesinde var olmuşlardır. İskit’lerin Demir çağının erken evresini yansıtan kültürel miras niteliğinde, sağlam durumdaki seramik örneklerin bir kısmı cenaze armağanı olarak kurganlarda korunup günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu cenaze armağanlarının varlığı Andronovo ve Afanaseyovo kültürü ile benzerlik gösterir.

Ksenefon MÖ 400 yıllarında kaleme aldığı “Kyros’un Anabasisi” adlı eserinde (1974:141), MÖ 4.yüzyılın başlarında, Doğu Anadolu’da İskit’lerin egemenlik sürdüklerini belirtmektedir. Bu

dönem yaklaşık olarak arkaik çağ sonrası klasik çağa tekabül etmektedir.

Bir zaman kapsülü gibi düşünebileceğimiz kurganların fonksiyonu, farklı coğrafyalarda kullanılmış olan farklı defin biçimleri için de geçerlidir. Aksi durumda mezarlarda korunagelmeyen kırılğan seramiklerin antik çağlardan günümüze sağlam durumda ulaşabilmesi kolay değildir. Benzer durum Anadolu’da kullanılmış olan farklı mezar tiplerinde bulunan seramik cenaze armağanlarıyla benzerlik gösterir.

Neolitik çağda Hacılarda bulunmuş olan pek çok seramik kap, iskeletlerle birlikte mezarlarda bulunmuştur. Refik Duru (2010:19) Hacılar’daki “... kapların yanlarında veya altında insan iskeletlerinin, mezarların olduğu...” ndan bahsetmektedir. Okladnikov (2000:91) ise kültürel değişimler sayesinde Anadolu’da seramik üretiminin neolitik çağdan itibaren gerçekleştiğini ve benzer durumun İç Asya için de geçerli olduğu belirtmiştir.

Kronolojik olarak inceleyerek Anadolu ile karşılaştırdığımızda İskitler için şöyle bir tablo çıkmaktadır: İskitler MÖ 900 de başlayan Geometrik çağa beraber, Demir çağı uygarlıklarından Frig, Urartu ve Lidya uygarlıkları ile çağdaştır. Ardından Oryantalizan, Arkaik ve Klasik çağlar boyunca da varlıklarını sürdüren İskitler Hellenistik çağın başlarında tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

Türk sanatı hakkında yayınlanmış eserlerde genellikle üç farklı yöntem izlendiği tarafımızca tespit edilmiştir. İlk grup, batı perspektifinden bakan uzmanların bakış açısıyla yazılmış eserlerdir. Bu gruptaki eserler genel olarak batıya öykünmek suretiyle üretilmiş yayınlardır. Seramikle ilgili konular Cumhuriyet sonrası üretilen öncü kuşağın eserleriyle sınırlıdır. İkinci grup eserlerde Türk sanatı ağırlıklı olarak İslam temelli ve ağırlıklı olarak Selçuklu sanatını başlangıç olarak ele alan çalışmalardır. Konular ağırlıklı olarak çini duvar kaplamaları ve kullanım eşyaları ile sınırlıdır. Figüratif seramikler nadiren ele alınmışlardır. Üçüncü gruptaki eserler ise ilk iki gruba göre nispeten daha az olup, Proto-Türk kültürleriyle başlayarak, seramiği çok genel hatlarıyla değerlendirmişlerdir. Bu üç grup

içerisinde, seramik ve çömlekçilik ile ilgili bilgiler dağınık, kısıtlı ve yetersizdir.

Memiş (1987:50-59) eserinin “İskit Sanatı” bölümünde seramikle ilgili hiçbir bilgiye yer vermemiştir. Benzeri bir durum ise Aslanapa'nın “Türk Sanatı” adlı kitabının İskit sanatı ile ilgili kısmında (1989:5) Esik kurganı buluntularına yalnızca dört paragraf ayrılmıştır ve seramik örneklerle hiç değinilmemiştir. Çoruhlu (2013:108,109) ise konuyu Esik kurganı buluntularına değinerek sonlandırmıştır. Benzer durum Kutlu'nun eserinde de (2020) görülebilmektedir. Konu paralelinde İskit'lerin üretmiş oldukları seramiklere ait dağınık ve yetersiz bilgilerin, Türk sanatı için önemli bir eksiklik olduğu tespit edilmiştir. Bu eksikliği giderebilmek ve başlangıç oluşturabilmek adına, ulaşılabilen kısıtlı kaynaklar üzerinden genel hatlarıyla bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Olbia'da ticaret nedeniyle Greklerle kaynaşmış olan İskitler'in elde ürettiği seramikler, özellikle fakir Grekler tarafından MÖ 7. yüzyılda kullanılmışlardır (Jacobson,1995:44). M.Ö. 5. yüzyılda İskit steplerinde, Karadeniz kıyılarında üretilmiş ilk siyah firnisli Grek seramikleri görülmeye başlar. Bunlar kaideli kyliks, bolsal, skyphos ve kantharos adı verilen kulplu içki kaplarıdır (Gavriljuk,2008:255). Günümüzde bu kapları kadeh olarak kullanılan fonksiyonel objeler olarak değerlendirmek doğru olur. Aslında İskitlerin seramik üretim teknolojisine bakıldığında kurganlardan ele geçirilen örneklerin değerlendirilmesiyle seramik pişirme tekniğini oldukça iyi bildiklerini (Arık,2008:15) ve çömlekçi çarkını kullandıklarını gözlemleyebiliyoruz. Çömlekçi çarkı yanı sıra elde şekillendirilmiş örneklerin varlığı, amorf biçimlerden anlaşılabilir. Elde şekillendirilmiş ve kurganlarda ele geçen kaba seramikler, İskitler'in yerel üretimi olan tipik seramiklerdir (Davis vd,1995: 46).

İskitler'in ürettikleri seramikleri iki farklı alanda sınıflamak doğru olacaktır. İlk olarak değinilmesi gereken inanç paralelinde üretilmiş tanrısal varlıkların suretleridir. Bunlar küçük heykelciklerdir. Bronz çağında yalnızca tanrıça Tabiti'ye ait küçük seramik heykelcikler üretilmiştir. Bunların bronz olanları da vardır. Anatanrıça

olarak tapınım görmüş olan tanrıça Tabiti M.Ebert tarafından Anadolu Artemis'ine benzetilmiştir (Tarhan,1969: 151).

Üretilip kullanılmış olan diğer seramik grubu ise kullanım seramikleridir. Bu seramikler sofrta kültüründe kullanılan objeler olduğu gibi tütsülenmek için kullanılan kaseler de olabilmektedir. Dokuma tezgahlarında kullanılan ağırşaklar (Guilaev, 2003: 115), taşımacılıkta kullanılmış olan seramik kaplar da üretilmiştir. Özellikle cenaze törenleri sırasında kaselerde yakılan kenevir tohumları için seramik kapların kullanılmadığını söylemek güçtür. Bu tür tütsü kapları da cenaze ritüelleri sırasında kullanılabilir oluşları ile Guilaev'in bahsettiği (2003:117) ritüel kapları ile paralellik gösterebilir. Greklerle gerçekleştirilen ticarete, şarap, tahıl, tuzlu balık gibi gıdaların ticaretinde, seri olarak üretilen kapların kullanımı zaruridir. Bu yüzden ticarete ürün taşımacılığı için üretilmiş seramik kaplar da mevcuttur.

Yaygın olarak üretilip kullanılmış İskit seramik biçimleri arasında testi, küp, kâse, kadeh, kepçe, maşrapa, kavanoz, küçük leğen, sunu ve ritüel kapları (Guilaev,2003: 119) sayılabilir. Bu seramiklerin yüzeyleri kabartma fitilli, kabaralı, perdahsız, perdahlı, kazıma bezemeli olabilmektedir. Çamur renkleri pişme ve kullanım şartlarına göre kırmızı, beji gri ve siyah olabilmektedir. Yüzeylerde yer alan kazıma bezemelerde görülen yaygın unsurlar ise zigzag, üçgen, spiral, yatay ve dikey şeritlerle oluşturulmuş motiflerdir. Dolgulu örnekler de vardır (Davis vd,1995:16). Zigzag ve üçgen motifli yüzey bezemeleri Afanasiyevo (Jettmar:1950, Pl.1,) ve Andronovo kültürü seramik örnekleriyle benzerdir (Legrand,2006:855)

İskit seramiklerinin temel biçimleri de kendi içlerinde farklı detay özellikleri ile çeşitlilik gösterirler. Örneğin Esik kurganındaki buluntular üzerinden değerlendirdiğimizde; oniki çeşit küp, üç farklı tip kâse bulunmuş olup, tümü çömlekçi çarkında şekillendirilmiş ve kırmızı perdahlıdır (Arık,2008:51-52). Biçimsel özellikleriyle değerlendirildiğinde bu seramikler sıradan kullanım eşyaları olup, özellikli örnekler değildir. Bozkır sanatına ait hayvan üslubunun metal

objelerde sıklıkla kullanılmasına karşın, seramik örnekler için bu durum geçerli değildir.

SONUÇ

İskit seramiklerinin ilk evreleri hakkında yeterli bilgi olmadığı yaptığımız araştırma ile saptanmıştır. Grek kolonizasyonu ile başlayan Ege üzerinden gerçekleşen ticaretle, seramikler ticari ürünlerin farklı bölgelere dağılmasında aracılık etmiştir. Karşılıklı olarak İskit ve Grek tüccarların farklı ürünler sattıkları ve bu taşıma işinde seramiklerin önemli bir yeri olduğu saptanmıştır. Nitekim taşımacılıktaki bu durum gelecek yüzyıllar boyunca da devam etmiştir. Grek seramikleri İskit yaşantısına, İskit seramikleri de Grek yaşantısına dahil olarak kültürün yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Ne var ki konu hakkında yurdumuzda yeterli araştırma yapılmadığı saptanmış olup, kültürümüze ait olan İskit seramiklerinin arkeolog ve sanat tarihçiler aracılığıyla daha ciddi bir şekilde ele alınması ve oluşturulan bilginin eğitimde paylaşılması, var olan boşluğun doldurulması adına faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKİŞEV, K. (1963), “*Kultura Sakov Dolini Reki İli (VII-IV)*”, *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolini Reki İli*, Alma-Ata: Akademiya Nauk.
- ARCASOY, A. (2022), “*Moğol İstilasası Çin Porselen Sanatında Yeni Bir Dönem Başlatıyor "Mavi-Beyaz Porselen Tekniği"*” <http://www.antikalar.com/mavi-beyaz-porselen-teknigi/> (Erişim: 18 Şubat 2022).
- ARIK, M. (2008), “*Esik Kurganı, Buluntuları ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*”, (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ASLANAPA, O. (1989), “*Türk Sanatı*” İstanbul: Remzi Kitabevi.
- BAHAR, H. (1994), “*Türkistan’ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi*”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1.

- ÇORUHLU, Y. (2013) “*Erken Devir Türk Sanatı İç Asya’da Türk Sanatı’nın Doğuşu ve Gelişimi*” İstanbul: Kabalıcı.
- DAVIS-K.J., BASHILOV V. A., YABLONSKY L. T. (Ed) (1995), “*Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age*”, Zlnat Press, ABD.
- DURU, R. (2010), “*Elli Yıllık Bir Arkeoloji Öyküsü Hacılar*” Suna İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya.
- GULIAEV, V. I. (2003), “Amazons in the Scythia: New Finds at the Middle Don, Southern Russia”, *World Archaeology*, 35 (1).
- GÜNDÖĞDU, A. (2019), “Türk Dünyasında Ortak Sanat Anlayışı Mümkün mü?” *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Sayısı, 4(1) Bahar.
- JACOBSON, E. (1995), “*The Art of Scythians*”, E.J.Brill, Hollanda.
- LEGRAND, S (2006), “*The emergence of the Scythians: Bronze Age to Iron Age in South Siberia*”, *Antiquity*, 80.
- JETTMAR K. (1950), “The Karasuk Culture And Its South-Eastern Affinities”, *Originalveröffentlichung in: Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities*, 22.
- KADİRBAYEV, M. K. (1966) “Pamyatniki Tasmolinskoy Kulturi”, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, Alma-ata: İzdatelstva Nauka KazSSR.
- KUTLU, E. (1978), “Yanarlar Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı”, T.T.K Basımevi, Ankara.
- KUTLU, M. (2020), “Keşfinin 50. Yılında Esik Kurganı ve Altın Elbiseli Adam”, Ege Yayınları, İstanbul.
- MEMİŞ, E. (1987), “İskit’lerin Tarihi” Selçuk Üniversitesi Yayınları, No 26, Konya.
- GAVRILJUK, N.A. (2008), “Social and Economic Stratification of the Scythians from the Steppe Region Based on Black-glazed

Pottery from Burials”, Meetings of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflict And Coexistence.

OKLADNİKOV, A.P. (2000), “Tarihin Şafağında İç Asya” Erken İç Asya Tarihi, Çev.A.Şenel, Derleyen Denis Sinor, İstanbul.

PALMER, J. (Bilim ve teknoloji muhabiri), “‘Oldest pottery’ found in China”, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/8077168.stm> (Erişim: 20 Ağustos 2012)

TANİLLİ, S. (2006), “Uygarlık Tarihi” Alkım Yayınevi, İstanbul.

TARHAN, T.(1969), “İskitler’in Dini İnanç ve Adetleri”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Mart, Sayı 23.

XENOPHON (1974), “Kyros’un Anabasisi” Çeviri Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İstanbul.

YILDIRIM, E. (2018), “Tunç Çağı Andronovo Kültürü Mezarları İle Türkler Arasındaki İlişkiler”, I.Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi Bildiriler Kitabı, 623-634.

БУХОРО МУЗЕЙИДАГИ САКЛАР МАДАНИЯТИГА ОИД АШЁЛАР

Равшанов Ўқтамали Рустам ўғли *

Сак қабилалари ҳақидаги дастлабки маълумотлар илк ёзма манбалар билан бир даврда бегиланади. Яъни Оссурия, ахамоний ёзма ёдголикларида уларнинг номи файд этилган. Александр Македонский юришларигча ва ундан кейинги давр муаррихлари ҳам сак қабилалари ҳаёт тарзи, этнографияси, диний қарашлар, ҳукмдорлари ҳақида ёзиб қолдиришган. Айниқса, уларнинг Осиё худудида энг кенг тарқалган қабила эканлиги ва яшаш худудларига қараб турли номлар билан аталиши манбаларда ўз аксини топган. Сак қабилаларининг узоқ давр яшаб, шакилланган тарихий маконларидан бири икки дарё оралиғи бугунги Ўзбекистон худуди ҳисобланади. Сак қабилалари темир даврида “Сак маданияти”ни яратишди. Бу маданият ўзининг диний қарашлари, моддий топилмалари айниқса, темирга ишлов бериш ва ундан турли қурол-яроқлар тайёлаш технологияси ва бу соҳани санъат даражаси олиб чиққани билан тарихда кейинги цивилизацияларга пойдевор бўлди.

Бухоро музейи археология фонди ва Бухоро воҳаси археологияси экспозициясида ҳозирда саклар маданиятига тегишли кўплаб сопол, қора ва рангли металлдан тайёрланган турли буюмлар сақланади.

Саклар маданиятига оид металл буюмлар адабиётларда атрофлича ёритилган. Шунга қарамай археологик қазилмалар жараёнида янгидан янги археологик топилмалар бу маданият изларини кенгроқ тушинишга имкон бермоқда. Шундай ашёлардан бири “саклар қозони” номи билан машҳур бўлган

* Бухоро давлат музей-қўриқхонаси Тарих илмий бўлими мудири
powerravshanov@mail.ru

йирик (дм-66, в-36 см)қозон ҳисобланади. Қозон “хафтжўш” яъни етти маъданнинг қоришмасидан тайёрланган бўлиб, жез қозон деб юритилади. Қозон безеклари билан қуйма услубда тайёрланган. Саклар қозони албатта ўзи халқнинг қарашларини ҳам сақлаб қолган. Қозонга тўртта қуйма қўчқор шохи шаклидаги кунгирадор дастак бириктирилган. Дастакнинг бундай шаклда бўлиши уни мустаҳкам ушлаш имконини ҳам берган. Дастаклар ораси бўйлаб “архар” шохи кашлидаги тасвир тесқарисига ишланган. Бу эса сакларнинг тотемларига ишора ҳисобланади. Дастак ости бўйлаб бурама шаклидаги бирмата такрорланадиган айлана бўртма чизиқ ҳам қозонга безак бериб турибди. Бу безаклар қозон қуйилишидан олдин бурама симлар билан қолибга ишланган. Юқоридагилардан келиб чиқиб ушбу саклар қозони мил.авв.Ш-мил.Ш асрларга оид деган хулоса чиқариш мумкин.

Бухоро музейи фондида яна бир саклар маданиятига тегишли ашё бундан икки йил олдин Бухоро шаҳридан 55 км жануби-ғарбда жойлашган Пойкент шаҳри харобаларидан топилган маёқ ҳисобланади. Пойкент шаҳарчаси бронза давридан шакллана бошлаган бўлиб, илк ўрта асрларгача жуда яхши ривожланган шаҳар давлатлардан бири бўлган. Бу худудда 40 йилдан ортиқ вақт мобайнида Давлат Эрмидажи билан ҳамкорликда қазилма ишлари олиб борилмоқда. Сўнгги топилган нодир ашё бу шаҳарчанинг арк қисмидаги ибодатхона комплексининг шарқий қисмига тегишли йўлакдан топилган жез маёқ(факел)дир. Узунлиги 40 см бўлган ушбу маёқ археологларни хулосасича, кириш йўлагини ёритиб турган. Ашё топилган вақтда унинг ички қисмида қуйган ёғоч кулларининг топилиши тахминларни янада мустаҳкамлади. Маёқ ҳам қуйма услубда ишланган бўлиб, икки қисмдан иборат. Яъни пастки дастак ва юқори қисми ёғоч ўрнатиладиган оловхонага бўлинади.

Кейинги саклар маданиятига тегишли ашё металл қуйиш ўчоғи бўлиб, у ҳам Пойкент шаҳарчаси худудидан 2018 йилда Ўзбекистон ва Россиялик археологлар ҳамкорлигида топилган. Металл қуйиш ўчоғида турли ўлчамдаги чуқурчалар сақланган

бўлиб, ичида иссиқлик натижасида қуйган тупроқ қисмлари, кул ва ўчоқ деворлари юқорисида ярим эриган металл хом ашёси сақланган.

Металл қуйиш ўчоғининг кучли қотиб қолганлигидан унинг узоқ вақт мобайнида ишлатилганлигини ва ундаги чуқурчаларнинг шаклидан кичик ва ўртача ўлчамдаги металл буюмлар(ханжар, камар қисимлари, рўзғор буюмлари ва бошқалар) қуйилганлигини тахмин қилиш мумкин. Ҳозирги вақтда ушбу ўчоқ Қадимги Пойкент тарихи музейида артофидан топилган металл ва сопол буюмлар билан биргаликда доимий кўргазмадан ўрин олган.

Саклар маданияти бутун Ўрта Осиё бўйлаб кенг тарқалган бўлиб, ушбу маданият таркибидаги сак қабилалари бир-бири билан доимий алоқада бўлган. Шу сабабли бу даврга оид бир хил турдаги тарихий ашёлар жуда катта тарихий макондан топилади. Аммо қадимги Сўғд худудида бу маданиятнинг кенг тарқалганлигини исботловчи хос ашёлар кўп топилмаган эди. Юқорида тарифлари берилган қозон, маёқ ва металл қуйиш ўчоғининг топилиши Сўғд худудининг ҳам сак маданияти марказларидан бири бўлганлигини яна бир бор исботлайди.

1.Расм

2. Pacm

3. Pacm

4.Рacм

TÜRKİYE'DEKİ ÜNİVERSİTELERDE ÇALIŞILMIŞ OLAN İSKİTLER KONULU LİSANSÜSTÜ TEZLER ÜZERİNE TESPİTLER

*Kamelya TEKNE**

ÖZET

İskitler Ön Türk tarihi denildiğinde akla ilk gelen topluluklardan biridir. Günümüzde İskitler hakkında bilinenlerden yola çıkarak bir değerlendirme yapmak gerekirse İskit tarihinin oldukça büyük bir zaman ve mekân genişliğine sahip olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla da İskit tarihi, kültürü ve medeniyeti kapsamlı araştırmaları ve incelemeleri gerektirmektedir. Atlı göçebe bozkır kavimlerinin bir temsilcisi olan İskitler hakkında yapılan ilk çalışmalar batı dünyasında kaleme alınmış olup bu ilk basamaktaki araştırmaların ağırlık noktası İskitlerin mensup olduğu etnik köken üzerine şekillenmiştir. Bu doğrultuda ileri sürülen görüşlerle birlikte konuya olan ilgi de zaman içerisinde artmıştır. Böylece İskitlerin etnik tarihinin ötesine geçecek olan yeni çalışmalara bir alan açılmıştır.

Çalışmamızda Türkiye'de eğitim veren yükseköğretim kurumları bünyesinde İskitlere dair çeşitli enstitüler, anabilim dalları ve bilim dalları dâhilinde çalışılmış yüksek lisans ve doktora tezleri ele alınmıştır. Söz konusu tez çalışmalarının genel dağılımını ve belirli ölçütlere göre eğilimlerini göstermek amaçlanmıştır. Bu noktada çalışmamızda ekonometri modelleriyle istatistiğe tutsak bilgi verme yöntemi yerine tezlerin konuları, içerik analizi, disiplinler arası ve literatür özellikleri bakımından değerlendirilmesi tercih edilmiştir. Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Ulusal Tez Merkezi'nin veri tabanından elde edilen bilgiler esas alınarak hazırlanan çalışmamızdan çıkarılacak sonuçların bundan sonraki süreçte İskitler üzerine

* Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi KIRKLARELİ/TÜRKİYE, kamelyatekne@klu.edu.tr ORCID İD: 0000-0001-7635-2326

yapılacak olan akademik araştırma ve çalışmalara yol gösteren nitelikte önemli bir kazanım olacağı ön görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İskit, Saka, lisansüstü tezler, Türk dünyası.

FINDINGS on GRADUATE THESES on SCYTHIANS WORKED in UNIVERSITIES in TURKEY

ABSTRACT

The Scythians are one of the first communities that come to mind when it comes to Pre-Turkish history. If we need to make an assessment based on what is known about the Scythians today, it is possible to say that the history of Scythians has a very large time and space. Therefore, Scythian history, culture and civilization require extensive research and analysis. The first studies on the Scythians, a representative of the nomadic steppe tribes on horseback, were written in the western world, and the focus of this first step was on the ethnic origin of the Scythians. Along with the opinions put forward in this direction, the interest in the subject has increased over time. Thus, a field was opened for new studies that would go beyond the ethnic history of the Scythians.

In our study, master's and doctoral theses, which were studied within the scope of various institutes, departments and branches of science on the Scythians within the universities providing education in Turkey, were discussed. It is aimed to show the general distribution of these thesis studies and their tendencies according to certain criteria. At this point, in our study, it was preferred to evaluate the theses in terms of topics, content analysis, interdisciplinary and literature features, rather than the method of imprisoning statistics with econometric models. It is foreseen that the results to be drawn from our study, which was prepared on the basis of the information obtained from the database of the Higher Education Council (YÖK) National Thesis Center, will be an important acquisition in the quality of guiding the academic research and studies on the Scythians in the next period.

Key Words: Scythian, Saka, graduate theses, Turkic world.

GİRİŞ

Bu çalışmada Türkiye’de çalışılmış olan İskitler konulu yüksek lisans ve doktora tezlerinin bir derlemesi yapılmıştır. Bu amaçla Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi’nin veri tabanından istifade edilmiştir. Örneklem olarak tez başlığında “İskit, İskitler” teriminin geçtiği tez çalışmaları ve zaman aralığı olarak da 1992-2022 yılları arası seçilmiştir. Çalışmalar yıl, üniversite, enstitü, anabilim dalı, özgün dil, danışman unvanı, konu, yöntem ölçütleri temel alınarak doküman analizine ve sistematik derlemeye dayalı, betimsel amaçlı nitel bir araştırma özelliğini taşımaktadır. Çalışmamız sonucunda elde edilen bulgular ile Sosyal Bilimler alanında İskitler konusu üzerine yapılan çalışmaların kapsamlı olarak değerlendirilmesi bakımından ilgili alan yazına katkı sağlaması ve mevcut durumun saptanarak bu yöndeki boşluğun doldurulması için bir öngörü oluşturulması amaçlanmıştır.

Türkiye’de İskitler üzerine çalışılmış olan lisansüstü tezlerin genel hatlarıyla Tarih ve Arkeoloji alanları olmak üzere iki disiplin dâhilinde hazırlandığı görülmektedir. İçeriği bakımından doğrudan İskitler hakkında bilgi veren çalışmalar olduğu gibi diğer bozkır kavimleri veya Ön Asya dünyasındaki topluluklar ile ilişkileri bakımından konunun ele alındığı çalışmalar da bulunmaktadır. Bu sebeple tezler içerik olarak iki grup halinde sınıflandırılabilir.

Tarih disiplini kapsamında kronolojik bir sıra takip edildiğinde bu sahada yapılmış olan ilk tez çalışması Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda İlhami Durmuş tarafından kaleme alınan “İskitler” başlıklı doktora tezidir. Danışmanlığını Prof. Dr. Abdulhaluk Çay’ın yaptığı tez çalışması yazılı ve arkeolojik kaynakların aktardığı bilgiler doğrultusunda kaleme alınmıştır. Yazılı kaynaklar arasında Asur, Pers, Grek ve Çin kaynakları incelenirken arkeolojik kaynaklar olarak Sibiryaya ve Güney Rusya buluntularının değerlendirildiği görülmektedir. Bu noktada özellikle İskitlerin Türk kimliğine vurgu yapılan anlatımlar söz konusudur. Konuyla ilintili olması bakımından tez çalışmasında İskitlerin kökeni hakkındaki nazariyelere yer verilmiş ve bu hususta Slav, Fars veya Ural-Altay kökenli olmak üzere 3 nazariye üzerinde durulmuştur. İskitlere dair ilk lisansüstü çalışma olması itibari ile söz konusu bozkır topluluğunun Türk kimliğini vurgulamak önem kazanmıştır. Nitekim İskitlerin hâkim zümresinin veya ana kitlesinin Türk kökenli olduğu bugün bilinen bir gerçektir. Aynı tez çalışmasının

içeriğini oluşturan bölümler İskit etnonimi ve yayıldıkları coğrafi saha, İskitlerin kökeni meselesi, İskitlerin siyasi tarihi ve diğer kavimlerle olan münasebetleri ve son olarak da İskit kültürü gibi başlıklardan oluşmaktadır. Söz konusu sınıflandırmadan da anlaşılacağı üzere İskit tarih ve medeniyetine dair genel görünümü sunan ve kendisinden sonra yapılan tez çalışmalarına alan açan öncü bir araştırmadır (Durmuş, 1992).

İçeriğinde İskitlerin konu edildiği bir başka çalışma “Ön Asya Dünyasında Kimmer ve İskitler” başlığını taşıyan doktora tezidir. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı’nda hazırlanan tez çalışmasının danışmanlığını Doç. Dr. İlhami Durmuş yapmıştır. Tez çalışmasında genel hatlarıyla M.Ö. 8. yüzyılda tarih sahnesinde görülmeye başlayan atlı göçebe kavimlerin Ön Asya dünyasında bıraktıkları iz diğer bir ifade ile Ön Asya dünyasının gerek siyasi tarihini gerekse kültürel yapısını nasıl etkiledikleri meselesi ele alınmıştır. Bu anlamda İskit ve Kimmerlerin Asur, Pers, Urartu ve Lidyalılarla ilişkileri üzerinde durulmuştur. Tez çalışmasının içeriğindeki detaylarda Kimmer ve İskitlerin Ön Türklüğü temsiliyeti, Kimmerlerin İskit baskısı sonucu yer değiştirerek Ön Asya dünyası ile bağlantı kurması ve onları takiben İskitlerin gelişi ve sonradan geldikleri bu coğrafyadaki yerel unsurlar ile kültürel etkileşimi aktarılmıştır. Kullanılan literatürde yerli kaynaklarla birlikte İngilizce, Almanca ve Rusça araştırma eserlerinden de yararlanılmıştır (Demirağ, 2003).

“İskit, Hun ve Göktürklerde Dini Hayat ve Birbirleriyle Mukayesesi” adını taşıyan bir diğer tez çalışması Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı bünyesinde hazırlanmıştır. Yüksek Lisans programında çalışılan tezin danışmanlığı Prof. Dr. İlhami Durmuş tarafından yapılmıştır. Tez çalışmasında İskitlerin dini hayatı kendisinden sonra gelen Türk topluluklarının dini yaşamı ile birlikte tarihi dizilim dikkate alınarak incelenmiştir. Bu anlamda İskit, Hun ve Göktürk tarihi bir bütün olarak değerlendirildiğinde döneme tek tanrılı bir dini hayatın hâkim olduğu, ölümden sonra devam edecek olan bir ahiret anlayışının varlığı ve bu unsurlara ilaveten bir din statüsünde olmayan Şamanizm öğelerinin İskit, Hun ve Göktürk inanç sistemi içerisindeki yeri hakkında bilgiler sunulmuştur (Mandaloğlu, 2004).

Prof. Dr. İlhami Durmuş’un danışmanlığında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı yüksek lisans

programında hazırlanan tez çalışmalarından biri de “İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat” adlı tez çalışmasıdır. Tez başlığından da anlaşılacağı üzere Türklüğün kök tarihini temsil eden İskit tarihi ile İskitlerin bir uzantısı olan Hun ve Göktürk tarihleri bir arada analiz edilmiştir. Bozkır coğrafyası ile İskit, Hun ve Göktürk sosyal ve ekonomik hayatının etkileşimi içerik bakımından bu tez çalışmasının temel bağlamını oluşturmuştur. Örneğin göçebe bozkır yaşam koşullarında boylar birliği düzeninde yaşamının avantajları, kadının toplumsal hayattaki varlığı ve işlevi, bozkır coğrafyasının çetin yaşam koşullarına dayanan özelliği ve tarıma elverişli alanların kısıtlı oluşundan kaynaklı olarak ekonomik faaliyetlerin yönünün İskit, Hun ve Göktürkleri hayvancılığa sevk etmesi gibi unsurlar hakkında bilgi verilmiştir (Balaban, 2006).

“Grek ve Latin Kaynaklarına Göre İskit, Sarmat ve Avrupa Hunlarında Askeri Kültür (M.Ö. V. yy.- M.S. VI. yy.)” başlıklı yüksek lisans tezi de Prof. Dr. İlhami Durmuş’un danışmanlığında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı’nda hazırlanmıştır. İskitler ve Sarmatlar Avrupa Hunları ile birlikte askeri hususiyetleri bakımından değerlendirilmiştir. Bu anlamda savaş taktikleri, teçhizatı ve bozkır coğrafyasına hâkim olan bu kavimlerin askeri vasıflarının diğer topluluklar üzerinde egemenlik kurmaları bakımından etkisi gibi olgular incelenmiştir. Tez çalışmasının literatür özelliğini adı geçen bozkır kavimlerinin kendilerine ait yazılı kaynaklarının bulunmaması belirlemiş olup çağdaşı olan toplulukların yazılı kaynaklarından istifade edilmiştir. Çalışmada kullanılan Grek ve Latin kaynakları arasında Herodot, Hipokrat, Thukidides, Ksenophon, Polybios, Strabon, Diodoras Sikulus, Priskos, Yordanes, Vegetius Renasus, Justinus, Pomponius Mela bulunmaktadır (Öztürk, 2007).

İçeriğinde İskitlerin yer aldığı tezler arasında yer alan “Bozkır Kavimlerinde Liderlik Anlayışı (İskit, Hun, Göktürk)” başlıklı çalışma Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı’nda yüksek lisans programı dahilinde Prof. Dr. İlhami Durmuş’un danışmanlığında hazırlanmıştır. Çalışmada Türk devlet geleneği ekseninde liderlerin özellikleri, görevleri ve sorumlulukları, liderlere yardımcı olan unsurlar olarak hizmet eden görevliler üzerinde durulmuştur. İskitler özelinde literatürde Krali İskitler adıyla anılan soylu İskitler meselesi hakkında bilgi verilmiş ve bunların doğrudan İskitlerin yönetici kolunu oluşturdukları diğer

göçebe İskitlerin de bu kola tâbi olduğu gibi hususlar ifade edilmiştir (Güler, 2009).

“İskit, Frig ve Urartu Kültürlerinin Mukayesesi” başlıklı tez ise Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans programında yine Prof. Dr. İlhami Durmuş’un danışmanlığında hazırlanmıştır. Bir karşılaşma sahası olan Anadolu’da İskitlerin Urartu Devleti’nin yıkılışına yönelik hazırladığı zemin üzerinde durularak Anadolu uygarlıkları ile İskit medeniyetinin benzer ve farklı yönleri irdelenmiştir (Hemiş, 2009).

“Anadolu’da Kimmerler-İskitler ve Orta Anadolu’daki İzleri” başlıklı tez Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda Prof. Dr. İlhami Durmuş’un danışmanlığında hazırlanan bir doktora tezidir. Anadolu’daki İskit ve Kimmer etkisinin Sivas, Tokat, Yozgat, Çorum, Kayseri, Ankara, Eskişehir, Kırşehir, Niğde, Nevşehir, Konya gibi seçilmiş bölgeler üzerindeki etkisi spesifik bir bakış açısıyla izah edilmiştir. Çağdaş dönemde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar ve müze malzemelerinin değerlendirildiği bir yöntem takip edilmiştir. Örneğin Ankara ve Gordion’daki kurgan geleneği incelenmiş ve müze malzemelerinde İskitlerce benimsenen göçebe hayvan üslubunun varlığı gibi konulara dikkat çekilmiştir. Ayrıca Amasya’nın Gümüşhacıköy ilçesi İmirlar köyü kurgan mezarları hakkında verilen bilgiler dikkat çekicidir (Çoban, 2013).

“Urartuluların Kimmerler ve İskitler İle Münasebetleri” adlı tez çalışması Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı’nda hazırlanmış bir yüksek lisans tezi olup danışmanı Prof. Dr. İlhami Durmuş’tur. Kimmer ve İskitlerin Anadolu coğrafyasına geçiş süreci ve özellikle Urartu Devleti’nin yıkılışında İskit etkisine vurgu yapılan bir çalışmadır (Toptaş, 2014).

Prof. Dr. Orhan Doğan’ın danışmanlığında yürütülen “M.Ö. VIII. İle M.Ö. II. Yüzyıllar Arasında İskitlerin Bozkır Kültürlü Topluluklar ile İlişkileri” başlıklı tez Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Tarih Bilim Dalı yüksek lisans programında hazırlanmıştır. İskitlerin diğer bozkır toplulukları olan Massaget, Sarmat ve Kimmerlerle olan münasebetlerinin bağlamı oluşturduğu tez çalışmasında söz konusu bozkır topluluklarının aralarındaki rekabet ve bir baskı unsuru olarak birbirlerini tetiklemeleri sonucu gerçekleşen göç olgusu işlenmiştir. Her biri göçebe bozkır kültürüne sahip olan bu kavimlerin yerleşik

toplumları ne şekilde etkiledikleri üzerine detaylar tespit edilmiştir (Çalış, 2016).

Doç. Dr. Ahmet Altungök danışmanlığında hazırlanan “Antik Kaynaklar ve Güncel Çalışmalar Işığında Sarmatlar - İskitler” adlı tez Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı yüksek lisans programında çalışılmıştır. Antik çağ kaynakları ile yerli ve yabancı modern kaynakların verdiği bilgilerin sentezlendiği çalışmada yaklaşım olarak Sarmat toplulukları ve İskitlerin kökenini açıklayan bilgilerin değerlendirilmesi ön plana çıkmıştır. Ayrıca Sarmat toplulukları ile İskitler arasında bazı farklılıkların mevcut olduğu tespit edilerek bu hususlar hakkında açıklamalar sunulmuştur (Badakoğlu, 2018).

Doç. Dr. Beytullah Kaya'nın danışmanlığını yaptığı “Bir Turan Devleti: İskitler” başlıklı tez İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bilim Dalı yüksek lisans programında hazırlanmıştır.¹ İskitlerin Türk kimliği ve antik çağ kaynaklarında İskitler hakkında verilen bilgilere dair değerlendirmelerin yapıldığı çalışmada siyasi tarihin yanı sıra İskitlere dair kültürel birikimin aktarıldığı alanlar üzerinde ön plana çıkmıştır. Buna göre İskitlerde yazı, güzel sanatlar, inanç, beslenme, giyim, töre (hukuk), para, kadının yeri, kan kardeşliği ve ölü gömme geleneği gibi kültürel tarih öğeleri açıklanmıştır. Çalışmanın literatür özelliği olarak ağırlıklı şekilde Türkçe kaynakların kullanıldığını söylemek mümkündür (Aydın, 2021).

Prof. Dr. Ekrem Memiş'in danışmanlığında hazırlanan “İskit ve Kimmer Göçlerinin Urartu Devleti Üzerindeki Etkileri” Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlanmış bir yüksek lisans tezidir. Çalışmada İskit ve Kimmer göçlerinin Urartu Devleti'nin yıkılışı üzerindeki etkileri siyasi tarih bakış açısıyla incelenmiştir (Şanoğlu, 2021).

İskitler hakkında arkeoloji sahasında bilgi veren tezlere gelince tezlerin tamamlandığı kronolojik sıra ile “İskit, Hun ve Göktürklerde Ölü Gömme Geleneği ve Birbirleriyle Mukayesesi”, “Bozkır Kültür Çevresinde Hakimiyet Fikri (İskit, Hun, Göktürkler)”, “Anadolu'da

¹ Adı geçen tez çalışması yakın zamanda kitap olarak yayımlanmıştır. Bkz. Bahtiyar Aydın, Sakalar/İskitler. Gizlenen Kök Atalarımız, İstanbul 2022, Kaynak Yayınları.

Kimmer-İskit İz ve Etkileri”, “Kazakistan ve Çevresindeki İskit ve Sarmat Silahları”, “Grek-Roma ve Pers Görsel Sanatlarında İskitli İkonografisi” başlıklarını taşıyan beş çalışmanın hazırlandığı tespit edilmiştir. Her biri yüksek lisans programında hazırlanmış olan tezlerin dördü Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı biri de Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalı’nda çalışılmıştır. “İskit, Hun ve Göktürklerde Ölü Gömme Geleneği ve Birbirleriyle Mukayesesi” ile “Anadolu’da Kimmer-İskit İz ve Etkileri” adlı tezler Prof. Dr. İlhami Durmuş’un danışmanlığında hazırlanmıştır (Sılacı, 2005; Demir, 2008). “Bozkır Kültür Çevresinde Hakimiyet Fikri (İskit, Hun, Göktürkler)”² ve “Kazakistan ve Çevresindeki İskit ve Sarmat Silahları” başlıklı tezler Prof. Dr. Süleyman Yücel Şenyurt danışmanlığında yürütülmüştür (Narcıoğlu, 2005; Sızdıkov, 2012). “Grek-Roma ve Pers Görsel Sanatlarında İskitli İkonografisi” adlı tez ise çift danışmanın, Prof. Dr. Ertekin Mustafa Doksanaltı ile Prof. Dr. Ramazan Özgan’ın rehberliğinde çalışılmıştır (Karaoğlu, 2019).

Tezlerin tamamında arkeoloji disiplinin gereği olarak kazı bulgularının ve görsel malzemelerin antik çağ kaynaklarının verdiği bilgiler ile destelendiği bir yöntem takip edilmiştir. İskitlerin bozkırlarda bıraktığı kalıcı izler olarak tanımlanabilecek kurganlar, kurganlardan çıkarılan mezar eşyası ve bunların yorumlanması arkeoloji sahasında yapılan tezlerin temel dayanağı olmuştur. Söz konusu tezlerden “Kazakistan ve Çevresindeki İskit ve Sarmat Silahları” adlı tezin özgün değerinin oldukça yüksek bir çalışma olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bölgede yapılan kazı ve yüzey araştırmaları sonucu bir veri tabanı oluşturulmuş ve buluntulara dair tablo ve çizelgelerin hazırlanması vasıtasıyla verilerin gruplandırılması sağlanmıştır (Sızdıkov, 2012).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi tez tarama sistemi aracılığıyla “İskit, İskitler” kelimeleri tarandığında Tarih ve Arkeoloji disiplinine ait toplam 18 teze ulaşılmıştır. Tarih alanında tamamlanmış olan toplam 13 tezden 11’i yüksek lisans 2’si doktora programı dâhilinde çalışılırken Arkeoloji alanında 5 adet yüksek lisans tezinin tamamlanmış olduğu tespit edilmiştir. Verilerin ortaya koyduğu

² “Bozkır Kültür Çevresinde Hakimiyet Fikri (İskit, Hun, Göktürkler)” adlı tez çalışmasının hazırlandığı dönemde tez danışmanı Yrd. Doç. Dr. unvanını taşımaktadır.

rakamlardan da anlaşılacağı üzere nicelik açısından az sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Tezlerin dili Türkçe'dir. Türkiye'de Yüksek Öğretim Kurulu tez tarama sistemi incelendiğinde İskitler ile ilgili kayıtlı olan ilk tezin 1992 son tezin de 2021 yılında tamamlandığı belirlenmiştir. Tezlerin danışmanlığı Prof. Dr. Abdulhaluk Çay, Prof. Dr. İlhami Durmuş, Prof. Dr. Ekrem Memiş, Prof. Dr. Orhan Doğan, Doç. Dr. Ahmet Altungök, Doç. Dr. Beytullah Kaya, Prof. Dr. Süleyman Yücel Şenyurt, Prof. Dr. Ertekin Mustafa Doksanaltı ve Prof. Dr. Ramazan Özgan tarafından yürütülmüştür. Danışmanlık konusunda ağırlıklı olarak Prof. Dr. İlhami Durmuş tarafından yürütülen tezlerin mevcudiyeti söz konusudur. Dolayısıyla da Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bu sahadaki çalışmalar açısından ön plana çıkmaktadır.

Prof. Dr. İlhami Durmuş tarafından 1992 yılında tamamlanan "İskitler" adlı doktora tez çalışması sonraki dönemde aynı konu üzerine yapılacak olan tüm tezler açısından bir ölçüt ve Türkçe başvuru kaynağı olma özelliğine sahiptir. Söz konusu çalışma aynı zamanda pek çok defa baskısı yapılan bir kitap formatında da yayımlanmıştır.³ Nitekim çalışmamızda adı geçen diğer tezlerin literatür kısmında istisnasız olarak yer aldığı görülmektedir. Çalışmamızda yer alan tezlerin genel literatür özellikleri Ön Türk tarihinin önemli bir meselesi olan İskitler hakkında antik çağ kaynaklarının kullanımını gerektirmekte olup özellikle Herodot Tarihi'nin kullanımı yaygındır. Tarih alanında tamamlanmış olan tez çalışmalarında kullanılan yöntem büyük ölçüde doküman incelemelerine dayanırken yazılı kaynakların (antik çağ kaynakları ve başta Rusça olmak üzere batı dillerinde kaleme alınmış araştırma eserler) bütünüyle İskit tarihini aydınlatmak imkanından yoksun olduğu görülmektedir. Bu anlamda millî tarihimizin ilk temsilcileri olan İskitler söz konusu olduğunda karşılaştıkları toplulukların yazılı kaynakları gibi kurgan bölgeleri ve mezar buluntuları ile müze malzemelerinin önemi yadsınamaz bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aynı zamanda çalışılan tezlerde görsel malzemenin sınırlı ölçüde ve birbirine benzer surette kullanıldığı görülmektedir. Bu noktadan hareketle "bozkırın kuyumcuları" ve "göçebe hayvan

³ Bkz. İlhami Durmuş, İskitler (Sakalar), Ankara 1993, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları; İskitler (Sakalar), Ankara 2008, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları.

üslubunun temsilcileri” gibi tabirlerle anılan söz konusu Türk topluluğuna ait kapsamlı buluntu haritalarının ve görsel objelerden oluşan sistematik katalogların eksikliği ortaya çıkmaktadır. Buluntu yerlerinden ele geçen ve müze malzemelerinden oluşan bir katalogun hazırlanması İskit sanatı ve imgelerinin derinlemesine inşası açısından Türkçe literatüre önemli bir katkı sağlayacağı kanaatini oluşturmaktadır. Ayrıca hazırlanacak olan buluntu haritaları ile yazılı kaynakların işaret ettiği bilgiler ışığında İskit göç sahalarının karşılaştırılarak analiz edilmesi yeni veriler vasıtasıyla tarihi bilginin güncellenmesi gereken yönlerini gündeme getirecektir. Bununla birlikte İskit madenciliği metalürji bilimi açısından da nitelikli incelemeleri gerektirmektedir. Ayrıca İskitlere ait savaş teçhizatı, kullanılan malzeme, teknik ve biçim özellikleri ile stil kritiğinin yapılması ihtiyacı İskit medeniyetine dair yeni çalışmaları beraberinde getirecektir.

KAYNAKLAR

- AYDIN, B. (2021). *Bir Turan Devleti: İskitler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih ve Medeniyet Araştırmaları ABD Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bilim Dalı, İstanbul.
- BADAKOĞLU, U. (2018). *Antik Kaynaklar ve Güncel Çalışmalar Işığında Sarmatlar – İskitler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Bilecik.
- BALABAN, A. (2006). *İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Ankara.
- ÇALIŞ, S. M. (2016). *M.Ö. VIII. İle M.Ö. II. Yüzyıllar Arasında İskitlerin Bozkır Kültürlü Topluluklar İle İlişkileri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Kahramanmaraş.
- ÇOBAN, H. (2013). *Anadolu’da Kimmerler-İskitler ve Orta Anadolu’daki İzleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Afyon.

- DEMİR, T. (2008). *Anadolu'da Kimmer-İskit İz ve Etkileri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Ankara.
- DEMİRAĞ, Y. (2003). *Ön Asya Dünyasında Kimmer ve İskitler. Yayınlanmamış Doktora Tezi.* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
- DURMUŞ, İ. (1992). *İskitler. Yayınlanmamış Doktora Tezi.* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Ankara.
- GÜLER, E. (2009). *Bozkır Kavimlerinde Liderlik Anlayışı (İskit, Hun, Göktürk). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
- HEMİŞ, O. (2009). *İskit, Frig ve Urartu Kültürlerinin Mukayesesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
- KARAOĞLAN, İ. (2019). *Grek-Roma ve Pers Görsel Sanatlarında İskitli İkonografisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Konya.
- MANDALOĞLU, M. (2004). *İskit, Hun ve Göktürklerde Dini Hayat ve Birbirleriyle Mukayesesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara.
- NARCIOĞLU, V. (2005). *Bozkır Kültür Çevresinde Hakimiyet Fikri (İskit, Hun, Göktürkler). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Ankara.
- ÖZTÜRK, R. (2007). *Grek ve Latin Kaynaklarına Göre İskit, Sarmat ve Avrupa Hunlarında Askeri Kültür (M.Ö. V. yy.- M.S. VI. yy.). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara.

- SILACI, G. (2005). *İskit, Hun ve Göktürklerde Ölü Gömme Geleneği ve Birbirleriyle Mukayesesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Ankara.*
- SIZDIKOV, B. (2012). *Kazakistan ve Çevresindeki İskit ve Sarmat Silahları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Ankara.*
- ŞANOĞLU, B. (2021). *İskit ve Kimmer Göçlerinin Urartu Devleti Üzerindeki Etkileri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Sinop.*
- TOPTAŞ, K. (2014). *Urartuluların Kimmerler ve İskitler İle Münasebetleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara.*

EKLER

Tablo 1: İskitler Konusunda Çalışılmış Olan Tezlerin Yıl Bazında Dağılımları

Yıllar	Tez Sayısı	Yıllar	Tez Sayısı
1992	1	2012	1
2003	1	2013	1
2004	1	2014	1
2005	2	2016	1
2006	1	2018	1
2007	1	2019	1
2008	1	2021	2
2009	2		
TOPLAM			18

Tablo 2: İskitler Konusunda Çalışılmış Olan Tezlerin Üniversite Bazında Dağılımları

Üniversite	Sayı
Afyon Kocatepe Üniversitesi	1
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi	1
Gazi Üniversitesi	11
Hacettepe Üniversitesi	1
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi	1
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	1
Selçuk Üniversitesi	1
Sinop Üniversitesi	1
TOPLAM	18

Tablo 3: İskitler Konusunda Çalışılmış Olan Tezlerin Türlerine Göre Dağılımı

Türü	Tez Sayısı
Yüksek Lisans	15
Doktora	3
TOPLAM	18

SAUROMAT-SARMAT KAVİMLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

B. SİZDİKOV, A. SERALİYEV

ÖZET

Batı Kazakistan stepleri Tunç Çağından itibaren göçebe kavimlerin yaşadığı coğrafya olup, Asya'nın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bölge karasal iklim kuşağı içinde Asya ve Avrupa kıtalarının kesiştiği noktada yer aldığından, kıtalararası köprübaşı veya bir kilit noktası özelliği göstermiş ve tarih boyunca önemli olaylara sahne olmuştur. Bunun sonucunda, Demir Çağının başından Orta Çağa kadar devam eden sayısız göç dalgalarının geçtiği bir bölge olmuş ve birçok kültürlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bölgede ortaya çıkmış olan kültürlerin biride Sauromat-Sarmat kültürüdür. Sauromat-Sarmat kavimlerin ortaya çıkışı, yaşadığı sınırları ve oluşturduğu kültürlerinin kronolojisi bu güne kadar araştırmacıların ortamında ortak fikre gelmemiştir ve hala en önemli tartışmalı konuların birini oluşturmaktadır. Sauromat-Sarmat kavimlerinin ortaya çıkışı ve siyasi tarihinin incelenmesi çalışmamızın asıl amacını oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, yazılı kaynaklar ve arkeolojik verileri inceleyerek söz konusu kavimlerin ortaya çıkışı ve siyasi tarihi anlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca, Sauromat-Sarmat kavimlerinin varlığını sürdürmüş olduğu dönem dört dönem altında incelenerek, oluşturmuş oldukları kültürlerinin dönemsel farklılıkları belirtilmiştir.

Anahtar kelimeler: Sauromat-Sarmat, Güney Ural, Orta Asya, Demir Çağı, konar göçer kavimler.

THE EMERGENCY OF SAVROMAT-SARMATIC TRIBES

ABSTRACT.

The territory of Western Kazakhstan was considered an important part of Asia, where nomadic tribes lived from the Bronze Age. The region was located at the crossroads of Asia and Europe, played the role of an intercontinental bridge, and over a number of historical periods was a witness to important historical events. From

the Iron Age to the Middle Ages, it was an important region where many cultures appeared and historical mass migrations of nomads took place. One of the cultures that developed in the region was formed in the Iron Age - the Sauromat-Sarmatian culture. Among researchers, there is still no common opinion about the time when the Sauromat-Sarmatian tribes appeared on the historical arena, about the territory of residence, the chronological framework of culture, and this is undoubtedly one of the important problems that need to be solved. Therefore, we chose these questions as the main goal of our scientific research. Studying written and archaeological data, we tried to systematically explain the appearance of these tribes in the historical arena, the political history of the tribes. In addition, we examined the stages of life of the Sauromat-Sarmatian tribes, dividing them into four periods and identified the characteristics of cultures.

Keywords: Savromats-Sarmatians, Southern Urals, Central Asia, Iron Age, nomadic tribes.

Giriş

Batı Kazakistan stepleri ilk göçebe kavimlerin yaşadığı coğrafya olup, Asya'nın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Karasal iklim kuşağı içinde Asya ve Avrupa kıtalarının kesiştiği noktada yer alan Batı Kazakistan tarih boyunca önemli olaylara sahne olmuş. Demir Çağının başından Orta Çağ'a kadar birçok kültüre ev sahipliği yapmıştır. Burada ortaya çıkan en önemli kültürlerden biri çalışmamızda konu edineceğimiz Sauromat-Sarmat kültürüdür.

19. yüzyılın sonundan bugüne kadar yürütülen arkeolojik çalışmaların sunucunda MÖ 6. yüzyıl ile MS 4. yüzyıl arasında Hazar denizinin doğusundan batıda Tuna nehrine kadar yayılan geniş bir coğrafyada önce Sauromatların, daha sonra bu kavimlerin temelinden oluşan Sarmat kavimlerinin yaşamış oldukları bilinmektedir (Sizdiov, 2019; Brezezinski ve Mariusz, 1999). Adı geçen kavimler doğudaki Saka ve batıdaki İskit coğrafyasının merkezinde Ural Dağlarının güneyinde ortaya çıkarak batıya doğru yaptıkları seferler sonucunda tarihte silinmez iz bırakmışlardır (Harita 1.).

Harita 1 – *Sauromat-Sarmat Kavimlerinin Batıya Yayılmaları.*

Sarmat kavimlerinin ortaya çıkışı günümüzdeki tartışmalı konuların birini oluşturmaktadır. Söz konusu kavimlerin yaşamış oldukları coğrafyada yürütülen kazırlardan yazılı belgelerin bulunmamasından dolayı, Sarmat adını antik yazarların eserlerinden öğrenmekteyiz. Dikkat çekici olan, MÖ 4. yüzyıla kadarki yazılı kaynaklarda söz konusu kavimlerin adı “Sauromatae” olarak geçmesidir, MÖ 4. yüzyıl sonrasında ait yazılı kaynaklarda ise söz konusu kavimlerin adı “Syrmatae” olarak isimlendirilmektedir (Durmuş, 2012). Bu yüzden bilim adamların çoğu MÖ 6. – 4. yüzyıllarda Güney Ural bölgesinde Sauromatların yaşadığını, MÖ 4. yüzyılda doğudan gelen kavimlerin etkisiyle Sarmat konfederasyonunun ortaya çıktığını ve onların Sauromat kültürünü devam ettirmiş olduğunu belirtmektedirler (Smirnov, 1976).

Bu yüzden literatürlerde Güney Ural bölgesinin Demir Çağının erken dönemi “Sauromat Dönemi” (MÖ 6. – 4. yüzyıllar), orta ve geç dönemler ise “Sarmat Dönemi” (MÖ 4. – MS 4. yüzyıllar) olarak geçmektedir (Grakov, 1947).

Bu çalışmada söz konusu kavimlerinin kültürünü, örf âdetini, yaşam biçimini ve kurgan olarak tanımlanan mezarlarından ele geçen buluntuları inceleyerek, literatürlerde geçmekte olan Sauromat ve Sarmat kavimlerinin aynı kökten gelen akraba kavimler olduğunu benimsenmiştir. Bu görüşümüze Sauromatların ölümlerinin gömülmüş olduğu mezarlığa Sarmatlar da ölümlerini gömmeleri ve aynı kurgan altında hem Sauromat, hem Sarmat gömülerinin bulunması, kurgan

mimarisinin, ölü gömme geleneğinin ve mezarlardan ele geçen buluntuların birbirine benzemesi delil oluşturmaktadır. Aynı kökten gelen Sarmat kavimleri ölülerini kendilerinden önce yaşayan Sauromatların ölülerinin yanına gömdükleri Lebedevka, Tau, Karaşaevo, Alebastrovo, Besoba, Kum – Say, Sintas, Jalgız – Oba, Kos – Oba, Mamai, Şalkar, Barbastau ve Kırık Oba mezarlıklarında yer alan kurganlarda görülmektedir.

Yazılı kaynakların ve arkeolojik verilerin incelenmesi sonucunda Sauromatların temelinden MÖ 4. yüzyılın başlarında Ural Dağlarının güneyinde doğudan gelen birçok göçebe kavimlerin birleşmesinden Sarmat çatısı altında bir konfederasyonun kurulduğunu ve onların Orta Asya ve Doğu Avrupa’da önemli güce sahip olduklarını söyleyebiliriz.

Batı Kazakistan’ın Erken Demir Çağı tarihi bugüne kadar çok az araştırılmıştır. Bu tarihin bir boşluğu olarak bilinmektedir. Dolayısıyla Sauromat-Sarmat kavimlerin ortaya çıkışı, yaşadıkları ülkenin sınırları ve oluşturduğu kültürlerinin kronolojisi konusunda bu güne kadar araştırmacılar ortamında ortak fikre sahip olmamışlardır. Bu, hala tartışmalı konulardan biridir.

Sauromat-Sarmat kavimlerinin ortaya çıkışını

Makalede Sauromat-Sarmat kavimlerinin ortaya çıkışını ve siyasi tarihini incelerken yazılı kaynaklar ve arkeolojik verileri toplayarak, söz konusu verileri sistematik bir şekilde karşılaştırarak incelenmiştir. Dolayısıyla antik yazarların eserinde bahsedilen söz konusu kavimlerin yaşam biçimi ve hayatını sürdürmüş oldukları bölgeleri ve tarihi arkeolojik verilerle karşılaştırmalı bir şekilde incelenerek, Sauromat-Sarmat kavimlerinin siyasi tarihi ortaya konulmuştur.

Bu çalışmamızda Batı Kazakistan Demir Çağının kronolojisi olarak B.N. Grakov’un (Grakov, 1947) oluşturmuş olduğu kronoloji sınıflandırmasını kullanmaktayız (Tablo 1).

Tablo 1 - Batı Kazakistan Demir Çağı Kronolojisi.

Dönemler	Dönemler	Kültürler	Tarih	Silah Tipleri
Sauromat Dönemi	Sauromat	Blyumenfel kültürü.	MÖ 7/6. – 4. Yüzyıllar.	Kabza başı T, völüt, mantar, toynak ve grifon başı biçimli kılıç ve hançerler, iki ve üç kanatlı uzun kovanlı ok uçlar.
Erken Sarmat Dönemi	Erken Sarmat	Prohorovka kültürü.	MÖ 4. – 2. Yüzyıllar.	Kabza başı hilal biçimli kılıç ve hançerler, iki ve üç kanatlı uzun, kısa ve gizli kovanlı ok uçlar.
Orta Sarmat Dönemi	Orta Sarmat	Suslov kültürü.	MÖ 2. – MS 2. Yüzyıllar.	Kabza başı yüzük biçimli kılıç ve hançerler, iki ve üç kanatlı kovanlı ve saplı ok uçlar.
Geç Sarmat Dönemi	Geç Sarmat	Şipov kültürü.	MS 2. – 4. Yüzyıllar.	Kabza başı korunmamış (çivi biçimli) kılıç ve hançerler, iki ve üç kanatlı kovanlı ve saplı ok uçlar.

Günümüzde, Sauromat-Sarmat kavimlerinin ortaya çıkışı konusunda iki tür kaynak bulunmaktadır. Bunlardan biri yazılı kaynaklara, diğeri ise arkeolojik verilere dayanmaktadır.

Sauromat-Sarmatların ortaya çıkışı konusunda yazılı kaynaklara baktığımızda, tarihin babası olan Herodotus'un onların amazonlarla İskit erkeklerinin birleşmesinden ortaya çıktığını söylediği görülür (Herodot, 2006; Kimball, 2007). Hippokratès ise Sauromat-Sarmatların İskitlerin bir kolu olarak o dönemde var olduklarını ve onlarla genetik bakımdan yakın kavimlerden olduklarını belirtmektedir (Hippocrates, 1881). Yukarıda adı geçen antik yazarların vermiş oldukları bilgilerin incelenmesi sonucunda,

Sauromat-Sarmatların ortaya çıkışının İskit kavimleriyle bağlantılı olduğu ve Erken Demir Çağında hayatını sürdüren İskit kavimlerinin bir kolu olarak var oldukları anlaşılmaktadır.

Polybius'ta Sarmat kavimlerinin yaşadığı coğrafya "Sarmatae" olarak geçmektedir (Polybius, 1998). Diodoros ise Sarmatların savaşçı bir kavim olduğu belirtmektedir. Ayrıca "Amazon" isminin Sarmat kadınlarına verilen bir ad olduğundan ve genç kızlar olgunlaştıklarında yay kullanmalarına engel olmasın diye sağ göğüslerini dağlattıklarından bahsetmektedir (Diodorus, 1996).

Strabon'un anlattığına göre, Sarmatlar dünyada yaşayan kavimlerin içindeki en adil ve terbiyelisidir. Ayrıca Strabon onların liderlerinin dışında başka birine boyun eğmediklerini belirtmektedir. Strabon'ın başka bir ifadesinden: Sarmatların yaya yürümeyi sevmediğini ve bu yüzden oğullarına çocuk yaşta savaşı olup yetişmeleri için ata binmeyi öğrettikleri anlaşılmaktadır (Strabon, 1969). Bu bilgilere Sarmat kurganlarında açığa çıkarılan silahlı çocuk mezarları kanıt oluşturmaktadır. Yukarıdaki ifadelerden Sarmat kavimlerinin kendi oğullarına çocuk yaşta silah kullanmayı öğrettikleri anlaşılmaktadır.

Ammianus ise Sarmatların savaşta yenilseler bile silahlarını bırakmadıklarını belirtmektedir. "Farklı işkencelerin ortasında bile hiç biri düşmanlarından af dilememiştir ve silahlarını fırlatıp atmamıştır ya da hemen ölmek için de yalvarmamıştır. Yenilmelerine rağmen silahlarına sıkı sıkıya sarılırlar çünkü onlar savaşta yenilerek hayatta kalıp vicdan azabı çekmektense savaşta düşmanın elinde ölmeyi yeğlemişlerdir" demektedir. Ayrıca "Sarmatların çoğu uzun boylu, vücutlu olmuş, onlara baktığında yüreğinde korku hissedilecektir. Onlar tehlike ve savaştan zevk alırlar" diyerek onları betimlemektedir. Özellikle savaş, onlar için bir sanat halini almıştı. Sarmat kavimleri için yatakta ölmek en büyük yüz karasıydı. Ammianus "Burada çarpışmada can veren adam mutlu sayılır. Yaşlanarak eceliyle ölen adam ise değersiz ve korkak olarak görülür. Sert sözlerle kınanır. Düşmanını öldürmekten daha fazla gurur duydukları hiçbir şey yoktur." diyerek Sarmat toplumunda kahramanlık göstermenin değerini ortaya koymuştur (Ammianus, 1982).

Publius Cornelius Tacitus'un Sarmatlar hakkında verdiği bilgiye göre "onların amacı gerçekten savaş değil yağmacılıktır. Onlar dünyayı yok edemeyince sabırsız yağmacılar olmuşlardır" diye

tanımlamaktadır (Tacitus, 1992). Yazılı kaynaklarda Sarmat kavimlerinin Kuzey Karadeniz bölgesine düzenlenen saldırısı hakkında birçok bilgiler bulunmaktadır. Bu Kuzey Karadeniz bölgesine düzenleyen saldırısının sonucunda Sarmat kavimleri antik kaynaklarda yağmacı bir kavim olarak tanımlanmıştır. Aslında onlar yağmacı bir kavim değildir. Sarmat kavimleri kendilerinin ata yurdundaki doğu komşularının Pers Krallığına bağımlı olmamak için batıya doğru hareketlenmeye başlamasından, daha sonraki dönemlerde Hunların batıya doğru hareketlenmesinden dolayı Sarmat kavimleri de batıya doğru hareket ederek önlere çıkan kavimlerle çatışmışlardır. Bu olayların sonucunda antik dönem yazarlarının söz konusu kavimleri yağmacı olarak nitelendirmesine neden olmuştur. Bu yanlış tanımlamaya karşı Strabon'un bir ifadesi bulunmaktadır: buna göre Strabon, "Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda hayatını süren kavimler yağmacılar değil cesur savaşçı kavimlerdir" demesidir (Strabon, 1969).

Alman bilim adamı J. Marquart ise Zerdüşter'in kutsal kitabı Avesta'da geçen "Sairima" adı ile "Sarmat"ın kastedildiği belirtmektedir. Ayrıca J. Marquart Avesta kitabını incelerken "Sairima erkekleri adil" ve "Sairima kadınları adil" kelimeleriyle karşılaştığını, ama onların yaşadığı bölgenin belirtilmediğini söylemektedir (Marquart, 1901). Bu bilgileri göz önüne tutarak Sarmatların adil bir kavim olduklarını söyleyebilmekteyiz.

Arkeolojik verilere baktığımızda MÖ 6. yüzyılda Don nehrinin doğusunda ve Güney Ural bölgesinde Sauromat-Sarmat kültürünün ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu kültürün Güney Ural bölgesindeki Tunç Çağındaki kültürlerden farklılığı ölü gömme geleneğinde ve ele geçen buluntularda net bir şekilde görülmektedir.

Sauromat-Sarmatların ortaya çıkışı hakkında Rus arkeologlarının arasında iki görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre Sarmat kavimi Don nehrinin doğusunda ve Güney Ural Bölgesinde Tunç Çağındaki Andronova ve Surubnaya kültürlerini yaşatan kavimlerin devamıdır, yani Tunç Çağında yaşayan kavimlerle bağlantılıdır (Smirnov, 1964). İkinci görüşe göre ise Maiotis kavminin İskitlerle asimilasyon oluşmasından Sarmatların ortaya çıktığı, yani İskit ve Saka kavimleriyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır (Mishenko, 1882; Rostovsev, 1918; Grakov, 1954; Smirnov, 1964).

MÖ 2. bindeki Don nehrinin doğusunda ve Güney Ural Bölgesindeki Andronova ve Surubnaya kültürlerini yaşatan kavimlerin ölü göme ritüeli ile Sarmatların ölü göme ritüellerinin benzer noktaları bulunmasından dolayı Sarmatların ortaya çıkışını Andronova ve Surubnaya kültürüne dayamaktadır (Smirnov, 1964). Tunç Çağındaki andronova ve surubnaya kültürüne ait gömülerde rastlanan aşı boyası, kireçtaşı, tebeşir ve kömür parçaları ve dış yüzeyi gamalı haç bezemeli el yapımı çömler Sarmat gömülerinde de rastlanmaktadır. Ayrıca Tunç Çağındaki kavimlerin ölümlerinin gömülmüş olduğu mezarlığa Sauromatlar da ölümlerini gömmeleri ve aynı kurgan altında hem Tunç Çağına ait, hem Sauromat dönemine ait gömülerin bulunması söz konusu kavimlerini Tunç Çağındaki kavimlerle olan bağlantısına bir delil oluşturmaktadır.

Batı Kazakistan'daki Sarmat mezarlıkları olarak bilinen Alebastrovo 2 mezarlığındaki 14 Nr.lı kurganda (Zhelezshikov, 1998), Lebedevka 8 mezarlığındaki 7 Nr.lı kurganda, Lebedevka 5 mezarlığındaki 3, 8, 12, 13, 39, 40 ve 43 Nr.lı kurganlarda (Zhelezshikov vd., 2006) ve Lebedevka 4 mezarlığındaki 10 Nr.lı kurganda (Moshkova vd., 1980), Kos – Oba mezarlığındaki 13 ve 15 Nr.lı kurganlarda (Zhelezshikov, 1998) ve Novopavlovka mezarlığındaki 1, 2, 3 ve 4 Nr.lı kurganlarda (Zhelezshikov vd., 1977) yer alan gömülerin bazıları Tunç Çağına tarihlenmektedir.

B.N. Grakov, Azak Denizi civarındaki bir Maiotis kavminin İskitlerle asimilasyon oluşmasından Sarmatların ortaya çıktığını belirtmektedir (Grakov, 1954). F.G. Mişenko ise İskitlerin Kimmerleri fethetmesinden sonra bölgedeki bir kavimin asimilasyon oluşmasından Sarmatların ortaya çıktığını söylemektedir (Mishenko, 1882). M.İ. Rostovsev ise Sauromatlar Maiotis gölü civarında hayatını sürdüren kavimlerle akraba olduklarını ve onlarla beraber Aşağı Don bölgesinde ve Azak Denizi civarında yaşadıklarını belirtmektedir. Ayrıca Sarmat ve İskit kavimlerinin dil ve kültürünün yakın olduğuna ve İskit konfederasyonu içerisinde yer aldığına dair bilgiler vermektedir (Rostovsev, 1918). K.F. Smirnov ise, Sarmat ve İskitler genetik bakımından birbirleriyle yakın akraba kavimler olduğunu, İskitlerin MÖ 8. yüzyılda Kafkaslara ve daha sonraki dönemlerde Ön Asya'ya yapan akınlarına katıldığını ve bu akından sonra İskitlerden ayrılarak Ural Dağının güneyinde kendileri bir konfederasyon kurduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Sarmat kavimleri Merkezi Kazakistan'da ortaya çıkan İskitlerin Tasmola kültürünü devam

ettirdiğini de belirtmektedir (Smirnov, 1976). Tasmola kurganlarının mimarisi ile Ural Dağlarının güneyindeki İtil, Yayık ve Elek nehirlerinin havzalarında yer alan MÖ 7. – 5. yüzyıllara tarihlenen Sarmat kurganlarının mimarisiyle benzer noktaları bulunmaktadır.

Batıdaki Sarmatların İskitlerle ve Kuzey Kafkas bölgesindeki kavimlerle, doğudaki Sarmatların ise Saka ve Massaget kavimleriyle hem kültür açısından hem genetik bakımdan yakın bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır (Smirnov, 1964). Sebebi batıdaki Sarmatlar Kuzey Kafkas ve Kuzey Karadeniz bölgelerinde varlığını sürdüren İskit kavimleriyle, doğudaki Sarmatlar ise Orta Asya'da varlığını sürdüren Saka kavimleriyle gayet iyi ilişkiler kurabilmişlerdir. Batı Kazakistan'daki MÖ 6. - 5. yüzyıllara tarihlenen Sarmat kavimlerine ait Lebedevka, Besoba, Sintas, Ak Car, Matveyevka, Prohorovka, Alebastrevo, Kırık Oba, Selinni, Nagorni, Kum - Say ve Kara Oba kurganlarından ele geçen İskit tipindeki tunç ok uçlar, kabza başı toynak, völüt, mantar ve T şeklinde, korkuluğu ise kelebek veya böbrek şeklinde olan kılıç ve hançerler Sarmatların İskit kavimleriyle olan bağlantısına delil oluşturmaktadır.

Sarmat ve İskitlerin kurganlarının mimarisi, iskeletin yatırılış pozisyonu ve ele geçen buluntuları birbirine benzemektedir. Söz konusu kavimlere ait kurganlardan ele geçen buluntulara ve iskeletin yatırılış pozisyonuna bakarak bu Sarmat kurganı veya İskit kurganı demek çok zordur (Smirnov, 1964), onun için 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında arkeologlar Güney Ural bölgesinde yer alan bu kurganları Erken İskit kültürüne ait kurganlar olarak tanımlamışlardır.

Bu çalışmada Sarmatların Tunç Çağındaki Andronova ve Surubnaya kültürlerini yaşatan kavimlerin devamı olduğunu belirterek, İskit kavimleri ile de yakın bağlantılı olduğunu belirtmek isteriz. Bunun sebebi Orta Asya'da Erken Demir Çağında ortaya çıkan İskit ve Sarmat kavimlerinin dışarıdan gelmemeleri, o bölgelerde Tunç Çağında yaşayan kavimlerin devamı olmalıdır. İskit kavimleriyle olan bağlantısı da söz konusu kavimlerin dilinin, dini inancının, örf adetlerinin, yaşattığı kültürlerinin ve kullandıkları silahlarının birbirine yakın benzerlik göstermesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca söz konusu kavimlerin genetik bakımdan birbirine yakın olması, yaşam biçimine bağlıdır. Bu sebepten dolayı İskit ve Sarmat kavimleri tarihte “Atlı Göçebe Kavimler” olarak da tanınmaktadır.

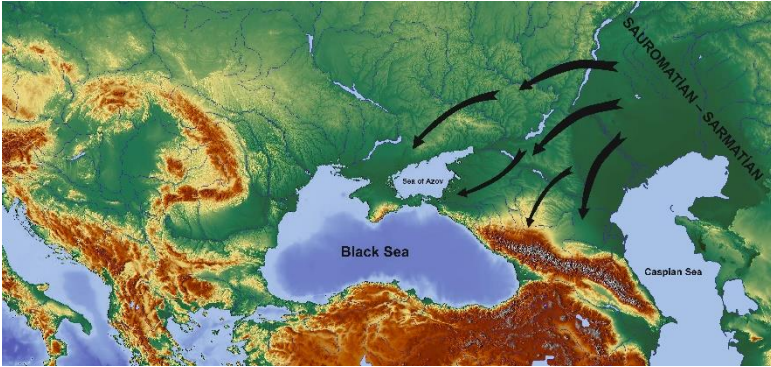
Bilim adamların çoğu Güney Ural bölgesinde yürütülen arkeolojik çalışmaların sonucuna bakarak, söz konusu bölgede MÖ 4. yüzyılda doğuda yaşayan göçebe kavimlerin etkisinin artmaya başladığını belirtmektedir. Sebebi Sarmat topraklarının doğusunda Sakaların, batısında Avrupa İskitleri ve güneyinde ise Dah ve Massaget kavimlerinin yaşamış oldukları bilinmektedir. A.H. Pşeniçnyuk ve K.F. Smirnov MÖ 4. yüzyılda Güney Ural bölgesinde Aral Gölü civarındaki kavimlerin etkisinin artmış olduğunu belirterek, bölgede birçok göçebe kavimlerin birleşmesinden Sarmat konfederasyonunun kurulduğunu belirtmektedir (Pshenichnyuk, 1983; Smirnov, 1964). Sebebi MÖ 4. yüzyılda Pers Karlı Daryus'un Sakalara yapan seferinin sonucunda Aral gölü civarında varlığını sürdüren Sakaların kolu olarak bilinen Dah ve Massaget kavimleri Pers Krallığına bağımlı olmamak için kuzeye doğru hareket etmeye başlarlar ve Güney Ural bölgesinde yaşayan Sauromatlarla birleşerek bir konfederasyon kurdukları anlaşılmaktadır. Doğunun eski ve önemli yazılı kaynağı olarak bilinen Behistun Kitabesinin 5'ci paragrafında MÖ 519 yılında 1. Darius'un Orta Asya'da hayatını sürdüren Saka kavimleriyle savaştığı hakkında, o savaşta Saka kavimlerini bir kısmını yendiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca, söz konusu kitabede Saka kavimlerinin bir kısmının Orta Asya'dan kovulduğuna dair bilgiler de bulunmaktadır (Dandamaev, 1963). Behistun Kitabesinde yer alan bilgiler MÖ 4. yüzyılda Dah ve Massaget kavimlerinin batıya doğru göç ettiğine delil oluşturmaktadır. Bu nedenlerin sonucunda MÖ 4. yüzyılın birinci yarısında Don nehrinin doğusunda ve Güney Ural bölgesinde varlığını sürdüren Sauromatlarla, doğuda gelen Dah ve Massaget kavimleriyle birleşerek Sarmat çatısı altına konfederasyon kurdukları anlaşılmaktadır.

MÖ 4. yüzyılın başlarından itibaren bölgede yaşayan kavimlerin ölü göme geleneğinde ve buluntularında birtakım değişimin olduğu bilinmektedir. Bu dönemde kurgan yığınları taşla kaplanmaya başlamaktadır, katakomp, dromos ve padboi mezarlar yaygın kullanılmaktadır, mezar yapımında çok miktarda ahşap kullanılmaktadır (Gusalov, 2004). Daha önceki dönemlerde iskeletlerin başı genelde batı yönünde yer alıyorsa, bu dönemden iskeletin başı güney yönünde yer almaya başlar. Kabza başı mantar veya T şeklinde, korkuluğu kelebek veya böbrek şeklinde olan kılıç ve hançerlerin yerine kabza başı hilal şeklinde, korkuluğu ise düz olan kılıç ve hançerler geçmeye başlar (Pshenichnyuk, 1983). Ayrıca üç

kanatlı uzun veya gizli kovanlı tunç ok uçlar yaygın olarak kullanılmaya başlar (Pshenichnyuk, 1983). Seramiklere baktığımızda, yuvarlak dipli çömleklerin yerini düz dipli çömlekler değiştirmeye başlar ve seramiklerin hamurunda talk görülmeye başlar (Pshenichnyuk, 1983).

Bu bilgileri göz önünde tutarak Sauromatların temelinden MÖ 4. yüzyılın başlarında Ural Dağlarının güneyinde doğudan gelen birçok göçebe kavimlerin birleşmesinden Sarmat konfederasyonunun kurulduğunu ve onların Orta Asya'da önemli güce sahip olduklarını söyleyebilmekteyiz. Bu dönemden itibaren Sarmat kavimleri önemli güce sahip olmasından dolayı topraklarını batıya doğru genişleterek, Don nehrinin batı kısmına ve Azak Denizine geçmeye başlamışlardır (Zholdasbayev, 2010) (Harita 2). Batıya doğru düzenlediği seferlerinin sonucunda MÖ 2. yüzyılda Kuzey Karadeniz bölgesindeki İskit egemenliğine son vereceklerdir (Durmuş, 2012). MÖ 2. – MS 4. yüzyıllarda Güney Ural bölgesinden Kuzey Karadeniz bölgesine kadarki geniş bir coğrafya Sarmat hâkimiyeti altında olacaktır (Smirnov, 1964)

Harita 2 – Sauromat-Sarmat Kavimlerinin Batıya Yayılmaları.

MÖ 4. yüzyıllarda Sarmat kavimleri Karadeniz kıyısındaki Grek yerleşimlerini işkâl etmeye başladıkları bilinmektedir. MÖ 310-309 yıllarında Sarmat kralı Aripharnes, Kuban ırmağının bir kolu olan Thates de bir meydan savaşında yirmi bin atlı ve yirmi iki bin yaya askeri ile Bospor'lu Eumelos'a yardım ettiği bilinmektedir. Bu savaş Bospor krallığında bir taht kavgası sonucu çıkmıştı. Sarmatlar Kuban vadisine geçerek, Bosporos krallığının döneminde söz konusu bölgede önemli güce sahip olmuşlardır.

Diodoros, MÖ 2. yüzyılda Sarmatların Kuzey Karadeniz bölgesindeki İskit topraklarına saldırdıklarından, İskitleri yenilgiye uratarak bölgeyi hakimeti altına aldıklarından bahsetmektedir (Diodorus, 1996).

Kuzey Karadeniz steplerine yerleşen Sarmat kavimleri Roma kayıtlarına geçmeye başlamışlardır (Brezezinski, 2002). Bu dönemden itibaren Sarmat akınları Roma'nın doğu sınırında düzenli bir varlık göstermişlerdir. Ozan Ovidius, Karadeniz'in Tomis Limanında sürgündeyken pek çok akına şahit olmuştur. Ayrıca, Sarmat atlılarını ve bunların kış boyunca donan Danube üzerinden karşıya geçtiğini tarif ederek, Sarmatların çarpıcı bir resmini vermiştir: “Onlar derilerle ve pantolonlarıyla soğuğu etkisiz tuttular, bütün vücuttan sadece yüz açıkta kalmıştı. Saçlarından sarkan buz saçakları çingirdiyordu, buzla kaplanmış dudakları parıl parıl parlıyordu” diyerek onları betimlemektedir (Ovidius, 1996).

Bu dönemden itibaren Sarmatlar Kuzey Karadeniz steplerindeki Grek şehirlerini tek tek ele geçirmeye başlamışlardır. Sarmatlardan rahatsız olan bölgedeki Grek kolonistleri Pontus Kralı VI. Mithridates'ten yardım istemişlerdir. Strabon, MÖ 2. yüzyılda Kuzey Karadeniz steplerinde Sarmat kavimleri Pontus Kralı VI. Mithridates'in ordusuyla karşı karşıya geldiklerini ve savaştıklarını belirtmektedir (Strabon, 1969). Bu savaştan sonra Sarmat kavimleri Bospor krallığına sefer ettikleri anlaşılmaktadır. Bu dönemde Sarmat kavimleri Roma'ya karşı da savaşmışlardır (Ammianus, 1982). Strabon, Sarmatların Tuna nehrini geçerek nehrin üzerindeki adalara ve bu nehrin güney kıyılarına yerleştiğini söylemektedir (Strabon, 1969). Bu olaylardan MÖ 2. yüzyıllarda Sarmat kavimlerinin bir taraftan Pontus kralıyla, bir taraftan iste Roma İmparatorluğuyla mücadele içerisinde oldukları anlaşılmaktadır.

Yazılı kaynaklar incelendiğinde Sarmatların MS 1. yüzyıldan itibaren Kafkas Dağlarının güneyine geçmeye başladıkları bilinmektedir. Söz konusu dönemde Kafkasların güneyinde İberiya Kralığı varlığını sürdürmekteydi. İberiya Kralığının güneyindeki topraklar ise Part İmparatorluğunun kontrolündeydi. Söz konusu dönemde Part İmparatorluğu topraklarını kuzeye doğru genişletme çabasında İberiya Kralı Pharmanes'le savaşmaktaydı (Brezezinski, 2002). Tacitus, söz konusu savaşta Sarmat paralı askerlerinin İberiya Kralı Pharmanes'in yanında Part İmparatorluğuna karşı

savaşıklarından bahsetmektedir (Tacitus, 1992). Bu savaşta Part askerlerinin Sarmat suvarilerinden yenilgiye uradıkları anlaşılmaktadır.

Josephus'un ifadesine göre Sarmatlar MS 73 ve 135 yıllarında Part İmparatorluğu üzerine iki defa seferlerini gerçekleştirmişlerdir. Sarmatlar Hazar Denizinin doğusundan, Hyrcanya ve Media yolundan Armenia'ya ilerleyerek Part topraklarına girdileri anlaşılmaktadır. Bu güzergâhı kullanarak Sarmatların Media ve Armenia'yı yakıp yiktıkları anlaşılmaktadır. Sarmat akınları Roma Kapadokya valisi Arrianos tarafından durdurulduğu bilinmektedir. Arrianos Sarmat ordusunun savaş taktiklerini inceleyerek, "Ektaksis Kata Alanon (Alanlara Karşı Savaş Düzeni)" adlı eserinde Sarmatları yenmek için başvurulan taktikleri açıklamıştır (Tadeush, 2008).

Bu dönemde Sarmatlar güç kazanarak batıda Karadenizin Kuzeybatısına, yani Karpat Dağlarının batı kısmına yayılmaya başlamıştı. Söz konusu dönemde Roma İmparatorluğu da topraklarını kuzeydoğuda Karadenizin kzeuine kadar genişletme çabasındayidi. Plinius, Sarmatların MS 62'den itibaren Romanın Moesia eyaleti üzerine düzenli seferler gerçekleştirdiklerini ve bu seferlerden en büyüğü MS 69 yılın kışında dokuz bin atlı savaşının katılımıyla gerçekleştirildiğini ifade etmektedir (Plinius, 1997). Tacitus'ise söz konusu savaşta Sarmat suvarileri Romanın iki lejyonunu yenilgiye uğrattığından ve her taraftan destek sağlanan üçüncü lejyon tarafından bu akının durdurulduğundan bahsetmektedir. Ayrıca, Tacitus, söz konusu savaşta Sarmatların yenilgisinin sıra dışı olduğunu ve Sarmat suvarilerini yenilmesine hava şartlarının engel olduğunu belirtmektedir (Tacitus, 1992). MS 70 yılında Sarmatlar Romanın Moesia eyaletine tekrar saldırarak, Moesia valisini öldürüp bölgeni ele geçirdikleri anlaşılmaktadır (Durmuş, 2012).

Yukarıda bahsettiğimiz bilgilerden Sarmatlar Doğu Avrupa'da MS 1. yüzyıldan itibaren batıda Tuna nehrinden doğuda Aral Gölünün kuzeyine ve Kafkas dağlarının eteklerine kadar uzanan çağrafyayı kontrol altında tutmuş oldukları anlaşılmaktadır.

Sarmatların batıya doğru yayılmaları MS 2. yüzyıla kadar devam etmiştir. MS 2. yüzyılda Roma İmparatorluğuna Hadrianus'un gelmesiyle Daciya ve Tuna bölgesindeki Sarmatlar Karadenizin kuzeyine kovulmaya başlamıştır. Gotların MS 215-50 senelerinde Karadeniz steplerine gelişi buradaki Sarmat hâkimiyetini daha da

zayıflatmaya başlamıştır. Bu dönemde doğudan gelen Hunların Sarmatlar üzerindeki etkisi fark edilir seviyeye gelmiştir. MS 2. yüzyıldan itibaren Sarmatlar Hunlarla temaslarını devam ettirdiler. Ammianus Sarmatların Hunlara benzediğini, fakat hayat tarzlarının ve alışkanlıklarının Hunlar kadar vahşi olmadığını belirtmektedir (Ammianus, 1982). Jordanes ise Sarmatları Hunlarla kıyaslayarak: “Sarmatlar savaşta Hunlarla eşittir, fakat medeniyet, gelenek ve görünüş bakımından onlardan farklıdır” diyerek Sarmatların Hunlarla benzer ve farklı noktalarını belirtmektedir (Jordanes, 1915).

MS 3. yüzyılın sonunda doğudan gelen Hun birliği Güney Ural bölgesinde varlığını sürdüren Sarmat kavimlerini batıya doğru yerinden oynatmışlardır ve bu dönemden sonra söz konusu kavimler sadece Kuzey Karadeniz bölgesini hâkimiyeti altında tutabilmişlerdir.

Yukarıda bahsedilen bilgilerden, Sarmatların MS 2. yüzyılın sonuna gelindiğinde büyük ölçüde güç kaybetmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Onların bu şekilde güç kaybetmelerine dış etkenler büyük ölçüde rol oynamışlardır. Karadeniz’in kuzey kıyılarındaki Grek koloni şehirlerini elde tutmak için verilen mücadele, Dakların ve Romalıların Kuzey Karadeniz steplerine düzenlediği saldırıları (Durmuş, 2012), Baltık sahillerinden aşağı inen Gotların saldırıları Sarmat hâkimiyetini zayıflamasına neden oluşturmuştur. Fakat Sarmat kavimlerine en ezici darbe MS 375 yılında Hunlar tarafından verildiği anlaşılmaktadır ve bu tarihten sonra Sarmat kavimleri Hun birliği içinde batıya doğru hareket ettikleri bilinmektedir (Sinor, 2000).

Bu çalışmamızda yukarıda bahsedilen bilgileri göz önünde tutarak Sarmat kavimleri MÖ 6. yüzyılda Güney Ural bölgesinde ortaya çıktığını, kökenlerinin de Tunç Çağında bölgede yaşayan kavimlere bağlı olduğunu, İskit kavimleri ile akraba olduklarını ve MÖ 4. yüzyılda bir konfederasyon kurduklarını söyleyebiliriz. Ayrıca, MÖ 4. yüzyılda doğudan gelen Dah ve Massaget kavimleriyle birleşen Sarmat kavimleri batıya doğru topraklarını genişleterek Bospor ve Pontus krallıklarıyla, Part ve Roma İmparatorluğuyla mücadele içerisine girdikleri belirtilmektedir. MS 3. yüzyıldan itibaren Hunların, Gotların, Dakların ve Romalıların Kuzey Karadeniz steplerine düzenlediği akınlarında oldukça güç kaybeden Sarmatların MS 375 yılında Hunlar tarafından yenilgiye uğrayarak, Hun birliği içine girdikleri anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Batı Kazakistan steplerinde 19. yüzyılın sonunda başlayıp günümüze dek yürütülen arkeolojik araştırmaların sonucunda, MÖ 6. – MS 4. yüzyıllarda Batı Kazakistan steplerinde önce Sauromatların, daha sonra onların devamı olan Sarmatların yaşamış olduğu bilinmektedir.

Sauromat-Sarmat kavimleri günümüz Avrasya arkeolojisinin tartışmalı konularından biridir. Söz konusu kavimlerin yaşamış olduğu coğrafyada yürütülen kazılarda konuya ışık tutacak yazılı belgelerin bulunmaması nedeniyle, Sarmat adını ve onlar hakkındaki diğer bilgileri antik yazarların eserlerinden öğrenmekteyiz. MÖ 4. yüzyıla kadarki yazılı kaynaklarda söz konusu kavimlerin adı “Sauromatae” şeklinde geçmektedir. MÖ 4. yüzyıl sonrasına ait yazılı kaynaklarda ise bu kavimler “Syrmatae” olarak isimlendirilmiştir. Bu yüzden çalışmamızda MÖ 6. – 4. yüzyıllar arasında Güney Ural bölgesinde Sauromatların yaşadığı, MÖ 4. yüzyılda ise doğudan gelen Dah ve Massaget kavimlerinin etkisiyle Sarmat konfederasyonunun kurulduğu tezi üzerinde durulacaktır. Söz konusu coğrafyada MÖ 6. yüzyıldan MS 4. yüzyıla kadar kesintisiz bir kültürel sürecin devam ettiğini bölgedeki kurganlardan ele geçen buluntular da desteklemektedir.

Makalede kültür, gelenek yaşam biçimi ve kurganlardan ele geçen buluntular incenmiş ve adları literatürde Sauromat ve Sarmat olarak geçen toplulukların aynı kökten gelen akraba kavimler olabileceği ortaya konulmuştur. Bu görüşümüze, Sauromatların ölülerinin gömülmüş olduğu mezarlığa Sarmatların da ölülerini gömmeleri ve aynı kurgan altında hem Sauromat ve hem de Sarmat gömülerinin bulunması, kurgan mimarisinin, ölü gömme geleneğinin ve mezarlardan ele geçen buluntuların bir birine benzemesi kanıt oluşturmaktadır. Lebedevka, Tau, Karaşaevo, Alebastrovo, Besoba, Kumsay, Sintas, Jalgızoba, Kosoba, Mamai, Şalkar, Barbastau ve Kırıkoba mezarlıklarında yer alan kurganlarda Sarmatların ölülerini kendilerinden önce yaşamış olan Sauromatların ölülerinin yanına gömmüş oldukları görülmektedir.

Güney Ural bölgesinde yürütülen arkeolojik araştırmaların sonuçları MÖ 4. yüzyılda doğuda yaşayan göçebe kavimlerin etkisinin bölgede artmaya başladığını göstermektedir. Bu dönemde Aral Gölü'nün güneyinde varlığını sürdürmekte olan Dah ve Masaget

kavimleri güneyden gelen tehditler nedeniyle kuzeye doğru göç etmeye başlamış ve Güney Ural bölgesindeki Sauromatlar ile birleşerek Sarmat çatısı altında bir konfederasyon kurmuş olmalıdırlar. Bu yüzden MÖ 4. yüzyılın başlarından itibaren bölgede yaşayan kavimlerin ölü göme geleneğinde ve mezar buluntularında birtakım değişimin olduğu görülmektedir. Bu dönemde kurgan yığınları taşla kaplanmaya, katakomp, dromos ve sapma mezarlar yaygın kullanılmaya ve mezar yapımında daha çok ahşap kullanılmaya başlamıştır. Daha önceki dönemlerde iskeletlerin başı genelde batı yönünde yer alırken, bu dönemde başlar güney yönünde yer alır. Kabza başı mantar veya T şeklinde, korkuluğu kelebek veya böbrek şeklinde olan kılıç ve hançerlerin yerine kabza başı hilal şeklinde, korkuluğu düz olan kılıç ve hançerler geçer. Ayrıca üç kanatlı uzun veya gizli kovanlı tunç ok uçları yaygın olarak kullanılır. Seramiklerde ise, yuvarlak dipli çömleklerin yerini düz dipli çömlekler alır ve hamurlarında kireç görülmeye başlar.

Sonuç olarak yukarıda bahsedilen bilgiler ışığında Sauromat-Sarmat kavimlerinin MÖ 6. yüzyılda Güney Ural bölgesinde tarih sahnesine çıktıkları, kökenlerinin de Tunç Çağı'nda bölgede yaşayan kavimlere bağlı olduğu, İskit kavimleri ile akraba oldukları ve MÖ 4. yüzyılda bir konfederasyon kurdukları söylenebilir. Ayrıca, MÖ 4. yüzyılda doğudan gelen Dah ve Massaget kavimleriyle birleşen Sauromat-Sarmat kavimleri batıya doğru topraklarını genişleterek Bospor ve Pontus krallıklarıyla, Part ve Roma İmparatorluğuyla mücadele içerisine girdikleri belirtilmektedir. MS 3. yüzyıldan itibaren Hunların, Gotların, Dakların ve Romalıların Kuzey Karadeniz steplerine düzenlediği akınlarında oldukça güç kaybeden Sarmatların MS 375 yılında Hunlar tarafından yenilgiye uğrayarak, Hun birliği içine girdikleri anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

- SİZDİOV, B. (2019). M.Ö. 1. Binde Avrasya BoskırlarındaYaşayan Atlı Göçebe Kavimlerin Zırhları. *Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. 90. – 1-19. <https://doi.org/10.12995/bilig.9001>
- BREZEZINSKI R. MARIUSZ Mielczarek. (1999). *The Army of The Bosporon Kingdom*. Lodz: Poland.

- DURMUŞ, İ. (2012). Sarmatlar. İstanbul: Akçağ Yayınları. – 160.
- SMİRNOV, K.F. (1976). Savromati i Sarmati. *Etnokulturnie svyazi naseleniya Urala i Povolciya s Sibiryu, Srednei Aziei i Kazahstanom v epohu celeza*. Ufa. – 17-19.
- GRAKOV, B.N. (1947). Peregitke matriarhata u sarmatov. *Vestnik Drevnei İstorii*. 3 (21). – 100-121.
- HERADOT. (2006). Herodot Tarihi. Çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı.
- KİMBALL, J.D. (2013). Savaşçı kadınlar Amazonlar. Çev. Serap Yeşiltuna. İstanbul: İleri Yayınları. – 336.
- HİPPOCRATES. (1881). *Airs, Waters, and Palaces*. İngilizceye çevr. Eminent Scholars. London: Messers, Wyman Sons. – 75.
- POLYBİUS. (1998). *Historiae*. İngilizceye çeviren W. R. Paton. Cambridge: Loeb Classical Library.
- DIODORUS, S. (1996). *Diodorus Of Sicily*. İngilizceye çevr. C.H. Oldfather. London: Willim
- HEİNMANN.AMMIANUS, M. (1935-1939). *Ammianus Marcellinus*, İng. çev. John C. Rolfe. Cambridge: he Loeb Classical Library.
- STRABON. (1969). *The Geography of Strabo*. Çev. Horace Leonard Jones. Gambridge: The Loeb Classical Library.
- AMMIANUS. (1982). *Ammian's Roman History*. İng. çev. Horace White. Cambridge: The Loeb Classical Library.
- TACİTUS, G.C. (1992). *Historia*. İng. çev. Clifford H. Moore. Cambridge: The Loeb Classical Library.
- MARQUART, J. (1901). *Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung. – 320.
- SMİRNOV, K.F. (1964). Savromati. Moskva: İzdatelstvo Nauka. – 380.
- MİSHENKO, F.G. (1882). K voprosu ob etnografii Gerodotovoi Skifii (po povodu knigi E. Bonnelya). *Universitrtskie izvestiya*, № 11. – 477.

- ROSTOVSEV, M.İ. (1918). *Ellinstvo i iranstvo na yuge Rossii*. Praga. – 190.
- GRAKOV, B.N. (1954). Kamenskoe Gorodishe na Dnepre. *Materyalii i issledovaniya pa arheologii* SSSR, № 36. 238.
- ZHELEZSHĪKOV, B.F. (1998). *Arheologicheski Pamyatniki Uralskoi Oblasti*. Volgograd: İzdatelstvo Volgogradskogo Gosudarstvennogo Universitet. – 136.
- ZHELEZSHĪKOV B.F., KLEPĪKOV V.M., SERGASEV Ī.V. (2006). Drevnosti Lebedevki (VI – II vv. do n.e. Moskva: İzdatelstvo firma “Vostoshnaya literatura” RAN. – 159.
- MOSHKOVA M.G., ZHELEZSHĪKOV B.F., KRĪGER V.A. (1980). Otshet arheologisheskie raboti na territorii. Uralskoi oblasti v 1980 g. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri, Dosya №1838, Uralsk. – 104.
- ZHELEZSHĪKOV B.F., KRĪGER V.A., ZASEDATELEVA S.M., İKSANOVA F.K. (1977). Raskopki kurganov u c. Novopavlovka. *Arheologicheski Atkritiya 1976 godah*. Moskva: İzdatelstvo “Nauka”. – 513-514.
- PSHENĪCHNYUK, A.H. (1983). *Kultura Rannih Kochevnikov Yucnogo Urala*. Moskva: İzdatelstvo. “Nauka”. – 203.
- DANDAMAEV, M.A. (1963). *Paxod Dariy protiv skifskogo plemeni Tigraxauda*. *KSĪNA*, 61. – 179-269.
- GUSALOV, S.Yu. (2004). *Drevniye Koçevniki Yucnovo Priuralya VII – I vv. do.n.e*. Uralsk. – 136.
- MOSHKOVA, M.G. (1963). *Pamayatniki Prohorovski Kultury*. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR. – 88.
- ZHOLDASBAYEV, S. (2010). *Ecelgi zhane Orta gasırdagı Kazak Elinin Tarihi*. Almatı: Kitap baspası. – 333.
- BREZEZĪNSKĪ, R., MĪELCZAREK M. (2002). *The Sarmatians B.C. 600-AD 450*, Oxford: Osprey Publishing Ltd, – 3.

- OVIDIUS, N. (1996). *Tristia- Ex Ponto. Loeb Classical Library.* Cambridge.
- TADEUSH, S. (2008). *Sarmati Drevni narod yuga Rossii.* Moskva: ZAO "Sentrpoligraf".
- PLINIUS. (1997). *Naturalis Historia,* İng. çev. H. Rackham, Loeb Classical Library, Cambridge.
- JORDANES. (1915). *De Origine Actibusque Gothorum.* İng. Çev. Charles C. Mierow.
- SINOR, D.D. (2000). *Erken İç Asya Tarihi.* İstanbul: İletişim Yayınları. – 664.

TÜRKİYE’DE İSKİTLER İLE İLGİLİ YAPILMIŞ ÇALIŞMALARIN İÇERİK ANALİZİ

*Osman Kubilay GÜL**
*Ash UYSAL***

ÖZET

İskitler, dünya üzerinde doğuda Çin Seddi’nden batıda Tuna Nehrine kadar yayılmış olan bir topluluktur. Bir bozkır toplumu olan İskitler uzun süre varlığı korumuş ve sonrasında yıkılmışlardır. Tarih açısından önemli bir topluluk olan İskitler ile ilgili birçok akademik çalışma yapılmıştır. Bu araştırmanın amacı da İskitler ile ilgili yapılmış olan bu çalışmaları belirli başlıklar çerçevesinde incelemek ve değerlendirmektir. Verilerin toplanması sırasında doküman analizi kullanılmıştır. Verilerin analizi “yayın yapan araştırmacı, yayın yılı, yayın türü, araştırma yöntemi ve veri toplama araçları” başlıklarına göre gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın sonuçlarına göre İskitler ile ilgili en fazla yayın yapan araştırmacının İlhami Durmuş olduğu onu Muzaffer Demir’in takip ettiği, yayın yıllarına bakıldığında yayınların 2021 yılında en fazla olduğu, yayın türüne göre makale sayısının diğer türlere göre daha fazla olduğu, araştırma yöntemine göre bütün çalışmaların nitel araştırma olduğu ve veri toplama aracı olarak da tamamında doküman analizi kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İskitler, İçerik, Analiz.

CONTENT ANALYSIS OF THE STUDIES CONDUCTED ON THE SCYTHICS IN TURKEY

ABSTRACT

The Scythians are a community that spread all over the world from the Great Wall of China in the east to the Danube River in the

* Doç. Dr. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas- Türkiye.
kubilaygul@gmail.com ORCID: 0000-0001-9829-1819

** Doktorant, Gazi Üniversitesi, Ankara – Türkiye. a.uysal@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7866-5526

west. Scythians, a steppe society, preserved their existence for a long time and then collapsed. Many academic studies have been conducted on the Scythians, an important community in terms of history. The purpose of this research is to examine and evaluate these studies on the Scythians within the framework of certain titles. Document analysis was used during the examination of the studies. The analysis of the data was carried out according to the titles of "publishing researcher, publication year, publication type, research method and data collection tools". According to the results of the research, the researcher related to the Scythians that stopped him the inspiration of a triumphant broadcast a maximum of iron, followed by the year of publication when considering a maximum of publications in 2021, broadcast, depending on the type of research the article number which is more than any other species in all studies and according to the method of qualitative research as a data collection tool the entire document analysis were used.

Keywords: Scythians, Contents, Analysis.

GİRİŞ

İskitlerin adı yazılı belgelere ilk defa Milattan Önce 8. yüzyılda geçmektedir. Milattan Önce 7. ve 8. yüzyıllarda Mançurya coğrafyasından Altay coğrafyasına, Doğu Avrupa coğrafyasından Ön Asya coğrafyasına kadar geniş bir alana yayılmışlar ve 12 ayrı kağanlıktan oluşarak bir tek hakan tarafından yönetilmişlerdir (Togan, 2019: 52). İskit toplumu yarı özerk krallıklar şeklinde bulunup savaş zamanları bir hakanın boyunduruğu altında birleştikleri ve geniş bir coğrafyaya yayıldıkları için coğrafyalarını belirlemek kolay değildir. Ancak parçalar birleştirilerek İskitlerin yaşadığı coğrafılar tespit edilebilir (Aydın, 2021:1).

İskitler doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna Nehri'ne kadar olan alanda yaklaşık yedi bin kilometreden daha geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Grek kaynaklarına bakıldığında İskit adına ve İskitler hakkındaki bilgilere Milattan Önce 8. yüzyıldan sonra değinildiği ve kaynaklarda İskit adının "Skythai" olarak geçtiği görülmektedir (Durmuş, 2008: 37-38). Asur kaynaklarına bakıldığında ise İskit adının ilk kez Asarxaddon'un Asarhaddon- (M.Ö. 669-633)

kitabelerinde geçtiği görülmektedir. Asur dilinde yazılmış kaynaklarda adları aşquzay, asquzay; Babil kitabelerinde ise – işquzayisquzaca, işquza ülkesi şeklinde verilmektedir. Yunan kayaklarına bakıldığında bu isim “skuyhai” gibi verilmektedir (Kaşkay, 2007:5) Pers kaynaklarına bakıldığında ise İskitlerin “Saka” olarak isimlendirildiği dikkat çekmektedir (Memiş, 1987:3).

İskitler Kimmer toplumunu takip ederek Kafkasya’ya üzerinden Anadolu topraklarına kadar inmişlerdir. Bu nedenle Anadolu tarihi açısından ayrı bir öneme sahiptirler. Bu durum yazılı ve arkeolojik belgelerle sabitlenmiştir. İskitler Anadolu’ya yöneldiklerinde öncelikle Urartularla karşılaşmışlar sonrasında da Asurlularla karşılaşarak anlaşma yapmak durumunda kalmışlardır. İskitler ayrıca Perslerle de mücadele etmişlerdir. Bütün bunlar düşünüldüğünde İskitlerin Anadolu tarihinde yeri ve önemi ortaya çıkmaktadır (Durmuş, 1997:279).

Literatür incelendiğinde önemli bir toplum olan İskitlerle ilgili yapılmış araştırmaları değerlendiren bir araştırmaya ulaşılammıştır. Bu noktadan hareketle bu araştırmanın amacı İskitler ile ilgili yapılmış olan araştırmaları incelemektir. Bu ana amaç çerçevesinde aşağıdaki alt problemlere cevap aranmıştır.

1. İskitler ile ilgili yayın yapan araştırmacılar kimlerdir?
2. Yapılan yayınların yıllara göre dağılımı nasıldır?
3. Yapılan yayınların tür dağılımı nasıldır?
4. Yapılan yayınlarda kullanılan veri toplama araçlarının dağılımı nasıldır?
5. Yapılan araştırmaların yöntem dağılımı nasıldır?

YÖNTEM

İskitler ile ilgili yapılmış çalışmaları incelemek amacıyla yapılan bu araştırma nitel bir araştırmadır. Nitel araştırmalarda, algıları ve olayları doğal ortamında gerçekçi ve bütüncül olacak şekilde ortaya koymak için gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi yöntemlerle veriler toplanabilir (Yıldırım & Şimşek, 2018). Bu

araştırmada verilerin toplanması sırasında doküman incelemesi yöntemine başvurulmuştur. Doküman incelemesi yöntemi, araştırılması amaçlanan olgulara ve olaylara yönelik bilgi içeren yazılı materyallerin incelenmesini kapsamaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2018). Bu bağlamda İskitler ile ilgili yapılmış olan çalışmalar (makaleler, kitaplar, kitap bölümleri, yüksek lisans ve doktora tezleri) doküman incelemesi yöntemi kullanılarak incelenmiş ve veriler toplanmıştır.

Verilerin analizinde ise içerik analizinden yararlanılmıştır. Berelson'a göre (1952: 17) içerik analizi, iletişim sırasında sunulan içeriklerin tarafsız bir şekilde sistematik ve niceliksel olarak tanımlanmasıdır. Cartwright (1953: 421) "içerik analizini" ve "kodlamayı" birbirlerinin yerine kullanarak sembolik davranışın tanımlanmasını yapmayı öngörmektedir. Kaplan ise (1943: 230) içerik analizlerinin politik söylemlerin istatistiksel anlambilimi olduğunu dile getirmektedir. İçerik analizi mesajların bilimsel analizini oluşturmaktadır (Barcus 1959: 72). İçerik analizleri, metinlerin içerisinde tanımlanmakta olan bazı karakterlerden sistematik ve tarafsız sonuçlar çıkarmak amacı ile kullanılmakta olan (Stone ve ark. 1966: 213), verilerden içeriğe yönelik tekrarlanabilen geçerli sonuçlar çıkarmak için kullanılmakta olan (Krippendorff 1980: 25) bir araştırma tekniği olarak tanımlanmaktadır. Weber (1989: 5) ise içerik analizini, metinlerden elde edilen (mesaj, gönderen ve alıcı ile ilgili) geçerli yorumların çeşitli işlemler sonucunda ortaya konularak sunulması olarak ifade etmektedir. İçerik analizi çalışmalarındaki genel amaç, incelenen konunun daha sonra yapılacak olan akademik araştırmalara ışık tutarak genel eğilimlerin tespit edilmesidir (Ültay, Akyurt & Ültay, 2021: 190). İçerik analizinde kavramlar bizi temalara götürerek olguları düzenleyerek daha anlaşılır hale getirmemize yardımcı olur. Genel olarak içerik analizleri sayesinde verileri tanımlayıp içinde saklı olan gerçekleri açığa çıkarmaya uğraşırız. Aslına bakıldığında içerik analizinde birbirine benzeyen veriler bazı kavram ve temalar çerçevesinde bir arada toplanarak okuyucunun anlayabileceği şekilde yorumlanmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2018:242). İçerik analizi; işaretlerin sınıflandırılmasını, bu işaretlerin hangi yargıları içerdiğinin ortaya koyulmasını ve araştırmacıların

ortaya koyduğu yargıların bilimsel rapor olarak değerlendirilmesini sağlamaktadır (Janis, 1949: 425). İçerik analizi yöntemi, var olan problemlerin sistematik ve tarafsız bir şekilde sunulmasını hedeflemektedir. Ama yine de araştırmaların özel amaçları ve hangi disiplinde uygulandığına bağlı olmadan araştırmacıların karşısına bazı sorunlar çıkabilmektedir (Holsti 1969: 117-23). Bir araştırmada yapılabilecek olan içerik analizi de kendi içerisinde meta-analiz, meta-sentez (tematik içerik analizi) ve betimsel içerik analizi olmak üzere üçe ayrılmaktadır (Çalık & Sözbilir, 2014). İçerik analizlerindeki örneklem türleri sosyal bilimlerdeki diğer örnekleme çeşitlerinden farklılık göstermemektedir. İçerik analizlerinde örneklemler olasılığa dayalı örneklemler ve olasılık dışı örneklemler olarak iki ana gruba ayrılabilir (Koçak & Arun, 2013:25). İçerik analizinin yapılması sırasında takip edilen bazı aşamalar bulunmaktadır. Bu aşamalar Yıldırım ve Şimşek'ten (2018:243-253) yola çıkarak şu şekilde özetlenebilir:

1. *Verilerin kodlanması*: İçerik analizinin ilk aşamasını verilerin kodlanması oluşturmaktadır. Bu aşamada ulaşılmış olan veriler incelenerek anlamlı birliklere ayrılarak kavramsal olarak ifadeleri bulunmaya çalışılır. Bu birlikler bazen bir kelime bazen bir cümle bazen de bir paragraf olabilmektedir. Yapılan isimlendirme işlemine ise kodlama denilmektedir. Verilerin kodlanması hem fizikel hem zihinsel açıdan oldukça yorucu ve dikkat gerektiren bir süreçtir. Kodlama sırasında araştırma sorularının ve araştırmanın genel çerçevesinin dikkate alınması süreci kolaylaştırmaktadır. Diğer türlü araştırmayı ilgilendirmeyen sonuçlar da kodlanabilir. Veri kodlama sürecinde araştırmacı birkaç defa verileri okuyarak kodlar üzerinde tekrar tekrar çalışmalıdır.

2. *Temaların bulunması*: Elde edilen verilen kodlanarak sınıflara ayrılması veri analizi için yeterli değildir. İlk olarak oluşturulan kodlardan yola çıkılarak elde edilen verileri genel düzeyde açıklayabilen ve bu kodları genel kategoriler altında toplayan temaların oluşturulması gerekmektedir. Temaların bulunabilmesi için öncelikle kodlar birleştirilir ve

incelenerek ortak yönler bulunmaya çalışılır. Ulaşılan temalar daha genel bir olguyu işaret etmektedir. Tematik kodlama elde edilen verilerin kapsamı doğrultusunda farklı düzeylerde yapmak gerekebilir. Tematik kodlama yapılırken iç ve dış tutarlığa dikkat etmek gerekmektedir.

3. Verilerin kodlara ve temalara göre düzenlenmesi: Tematik kodlamayı verilerin ortaya çıkan kodlara ve temalara göre düzenlenmesi aşaması takip etmektedir. Önceki izlenen iki aşama sonrasında araştırmacı verilerini düzenleyeceği bir sistem oluşturarak verilerini düzenler. Bu aşamada verilerin okuyucuların anlayabileceği şekilde tanımlanıp açıklanması önemlidir. Bu aşamada araştırması kendi kişisel düşüncelerini ve görüşlerini sonuca dahil etmez. Sadece ulaştığı verileri işleyerek açıklayıcı bir şekilde okuyucuya sunar.

4. Bulguların yorumlanması: Detaylı olarak tanımlanıp sunulan bulguların araştırmacı tarafından sunulduğu bazı sonuçlara ulaşılması bu son aşamada gerçekleşmektedir. Araştırmacılar, nitel araştırma sürecinin doğal bir parçası olduğu için önem taşımaktadır. Ancak bulgulara eklenen araştırmacı düşüncelerinin elde edilen düşüncelerle bağlantılı olması gerekir. Verilerde yer almayan bağımsız düşüncelere yer verilmez.

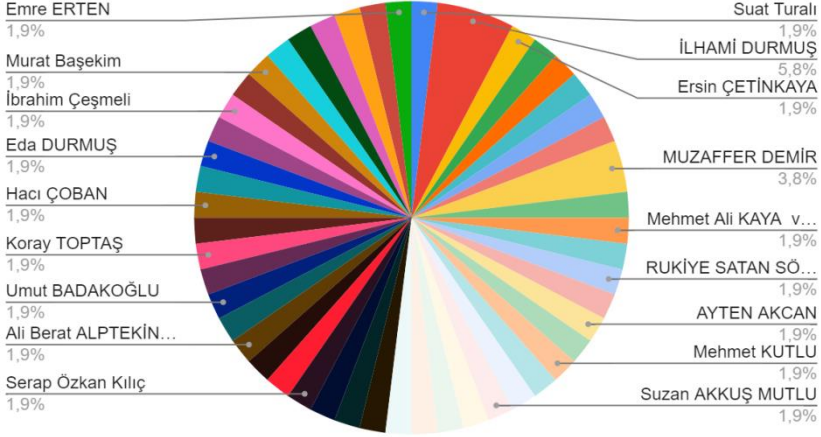
Nitel araştırma sürecinde veri analizi sırasında bu aşamaların hepsi net olarak ayrılamayabilir. Bu yapılan araştırmanın doğasına bağlı olarak değişebilmektedir.

BULGULAR

Yapılan araştırma sonucunda İskitler ile ilgili yayın yapan araştırmacıların konu ile ilgili yaptıkları araştırmaların yüzdeleri Grafik 1’de verilmiştir.

Grafik 1: Yayın Yapan Araştırmacıların Konu ile İlgili Yaptıkları Yayının Yüzdeleri

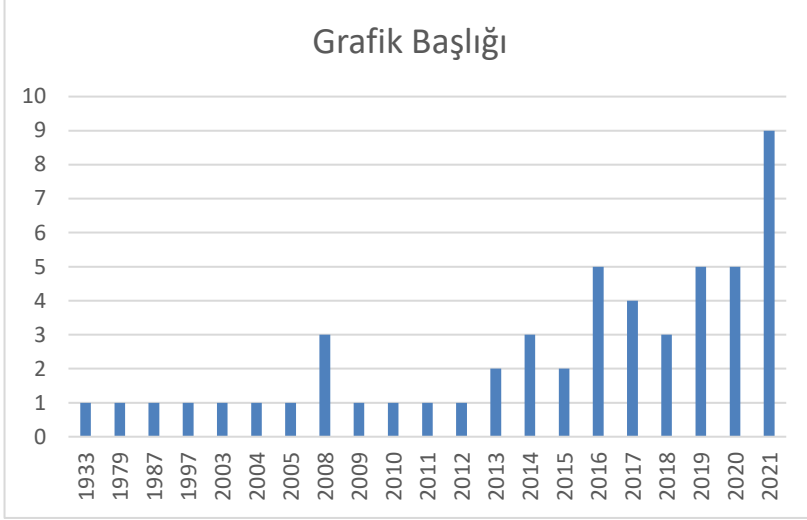
Yazar içindeki değer sayısı

Grafik 1 incelendiğinde İskitler ile ilgili en fazla çalışmayı yapan araştırmacının İlhami Durmuş olduğu onu Muzaffer Demir'in takip ettiği görülmektedir. Diğer araştırmacıların konuyla ilgili çalışmaları bir tane ile sınırlı kalmıştır. Bu durumun İskitlerle ilgili olarak yeterince verinin gün yüzüne çıkmaması ile alakalı olduğu savunulabilir.

Aşağıda yer alan Grafik 2'de yapılmış olan yayınların yıllara göre dağılım yüzdesi verilmiştir.

Grafik 2: Yapılan yayınların yıllara göre dağılım yüzdeleri

Grafik incelendiğinde Türkiye Cumhuriyeti'nde İskitlerle ilgili ilk yayının 1933 yılında yapıldığı görülmektedir. Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk Tarih Tezi ışığında yapılan çalışmalara dahil olduğu anlaşılan eser Sadri Maksudi tarafından kaleme alınmıştır.

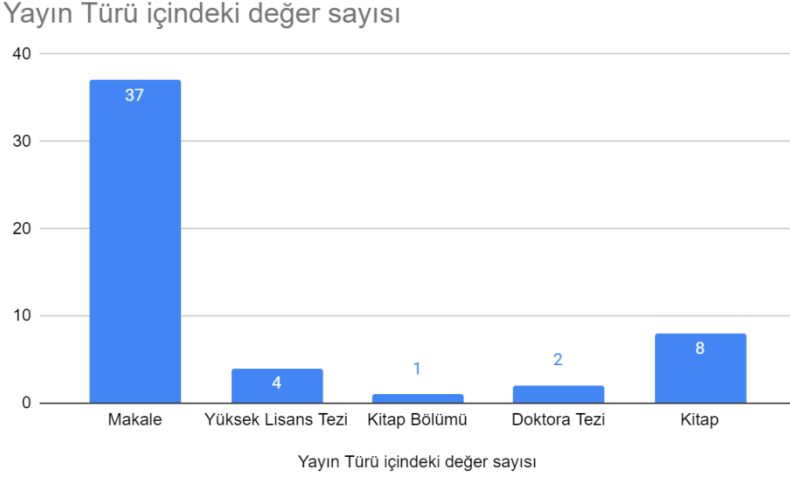
1933 yılındaki yayından sonra Türkiye'de İskitler ile alakalı çalışmalarda bir boşluk dönemi yaşandığı görülmektedir. Yapılan araştırmada 1933-1979 yılları arasındaki dönemde konuyla ilgili hiçbir yayına rastlanmamıştır.

2016 yılından sonra İskitlerin bilim insanlarının daha fazla dikkatini çektiğini söylemek mümkündür. O zamana kadar yıl bazında 1-3 arasında kalan yayınlar 2016'da 5, 2017'de 4, 2018'de 3, 2019 ve 2020'de 5 ve 2021'de 9 olarak istatistiklere yansımıştır.

Araştırmalardaki bu yoğunluk iletişim ve ulaşım alanında yaşanan gelişmeler doğrudan bağlantılı olmalıdır. Bilim insanlarının gerek kaynaklara internet vasıtasıyla rahat ulaşım imkanı bulmaları, gerekse İskitlerin yaşadıkları coğrafyaya ulaşımın kolaylaşması yayın sayısında artışları da beraberinde getirmiştir.

Aşağıda yer alan Grafik 3'te yapılan yayınların türlere göre dağılımları verilmiştir.

Grafik 3: Yapılan yayınların türlere göre dağılımı

Grafik 3 incelendiğinde İskitler ile ilgili yapılan toplam 52 yayın olduğu bunlardan 37 tanesinin makale, 8 tanesinin kitap, 4 tanesinin yüksek lisans tezi, 2 tanesinin doktora tezi ve 1 tanesinin kitap bölümü olduğu görülmektedir. Özellikle konuyla ilgili olarak yapılan doktora tezlerinin alana büyük katkı sağladığı inkar edilemez bir gerçektir. Doktorasını tamamlayan bilim insanları yüksek lisans öğrencilerini de bu konuda çalışmaya teşvik ederek konunun detaylarının gün yüzüne çıkmasına hizmet etmişlerdir.

Toplanan veriler ışığında İskitler ile ilgili yapılan bu araştırmaların tamamında verilerin toplanmasında doküman incelesinin kullanıldığı ve bütün çalışmaların nitel çalışma olduğu tespit edilmiştir.

SONUÇ

İskitler Kimmerleri takip sonucu Anadolu topraklarına gelmişler ve Anadolu tarihi üzerinde önemli rol oynamışlardır. Önemli bir topluluk olmasına rağmen İskitlerle ilgili yapılan

araştırmalar sınırlıdır. Bundan dolayı bu araştırmada İskitlerle ilgili çalışmaları incelemek ve böylece ileride yapılacak çalışmalara ışık tutmak amaçlanmıştır. Araştırmanın sonuçları şu şekildedir:

İskitlerle ilgili çalışmalar incelendiğinde konu ile ilgili en fazla yayını İlhami Durmuş'un yaptığı onu Muzaffer Demir'in takip ettiği alandaki diğer kişilerin konuyla ilgili yayınlarının yüzde oranının aynı olduğu tespit edilmiştir.

İnceleme sonucunda yapılan yayınların tür dağılımına bakıldığında 37 makale, 8 kitap, 4 yüksek lisans tezi, 2 doktora tezi ve 1 kitap bölümü olduğu belirlenmiştir.

Araştırmanın bir diğer sonucu İskitlerle ilgili yapılan bütün çalışmalarda verilerin toplanmasında doküman incelemesi yönteminin kullanılması ve tüm çalışmaların nitel çalışma olmasıdır. Sosyal Bilimlerin özellikle tarih çalışmalarının doğası düşünüldüğünde bu kabul edilebilir bir durum olarak görülmelidir.

2022 yılı henüz tamamlanmamış olduğundan bu yılda yapılan çalışmalar araştırmaya dahil edilmemiştir. Fakat özellikle belirtilmesi gereken bir durum Prof. Dr. Necati Demir tarafından 2021 yılında başlatılan ve 2022 yılında yayına dönüşmeye başlayan çalışmalardır. Demir'in faaliyetlerinin 2022 ve sonrası yıllarda İskitlerle ilgili olarak yapılan yayınların nitelik ve niceliklerine büyük katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

AYDIN, B. (2021). *Bir Turan Devleti: İskitler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul.

BARCUS, F. E. (1959). *Communications Content: Analysis of the Research, 1900-1958*, Unpublished doctor's dissertation. University of Illinois.

BERELSON, B. (1952). *Content Analysis in Communication Research*. Free Press, Glencoe.

- CARTWRIGHT, D. P. (1953). *Analysis of Qualitative Material*, L. Festinger and D. Katz (eds), *Research Methods in the Behavioral Sciences*, Holt, Rinehart and Winston. New York, pp. 421-470.
- ÇALIK, M. & SÖZBİLİR, M. (2014). Parameters of content analysis. *Education and Science*, 39(174), 33-38.
- DURMUŞ, İ. (1997). Anadolu'da Kimmerler ve İskitler. *BELLETEN*, 61(231), 273-286. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/60707/897564>
- DURMUŞ, İ. (2008). *İskitler*. Ankara.
- JANİS, I. L. (1949). The Problem of Validating Content Analysis. H.D. Lasswell ve ark (eds), *The Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, George Stewart. New York, pp. 55-82.
- KAŞKAY S. M. (2007). *Skitlerin Yakın Şarka Müdahale Yolları və Azərbaycan*. Elmi Eserler, C.19, Bakü, 2007, s.5-8.
- KAPLAN, A. (1943). Content analysis and the theory of signs. *Philos. Science*, 10, 230-247.
- KOÇAK, A. & ARUN, Ö. (2013). İçerik Analizi Çalışmalarında Örneklem Sorunu. *Selçuk İletişim*, 4(3), 21-28.
- KRİPPENDORFF, K. (1980). *Content Analysis: An Introduction to is Methodology*. Sage, Beverly Hills.
- MEMİŞ, E. (1987). *İskitlerin Tarihi*, Konya.
- MİLES, M. B. & Huberman, A. M. (2016). *Nitel Veri Analizi*. (Çev. Ed: Sadegül Akbaba Altun ve Ali Ersoy). Ankara: Pegem Akademi.
- STONE, P. J., DUNPHY, D. C., MARSHALL, S. S. & OGİLVİE, D.M (1966). *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis*, The M.I.T. Press, Massachusetts.
- WEBER, R. P. (1989). *Basic Content Analysis*, Sage, London.

- TOGAN, Z.V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- ÜLTAY, E., AKYURT, H., ÜLTAY, N. (2021). Sosyal bilimlerde betimsel içerik analizi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 188- 201.
- YILDIRIM, A. & ŞİMŞEK, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

ALP ER TUNGA'NIN TARİHİ ESERLERE YANSIMASI: HEREDOT TARİHİ VE TABERİ TARİHİ ÖRNEĞİ

Nurten REMZİ

Araştırmacı, Şumnu Türk Kültür Evi Başkanı

Şumnu / BULGARİSTAN

Giriş

Yukarıda da bahsedildiği gibi Alp Er Tunga yaklaşık olarak 700 yılına yakın bir zamanda doğmuş olmalıdır. Pek çok kaynak babasının adının *Bişenk* olduğu konusunda birleşir. Annesinin adına hiçbir kaynaktaki rastlanmamıştır. Nerede doğduğu konusu da bilinmeyenler arasındadır. Tamamen rivayetlere dayalı Uygurların Türeyiş Destanı dikkate alınacak olursa o Karakurum şehrinde Orhun Nehri'nin kenarında doğmuştur.

Alp Er Tunga'nın çocukluk ve gençlik yılları da bilinmeyenler arasındadır. O, tarihi kaynaklarda yetişkin bir kişi ve bir şehzade olarak çıkmaktadır. Nitekim bir süre sonra da babasının yerine geçip hakan olmuştur.

Alp Er Tunga, bütün Türk halkaları tarafından en büyük atalardan biri olarak kabul edilmiştir. Bir yandan da kurulan ilk Türk devletinin kağanı olarak düşünülmüştür. Bu yüzden tarih boyunca devlet kuran aileler, Alp Er Tunga'nın soyundan geldiklerini ispatlamaya çalışmışlardır.

Alp Er Tunga hakkında en önemli bilgileri veren yazarlardan birisi; XI. yüzyılda yaşamış, Türk dilinin bilinen ilk sözlüğünün yazarı Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk'te Tunga Alp Er'in Efrasiyap* anlamına geldiğini söyleyerek çok önemli bir tarihi bilgi vermiştir¹. Bu *Tunga Alp Er* ile *Efrasiyap*'ın aynı kişi olduğu anlamına gelmektedir².

¹ DLT, III, s. 149

² Necati Demir, *Turan Hakanı Alp Er Tunga*, İstanbul 2021, s. 55.

1.Herodot: *Tarih*

Histories adlı eserini MÖ 430'da kaleme alan Herodot, dünya tarihi konusunda önemli isimlerdendir. Herodot, eserinde MÖ 680-669 yılları arasında Medler ile İskitlerin mücadelelerinden bahseder. Medler, Halys (Kızılırmak)'a kadar ilerleyip bütün halkları kendilerine bağlarlar. Sonra Asurlarla³ karşılaşır, onları yenerler. Musul yakınlarındaki Ninive'yi kuşatırlar. *Protothyas* oğlu Kral *Madyas*'ın komutası altında ilerleyen büyük bir Skyht ordusu onların üzerine yürür. Adı geçen Skyhtler, Kimmerleri⁴ Avrupa'dan çıkarıp sonra peşine düşmüşler, Asya'ya girmişlerdi. Şimdi de Medlerin toprağına yürümüşlerdi⁵.

1.a.Heredot Tarihi'nde Alp Er Tunga

³ Asur kaynaklarında İskitlerin adına, ilk kez Asur imparatorlarından Mısır fatihi Asarhaddon'un (MÖ 680-668) devrine ait vesikada bahsedilmektedir. Çivi yazılı metinlerde geçen "Gimirrai"lerin Kimmerler ve "Aşguzai"lerin de İskitler olduğu kabul edilmektedir. Bu vesikaya göre, Asur İmparatoru Asarhaddon, imparatorluğun kuzey ve kuzeydoğu hudutlarını tehdit eden Kimmer ve Mannaların saldırılarını bertaraf etmek amacıyla İskit hakanı *Bartatua* ile anlaşmak yolunu tercih etmiş ve ona kızını vererek, İskitlerin adı geçen kavimlere karşı savaşmasını sağlamıştır (Abdülhaluk M. Çay-İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, s.576-577).

⁴ Kimmerler, Ural-Altay kökenli bozkır göçebelerinin batı koluna mensupturlar. Eski Çağ'daki Türk kültür tarihinin ilk temsilcilerindendir. Arkeolojik bulgulardan elde edilen bilgiler, onların ilk Türk devletlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır. MÖ 2 bin yıl başlarından itibaren MÖ 8. yüzyıla kadar merkezi Kırım olmak üzere Karadeniz'in kuzeyinde yaşamışlardır. Frig Devleti'ni yıkan Kimmerler, batı yönde Lidya Devleti'nin sınırına yaklaşırlar. Daha sonra İç Anadolu'da bir bozkır devleti kurarlar. Amasya Gümüşhacıköy'ün eski ismi olan *Kimeri*, büyük bir ihtimalle Kimmerlerin mirasıdır. Sinop ve çevresinin onlar tarafından ele geçirilmesi antik kaynaklarda anlatılmaktadır (Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, s. 597-610; aynı yazar, "Eskiçağda Kimmerler Problemi", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1976, s. 355-369).

⁵ Demir, *age*, s. 75.

Herodot Tarihi, bir destan olmaktan ziyade Alp Er Tunga'nın tarihî bir şahsiyet olduğunu göstermesi, daha yaşadığı dönemde *Alp Er Tunga* (<*Bartatua / Prothyas*) adı ile kaydedilmesinin delili olarak önemlidir. Böylece Türk tarihinin şimdilik belirlenen ilk tarihî kişisi ve ilk kağanının Alp Er Tunga olduğu ortaya çıkmaktadır.

Deiokes'in hükmü altında toplananlar yalnız *Media* ahalisiydi; Medler çeşitli boylardan oluşmuştu: Buslar, Paretakenler, Strukhatlar, Arizantlar, Budiler, Maglar.

Med boyları bunlardır. –*Deiokes*'in oğlu *Phraortes*'tir; babası elli üç yıllık bir saltanattan sonra öldüğü zaman oğlu onun yerine geçti ve işleri eline alınca, yalnız Medlerle yetinmedi, önce Persler üzerine sefer açtı ve öbür ulusları da boyunduruk altına almaya onlardan başladı. Sonra ikisi de birbirinden güçlü olan bu iki ulus sayesinde, birinden ötekine, teker teker bütün Asya'yı ele geçirdi, ta Asurlara, daha doğrusu *Ninive* Asurlarına saldırdığı güne kadar; daha önceleri bütün Asya'ya hüküm geçiren bunlardı; *Phraortes* zamanında müttefikleri kendisinden ayrıldıkları için tek başına kalmıştı; ama gene de yardım kaynakları vardı. *Phraortes* üstlerine yürüdü, ama ordusunun en büyük bölümü ile beraber kendisi de yirmi iki yıl süren bir saltanattan sonra öldü.

Böylece ortadan kalkan *Phraortes* yerine *Kyaxares* geçti. Bu *Phraortes*'in oğlu, *Deiokes*'in torunuydu. Bu, babalarından daha güçlü gibi geçinirdi. İlk olarak Asya ordularını belli kolordulara ayırdı ve en önce o soktu orduyu savaşa belli bir düzen içinde, mızraklılar, okçular, atlılar diye ayrı birlikler hâlinde. O zamana kadar bunlar karmakarışık savaşmışlardı. En büyük çarpışmanın ortasında, gün gece olduğu sırada Lydialıları yenen işte odur. Bütün Yukarı Asya'yı birlikler halinde toparlayıp, Halys Irmağı'na kadar hükmü altına alan odur. Bütün uyruklarını bir araya topladı. *Ninive* üzerine yürüdü, babasının öcünü alacak ve kentin kökünü kazıyacaktı. Asurlarla karşılaşmış, onları yenmiş, *Ninive*'yi kuşatmıştı ki, *Protothyas* oğlu ***Kral Madyas***'ın koruması altında ilerleyen büyük bir *Skyth* ordusu düştü üzerine. Bunlar Kimmerleri Avrupa'dan çıkardıktan sonra peşlerine düşüp Asya'ya girmişlerdi ve işte şimdi de *Media* toprağına yürüyorlardı.

Yükü hafif bir adam Maitois Gölü'nden Phasis ve Kolkhis'e otuz günde yürür; Kolkhis'ten sonra Media'ya kadar aşılacak yol o kadar çok değildir; zira bu iki bölge arasında bir tek ulus vardır, bunlar Saspeirlerdir ve onlar arkada kaldıkları zaman artık Media'dır. Ama *Skyth yayılması* buradan gelmiş değildir; bunlar çok daha uzun olan kuzey yolundan, Kafkas Dağları'nı sağlarına alarak sapsmışlardır. Medler, Skythlerle savaşa tutuştular, yenildiler, güçlerini yitirdiler. *Skythler bütün Asya'ya yayıldılar.*

Oradan Mısır üzerine yöneldiler; Filistin'den Suriye'ye girdikleri sırada Mısır kralı Psammetikos çıktı karşılarına, armağanlar sundu, yalvarıp yakardı ve daha ileri yürümekten alıkoydu. Skythler geri dönüyorlardı, Suriye'ye varmışlar, Askalon kentine girmişler ve hatta en büyük bölümü bu kenti, kılına dokunmadan geçmişlerdi ki, az sayıda Skyth, Göksel *Aphrodite Tapınağı*'ni yağma etti. Bu tapınak araştırmalarımın vardığı sonuca göre, bu tanrıçaya adanmış tapınakların en eskisidir; Kıbrıs'taki tapınak da ondan örnek alınarak yapılmıştı, Kıbrıslılar kendileri söylerler bunu ve Kythere'deki de gene Suriye'nin bu bölgesinden gelme olan Fenikelilerin elinden çıkmadılar.

Skythlerden Askalon Tapınağı'nı yağma etmiş olanları tanrıça çarpmış, sapıklığa uğramışlar, ; Skythler de bunların işledikleri bu günah yüzünden hastalanmış olduklarını söylerler; ama Skythia'dan geçen yolcular, Skythlerin "Enareler" dedikleri bu adamların ne çeşit bir hastalığa tutulmuş olduklarını kendi gözleriyle görürler.

Asya, yirmi sekiz yıl *Skythlerin* boyunduruğu altında kaldı, ağır vergilerle, ilgisizlikle bütün ülke bir yıkıntı yerine çevrildi. *Halktan haraç olarak topladıkları az geliyor, akınlar yapıyor, herkesin elinde ne varsa zorla alıp götürüyorlardı. Ama sonunda büyük çoğunluğu Kyaxares'e ve Medlere konuk olmuşlar, sarhoş edilip boğazlanmışlardır*⁶; Medler yeniden güç kazanmışlar ve eskiden hükümleri altında bulunan ulusların yeniden efendisi olmuşlardır; Ninive'yi almışlar (nasıl aldıklarını sonra anlatacağım), Babil dışında

⁶ İskitlerin Medlerin ülkesinden çekilmek zorunda kalmaları 625 yılında gerçekleştiği sanılan bu olaya bağlanmaktadır.

kalan bütün Asurları kendilerine bağlamışlardı. Neden sonra Kyaxares öldü, Skyth egemenliği süresini de kapsamak üzere, kırk yıl hüküm sürmüştü. Astyages'in, Kyaxares'in oğlunun sırası gelmişti, krallığı o devraldı⁷.

2.Taberi Tarihi

Yazarın tam adı Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî'dir. 839'da Taberistan'ın merkezi Amül'de doğmuştur. Ona Taberî denmesinin sebebi doğum yerinin Taberistan olmasından dolayıdır. 870'te Bağdat'ta öldü. Tarih, tefsir ve fıkıh bilimi ile uğraştı. Günümüze ulaşan en önemli eserlerden birisi Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk adlı çalışmasıdır. O, daha önce yazılmış zamanımıza ulaşmamış pek çok kitaptan yararlanarak eserini oluşturmuştur. Dolayısıyla eserinin büyük değeri bulunmaktadır. Eseri ilk defa M. Jean de Goeje ile birlikte bir grup şarkiyatçı yayımlamış (I-XV, Leiden 1879-1901), daha sonra çeşitli baskıları yapılmış, farklı dillere tercüme edilmiştir⁸. Dolayısıyla Alp Er Tunga veya Efrasiyap konusunda ilk yazılı kaynaklardan birisi *Taberî Tarihi*'dir⁹.

2.a.Melik Perviz Tahmasib'in Hikayesi

İran kralı Menuçîhr'in Tahmasib adında bir oğlu vardı. O bir suç işlemişti. Babası Menuçîhr ona kızdı. Onu öldürmek istedi. Acem beylerinin hepsi bu kızgınlığa karşı çıktılar. Menuçîhr'den Tahmasib'in bağışlanmasını dilediler. Menuçîhr de oğlunu onlara bağışladı. Lakin, kendi hükmettiği yerde durmamasını, çıkıp gitmesini şart koydu. Tahmasib, babasının yanından ayrıldı, Türkistan'a vardı. Orada bir çeşit hile ile karısını İran'dan kaçırdı. Kendi yanına getirdi. O kızıdan bir oğlu doğdu. Adını "Zü" koydu. Bir torunu olduğunu duyan Menuçîhr işitince bu haberden hoşlandı. Oğlunu yine kendi yanına çağırdı.

Tahmasib üç yıl sonra yine babasının yanına geldi. O çocuk henüz buluşa ermemişti ki babası Tahmasib öldü. Ondan sonra da

⁷ Herodotos, *Tarih*, İstanbul 2006, s. 59-62; Demir, *age*, s. 75.

⁸ Mustafa Fayda, "Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî", *TDVİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 319-320.

⁹ Demir, *age*, s. 138.

Menuçih'r öldü. O Zü adındaki çocuk küçüktü. O yurdu yönetemedi. O zaman Türk hükümdarı Alp Er Tunga (Efrasiyap) bu olayı haber aldı. İran mülkü boş kalmıştı. Alp Er Tunga (Efrasiyap) Acem yurdunu ele geçirdi. Menuçih'r'in resimlerini değiştirdi. Acemlere baskılarda bulundu. Nice şehirleri yıktı, sularını kesti.

İran'da beş yıl kıtlık oldu. O kavın on iki yıl Türk Alp Er Tunga'nın yönetimi altında kaldılar. Bundan sonra idi ki Zü meydana çıktı. Halk bu Zü'ye baş eğdi. Efrasiyap (Alp Er Tunga) ile savaşa giriştiler. İran yurdunu yine onun elinden geri aldılar. Alp Er Tunga 'ya üstün geldiği gün Acem mülkünü baskıdan kurtardılar. Bu kurtuluş gününe, Acemler “Kurtuluş Ayı”, “Kurtuluş Günü” derler İranlılar o günü bayram günü ve “Yeni bir gün (Nevruz)” gibi görürler ve kutlarlar¹⁰.

2.b.Minuşehr'in Nesebi ve Onun Zamanında Cereyan Eden Hadiseler

Efrasiyap bin Feşneç bin Rüstem, Şehrasp'ın oğlu olup Türkler kendilerini ona nispet ederler. Diğer bir rivayete göre de o, Erşasp bin Toç bin Efridun'un oğludur. Rivayete göre Lefşek Feşenc bin Zaşmin, Minuşehr'in Toç ile Selm'i öldürmesinden altmış yıl geçtikten sonra onunla savaşa tutuşarak Minuşehr'i Taberistan'da kuşatmıştır. Fakat sonradan Efrasiyap ile Minuşehr barışarak aralarında, Minuşehr'in Erşisiyatir adlı bir adamı tarafından fırlatılacak bir ok atımı genişliğindeki araziyi sınır olarak tespit ettiler.

Bazıları bu adı kısaltarak İrş şeklinde zapdederler. İrş tarafından atılan ok, Türk memleketinin neresine düşerse, orası sınır olacak, iki taraftan hiçbiri bu sınırı geçmeyecekti.

Erşisiyatir bir ok attı. Tanrının verdiği kuvvetle onun Taberistan'dan attığı ok Belh (Amuderya) Irmağı'na düştü ve böylece Belh Irmağı İran ile Türk yurdu ve Toç oğullarıyla İrec evladı

¹⁰ *Tarih-i Taberî*, C. 1, s. 483; Demir, *age*, s. 138-139.

arasında sınır teşkil etti. İki arada sınır tayin edilmekle, Efrasiyap ile Minuşehr arasındaki savaş da sona erdi¹¹.

2.c.İnsanlar ve Cinler Yırtıcı Hayvanların ve Kuşların Hikayesi

Serepdip adasında bir kız yaşamaktaydı. Bu kızın bir şehzade görür ve âşık olur. Bu durumu öğrenen [550] Hz. Süleyman o kızın nikah akçesiyle o prensin babasına verildi. Prensin adını Neja koydu. Kızı da Semenbu adını verdi. İkisini de batı ülkesine gönderdi. Doğuda da prensin babası Hz. Süleyman'a iman getirdi.

Genç evliler yerlerine varınca, kız bir oğlan çocuğu dünyaya getirdi. Çocuk İki yaşına bastı. Sonra prenses ahirete göç etti. Ama ömrü olan oğlunu, Türklerin büyük babası Alp Er Tunga, İranlıların Efrasiyap dedikleri Turan padişahının kızını bu torununa istedi. Hakan Alp Er Tunga da kızını verdi”¹².

2.d.Menüçehr Melik Olayı

Beri tarafta Efrasiyap (yani Alp Er Tunga) ki Türkistan padişahı idi, Menüçehr'in memleketinden birçok yeri harap etti. Alp Er Tunga (Efrasiyap) büyük bir hakandı. Doğu yönünde olan Türkler ve Tatarların çoğu onun hükmü altındaydı. Kendisi Belh şehrinde otururdu. Kimi zaman da Merv şehrinde bulunurdu. Türkistan askerleri Ceyhun Irmağı'nın sularını geçip Belh ile Merv arasında ta Serhas'a, Akabe ve Nişabur'a varıncaya kadar evleri ve çadırları tutmuştu.

Menüçehr'in illerinden, Ceyhun suyunun ötesinden, çok eli ele geçirmişti. Üç fersenk yeri Alp Er Tunga'nın (Efrasiyap) askeri tutmuştu. Ordusunun ne hesabı ne sayısı vardı. Ceyhun'dan ileride, bunca toprakları alıp da Fergane, Türkistan ve Sicistan hudut boylarına geldi.

Alp Er Tunga buraları tuttu. Menüçehr ordu toplayıp Alp Er Tunga ile savaş yaptı. Zaferi Alp Er Tunga kazandı. Sonra yine

¹¹ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. II, (Çev. Z. K. Ugan-A. Temir), İstanbul 1991 s. 530-534; Demir, *age*, s. 75.139.

¹² *Tarih-i Taberî*, C. 1, s. 550-551.

savaştılar. Alp Er Tunga asker topladı. Taberistan'a geldi. Burada büyük bir şehir vardı. Adına Amel denirdi. Menuçehr kaçtı. Bu Amel kendisine çekildi. Alp Er Tunga o şehri kuşattı. Oraya kondu. Bu şehrin çevresi dikenlik ve çalılık, meşelikti. Bundan ötürü savaş yapılamıyordu.

Taberistan padişahının başkenti bu Amel şehriydi. Yeme içme, arpa, buğday, yazın ve kışın ihtiyaçları için her ne istenirse, hepsi amel şehrinde bulunmaktaydı. Başka yerlerden hiçbir şeye ihtiyaçları yoktu. Alp Er Tunga bu kadar büyük ordu ile tam on yıl Taberistan kapısında oturdu. Amel'den hiçbir kişiyi dışarı çıkarmazdı. Dileği şehri çevirmek, muhasara etmek, halkını bunaltıp şehri ele geçirmektir. Fakat çare olmadı. Ama şehrin içinde türlü kokulu çiçekler, turunç ve türlü yemişler, nimetler hiç eksik değildi. En sonunda Menuçehr nice türlü kokulardan ve yemişlerden topladı. Türk hükümdarı Alp Er Tunga'ya (Efrasiyap) yolladı ve:

— Bunca yıldır oturup bu hisarı beklemektesin, nice yıl da oturacaksın. Benim sıkıntım yoktur. Oturabildiğin kadar otursan da bana ne zararın dokunur? Beni bunalttığını sanırsan ona çare yoktur. Çünkü her şey bu şehirde vardır. Hiçbir şeye muhtaç değilim! dedi.

Fezail-i Büldan adında bir kitap vardır. O kitapta şöyle yazılmıştır:

— Alp Er Tunga'nın kaleyi çevirdiği bu on yıl içinde şehir halkının hiçbir şeye ihtiyacı olmadı. Ama Hindistan'dan gelen ve fülful adı verilen karabiber, orada yetişmez; Hindistan'dan gelirdi. Çünkü, o [327] memleket deniz kıyısındaydı. Havası kötü olduğundan karabiber dayanmazdı, çürürdü. Menuçehr akıllı, bilgili kişileri topladı. Onlara:

— Yemeklere konulacak karabiber kalmadı. Buna bir çare yok mu, diye sordu. Onlar da:

— Bu şehrin havasına karabiber dayanmıyor ama burada bahçelerin arasında bir ot yetişmektedir ki ona zencefil derler. Bir de taze ot yetişir ki adına term derler. Tadı, tıpkı zencefil gibidir. Bu ikisi yemeğin içine konulup birlikte pişirilsin. Bu, karabiber yerini tutar, dediler. Başka şey istemez.

Menuçehr, bu akıl vermeye sevindi. Halkına bu işi bildirdi. Onlar da öyle yaptılar.

Türk hakanı Alp Er Tunga on yıl bu yerde oturduktan sonra beklemekten usandı. Askerini de hastalık sardı. Bundan ötürü adam gönderip Menuçehr ile barış yaptılar. Bu barış gereğince bir yeri sınır yaptılar. O sınırdan geçmeyip birbirlerine saldırmayacaklardı. Bu yolda anlaşma yaptılar.

Türk hakanı Alp Er Tunga kalktı, kendi ülkesine, Türkistan'a gitti, Menuçehr de orada kaldı. Muhammed bin Cerir der ki:

— İki padişah şu yolda ahdettiler ki bir bölgeyi arada sınır eyleyeler. Bir tarafı İranlıların, bir tarafı da Türk'ün olsun. Birbirinin ülkesine de geçmesinler. Sınır yerini de şöyle seçtiler. Menuçehr'in askerinin içinden öyle bir kişi bulunacaktı ki ondan güçlü yay çeken, ondan uzak yerlere ok atan bir kişi bulunmamalıydı. O kişi Taberistan dağına çıkıp Türk tarafına bir ok atacaktı. O okun düştüğü yeri sınır seçeceklerdi. Bir yana Acemler, öteki yana Türkler hükmedeceklerdi. Birbirinin ülkesine kimse geçmeyecekti.

Buna iki padişah razı oldular. Barış yazılarını yazdılar. Tanıklar tuttular. Antlar içildi. Menuçehr'in ordusunda bir kişi vardı ki, onun adına Erş derlerdi. Yeryüzünde ondan daha güzel yay çeken bir kişi yoktu. Menuçehr ona emretti. O da Demavend Dağı'nın üstüne çıktı:

— "Bismillah!" diyerek bir ok attı. Allah'ın yardımı ile atılan ok, Menuçehr devletinden bütün Taberistan'ı aşmış geçti. Nişabur'dan, Serhastan ve Merv'den ve Merv'in dağlarından ve sahralardan öte geçti. Ta Ceyhun Irmağı'nın kıyısına düştü. Bu sözü akıl almaz. Ama başka anlamda şöyle denilmiştir: Acem ordusundan oku çeken Erş, o oku Allah 'a sığınıp gökyüzüne attı ve Türkistan yönüne fırlattı. Ok da bir akbabaya çarptı. Akbaba da oku aldı, Ceyhun Irmağı kıyısına götürdü. Bu arada akbaba yere düştü. Onu kurt yedi, kuş parçaladı. Erş'in oku o bölgede bulundu. Ama okun o yere nasıl geldiği bilinmedi.

İşin bu türlü bir sonuca varması Alp Er Tunga'ya çok ağır geldi. Çünkü bunca iller, bunca ülke, memleket Menuçehr'e geçip onun

sınırı içine düşmüştü. Ama neylesin? Ant içmişti ve barış sözleri de yazılmıştı.

İçilen ant bozulmadı. Türk hakanı içtiği antta durdu. Çaresiz bu barış üzerine razı oldu. Böylece Ceyhun Irmağı sınır oldu ve o yönler Türk'ün, bu yönler de Acemlerin oldu.

Türk hakanı Alp Er Tunga ordusuyla oradan göçünce Menuçehr Acem ordusuyla Amel'den çıktı. Yine Rey'e geldi. Tahtına oturdu. Halkına yine adaletini gösterdi. Kentleri, ilçeleri adaleti ile onardı. Ceyhun suyundan Belh yönlerine ırmaklar akıttı. Ekinler, bağlar düzdü. Halkın üstüne yeni haraçlar kestirdi. Sipahilerin ödevlerini artırdı. Ordu ve bütün halk hoş hal oldular. Ucuzluk başladı. Çünkü bir memlekette ucuzluk olması adaletin neticesidir. Askerlerden her rütbeyi ayrı ayrı seçti. Kılıçla cenk edenleri ayırdı. Onların başına baş olacak kişiyi dikti. Çomakla, mızrakla savaş edenleri ayırdı. Onlara da bir başbuğu dikti. Okçuları ayırdı. Onları bütün ordunun öncüsü yaptı. Hepsini ulu kıldı. O uzağa ok atan Erş adındaki kişiyi de okçuların baş rütbesine yükseltti. Ödevini ve rütbesini artırdı. Bütün orduya ve illere buyruğunu geçirtti. Her taifeyi derece ve mertebesinde tuttu. Dünya son derecede mamur oldu, onarıldı. Zahire ucuzladı. Halk, huzur ve rahatta oldular.

Bu hal böyle sürüp gitti. Otuz beş yıl geçti. Türk hakanı Alp Er Tunga öldü. Mülkü oğluna kaldı. Türkler, yurtlarından dışarı çıkarak Ceyhun Irmağı'ndan beriye geçtiler. Menuçehr bu hale son derece şaşırды. Ordusunun ulularını topladı. Onlarla kurultay kurdu, konuştu. Onlara öğüt verdi.

— Padişahımız ne söylerse biz ona boyun eğer itaatli oluruz. Fermanına uyarız. Sonra hepsi oradan ayrıldı, evlerine döndü¹³.

2.e.Hz. Süleyman'ın Zamanında Acem Padişahları ve Turan Türk Hakanı Alp Er Tunga'nın İranlılarla Savaşları

Hız. Süleyman'ın vaktinde Acemlerin padişahı Keykubat idi¹⁴. Keykubat'tan sonra oğlu Keykavus geldi. Acem diyarının hepsi onun

¹³ *Tarih-i Taberî*, C. 1, s. 325-330; 141-143

elindeydi. Türkistan da Turan hakanı Alp Er Tunga'nın (Efrasiyap) elinde bulunuyordu. O zamanlarda Arap sınırları içinde bulunan Seba ve Yemen ülkeleri Hz. Süleyman'ın elindeydi. İran hükümdarı Keykavus, Hz. Süleyman'dan devleri bile dilemişti. Dileği onlara şehirler yaptırmaktı. Süleyman da devlerini onun hükmü altına verdi.

Keykavus hiçbir Melik'in saldırısına uğramamaktaydı. Kendi yurdunda oturuyordu. Başkenti Belh şehri ile Turan ortasında Ceyhun Irmağı sınırındaydı. Onun bir subaşı (Başkomutanı) vardı. Adına Rüstem-i Dasitan derlerdi ki dünyada onun kılıcına karşı duran, gürzüne (uzun saplı topuzuna) karşı koyan yiğit, süngüsüne karşı çıkacak yiğit yoktu. Secistan ülkesinin beyi, başbuğuydu.

Keykavus'un bir oğlu doğmuştu. Bu oğlana Siyavuş adı verilmişti. O kadar güzel bir çocuktaki ki onun yüzünün güzelliği gibi bir güzelliği olan çocuk yoktu. Keykavus bu oğlunu, kahraman olan Rüstem'e verdi. Bu çocuğu al, Secistan'a götür. Orada büyüt, besle, terbiye et, dedi. O da Siyavuş'u aldı. Gitti. Secistan'da besleyip büyüttü. Ona çok bilgiler, hünerler öğretti.

Siyavuş yirmi yaşına gelince, onu yine, babası Keykavus'un yanına götürdü. Babası oğlunu büyümüş, güzel yüzlü ve hüner sahibi olmuş görünce gönlü çok sevindi. O zaman Keykavus'un bir karısı vardı. Bu kadın Turan beyi Alp Er Tunga'nın (Efrasiyap) kızıydı. Alp Er Tunga'dan (Efrasiyap) Keykavus her zaman mallar alırdı. Bir, iki yıl olmuştu ki o Keykavus'a hiçbir şey göndermemişti. Siyavuş yine Belh'e gelince, bir gün padişahlara mahsus giysiler giyindi. Babasına selam verdi. Huzuruna çıktı. Keykavus'un karısı Siyavuş'u görünce ona [6] aşık oldu. Çocuğu yanına çağırdı. Kendisini ona teslim etmek istedi. Fakat Siyavuş:

— İstemem, ben babama ihanet edemem ve senin gösterdiğin yolda gidemem, dedi. Ona boyun eğmem. İş bu yola dökülünce kraliçenin gönlü kırıldı. Türlü türlü hileler düşünmeye başladı. Kalktı, kocası Keykavus'a çok çok yalanlar söyledi. Keykavus da oğlu

¹⁴ Key Acemce büyük, ulu ve padişahlar padişahı anlamına gelir ve isimlerin başında kullanılırdı. *Key-Kubat*, *Key-Hüsrev*, *Key-Kavus* gibi. Şehin şah demektir.

Siyavuş'u öldürmek, tepelemek istedi. Önceleri, Keykavus çok asker hazırlamıştı. Alp Er Tunga'ya (Efrasiyap) haber yolladı:

— Ey Alp Er Tunga (Efrasiyap)! Bana mal yolla yoksa seninle savaş yaparım! dedi. Rüstem, Siyavuş'u babasının yanına yolladı, ona:

— Oğul, babanın gönlündeki pası, o gönül aynasından sil, dedi. Keykavus da ordusunun başbuğluğunu Siyavuş'a verdi:

— Bu orduyu al. Git, Turan hakanı Alp Er Tunga ile savaş yap. Öl ve öldür, dedi. Oğlu Siyavuş da bu ordu ile Turan'dan yana yöneldi. Ama babası ona şöyle demişti:

— Turan hakanı Alp Er Tunga seninle cenge kalkarsa, sen de cenk et. Eğer mal verirse, malı al, cenk etme, diye öğüt verdi. Siyavuş, bu orduyu aldı. Alp Er Tunga'ya yaklaştı. Ve ona elçi gönderdi. Turanlı hakan da Siyavuş'la bir barış anlaşması yaptı. Genç adam babası Keykavus'a bir mektup yazarak:

— Turan Hakanı Alp Er Tunga (Efrasiyap) ile barış anlaşması yaptım, diye bildirdi. Ama, babası ona:

— Barış yapma! Ya mal al ya da savaş yap, dedi. Oğlu Siyavuş da:

— Baba, ben vefasızlık, sözümde durmazlık edemem, verdiğim sözü bozamam, dedi. Böylece Siyavuş geri döndü. Babasının yanına dönmedi. Uluları ve kahramanlarını Alp Er Tunga ile barış yapmak için ortaya saldı. Bu barış gereğince Siyavuş burada kalacak, Alp Er Tunga'ya hizmet edecekti. Barış yapıldı. Siyavuş da kendi askerini yanına topladı. Kalan orduyu babası Keykavus'a yolladı. Türk hakanı da Siyavuş'u hoş tuttu. Bir kızı vardı, onu Siyavuş'a verdi. Ama Siyavuş'un kahramanlığından, askerinden, giyimli beylerinden kuşkulananarak Siyavuş'tan korktu. Ayrıca da kendi kahraman ve yiğitleri [7] Siyavuş' un heybetini, babayığitliğini ona söylediler. Türk hakanını kuşkulandırdılar.

Alp Er Tunga bu kuşku ile Siyavuş'un başını kestirdi. Ama Türk hakanının kızı Siyavuş'a yeni gelin edilmişti. Neredeyse bir çocuk doğuracaktı. Genç kadına ilaç verildi, çocuğunun düşürülmesi istendi.

Alp Er Tunga'nın genç Siyavuş'la barışması için aracı olan Firuz adında bir komutan geldi. Hakanına sitemde bulunarak dedi ki:

— Ey hakan! Sana bir şehinşahın oğlu geldi. Sana kul gibi hizmete hazırdı, sen, o ne günah etti ki kendisini öldürdün? Mademki onu suçsuz olarak ortadan kaldırdın, babası Keykavus'a ve yetiştiricisi Rüstem'e ne cevap vereceksin? Onlar, bunun kanının davacısı olurlar. Kanını bizden isterler. Belki bize ziyanları erişir. Bizim Turan ülkemizi yakıp yıkarlar. Mademki onu öldürdün. Bu kızı bari bana ver. Eğer oğlan çocuk doğurursa, onu besleyeyim ve Keykavus'a vereyim. Ta ki onun bize karşı olan kızgınlığı azalsın, dedi.

Alp Er Tunga (Efrasiyap) bu sözü dinledi. Dul kalan kızını Firuz'a verdi.

— Kızım doğuruncaya kadar senin yanında kalsın, dedi. Günü gelince o kadın bir oğlan çocuğu dünyaya getirdi. Bebek tıpkı babası Siyavuş'a benziyordu. Alp Er Tunga, Firuz' a:

— O çocuğu öldür, dedi. Ama Firuz, o oğlan çocuğunu öldürmedi, gizledi, adını Keyhüsrev koydu. Kendi gizli evinde besledi. Çocuk da büyüdü. Bu sırada Siyavuş'un ölüm haberi de babası Keykavus'a erişti. Ona:

—Oğlun Siyavuş'u Turan hakanı Alp Er Tunga (Efrasiyap) öldürdü, dediler. O zaman bütün İran yas tuttu. Keykavus'a:

— Başımız sağ olsun, dediler. Keykavus'un bir komutanı, bir subaşı vardı. Adına Cudrez derlerdi. Onu gizlice Alp Er Tunga'nın ülkesine soktular:

— Siyavuş'un başına gelenleri öğren! Sonu ne olmuş, dediler.

O da Alp Er Tunga'nın şehrine geldi. Öyle ki onun kimliğini hiçbir kişi bilemedi. Bir yıl orada vakit geçirdi, türlü türlü hileler etti. En sonunda Siyavuş'un oğlunu gördü. Ona: [8]

— Gel seni, deden Keykavus'un yayına götürüyüm! Ondan yüce şah yoktur, dedi. Firuz, Keyhüsrev'i aldı, anası ile birlikte Keykavus'un sarayına götürdü. Keykavus torununu görünce çok

sevindi. Ve oğlunu yetiştirmiş olan Rüstem'e Tus adlı bir pehlivanı kattı. Bunlara çok asker verdi ve:

— Türkistan'a yürüyün. Cenk edin. Oğlum Siyavuş'un öcünü alın, dedi. Rüstem de bu askerlerle Türkistan'a geldi. Alp Er Tunga da (Efrasiyap) askeri topladı. Rüstem'e karşı koydu. İran ordusu ile Turan ordusu tutuştular. Birbirine karşı ölürcesine savaş yaptılar, vuruştular. Sonunda Rüstem, Alp Er Tunga'nın bayrakla bayraktarını düşürdü. Askerini kırdı. Türkistan'ı yağma etti. Hizaya gelmeyen insanları tepeledi, birçok başbuğları öldürdü ve Keykavus'un katına getirildi. Keykavus da o esirleri Hz. Süleyman'a yolladı¹⁵.

2.f.Siyavuş Oğlu Keyhüsrev'in Devri

Keyhüsrev tahta oturdu, taç giydi. Fermanı kendi adına okuttu. Bütün İran askerlerini toplattı, bunlara:

— Ben (Efrasiyap) Alp Er Tunga'nın üstüne asker yolladım. Babam Siyavuş'un intikamını alıyorum, dedi. Bütün İran askerini topladı. Bunlara dedi ki:

— Ben (Efrasiyap) Alp Er Tunga'yı yeneceğim. Ona asker gönderdim ve Atam Siyavuş'un kinini alacağım, dedi. Askerden 30.000 kişi seçti. Keykavus kumandanlarından ki ismi Tus idi, onu bunlara kumandan seçti. Böylece Tus'u, Alp Er Tunga'dan yana gönderdi ve dedi ki:

— Alp Er Tunga ile cenk edin ve atam Siyavuş'un intikamını alın ve Keykavus'un Züvare adlı bir oğlu vardı, onu Tus ile birlikte gönderdi ve Türkistan'dan herhangi bir şehre erişerseniz orasını yakıp yıkın, ileri gelenlerini öldürün, dedi. İleride Alp Er Tunga'ya yetiştiginiz zaman yolda savaş yapın, şehirleri viran edin. Atam Siyavuş, Efrasiyap'ın kızını alıp evinde misafir olduğu Firuz'a dokunmayınız. Ona saldırmayın, dedi.

Siyavuş'un Firuz adlı bir oğlu vardı. Vaktaki Alp Er Tunga'nın kızını aldı. O oğlanı anası ile Keykavus'dan yana göndermişti. O oğlan Türkistan vilayetinde bir şehrin beyi olmuştu. Ve Keyküsrev de

¹⁵ *Tarih-i Taberî*, C. 2, s. 5-9; Demir, *age*, s. 143-146.

onun kendi kardeşi olduğunu bilmişti. Vaktaki Tus'a asker aşlığını verdi ve [10] ona dahi ismarladı ki:

— Eğer Keykavus'un şehrine varırsanız onu incitmeyin, tez onu geçip Alp Er Tunga'nın üzerine yürüyün, dedi.

Böylece Tus'a asker gönderip Türkistan'a yürüdü. Yolu Firuz'un şehrine uğradı, Firuz, Tus'a asker çekip karşı çıktı. Tus dedi ki:

— Sen benim beyimin kardeşisin, o ki Keyhüsrev'dir. Bana buyurmuştur ki senin ilinde iyilikler edeyim ve oradan geçeyim. Alp Er Tunga'nın üzerine gideyim. Firuz bu söze aldırış etmedi. Tus ile muharebe etmekle meşgul oldu.

Tus da çaresiz Firuz ile cenk etti. Ye Tus'un askeri Firuz'u ve askerlerini tepeleyip kırdı. Keyhüsrev'in amcası Züvare'ye name yazdı. Ve askerini kumandasını ona verdi:

— Tus' u tutup bana gönder diye buyurdu. Sen de Alp Er Tunga üzerine yürü, dedi. Züvare de bu hükme uyarak ilerledi. Bu haber Alp Er Tunga'ya vardığı zaman o bütün askerini topladı. Adı Firuz olan o pehlivan ki hem Hüsrev onu dilemişti. Onu askerinin başı yaptı.

Züvare'nin ordusunda bir pehlivan vardı. Güderz adındaydı ki, o Keyhüsrev'i Türkistan'dan getirmişti. Keyhüsrev de onu çok ululamıştı.

Güderz, kendi akrabası ile ileri yürüdü. Türk askeriyle çok kanlı bir cenk yaptı. Türk ordusu zaferi kazandı. Züvare bayrağı geri çevirip kaçtı. Türk ordusu, Acem ordusunu çok kırdı, kılıçtan geçirdi. Güderz, kendi yakınlarıyla Türk ordusunun ortasında kaldı. Yedi oğlu, amca oğulları ve adamlarının hepsi kırıldı. Kendisi aslan gibi yalnız kaldı. Bu askerinin hepsinin içinden çıkmasını bildi.

Keyhüsrev'in amcası Züvare ile ve bozguna uğrayan askeriyle Keyhüsrev'in yanına geldi. Keyhüsrev onların bu haline üzüldü. Nice gün ne yemek yedi ne su içti. Züvare'yi kendi huzuruna çağırdı. Onu azarladı. Guderz de Züvare'den şikayette bulundu ve:

— Savaş yaptığımızda sancağı geri döndürdü ve kaçtı, dedi. Bundan sonra Keyhüsrev, Guderz'i yakını kıldı:

— Senin hakkını korumak bana borçtur. Vaciptir. Ama şimdi daha da vaciptir, dedi. Sonra bütün ordusuna Guderz'i başkumandan yaptı. Ona:

— Git, Türklerle savaş yap. Kendi oğullarının kanını iste, dedi. Guderz sevindi. Keyhüsrev'e dualar etti. Orduyu Alp Er Tunga sınırına kadar götürdü.

Alp Er Tunga da Turan ordusunu topladı, onlara karşı yürüdü. Keyhüsrev bu arada askerini dört bölüğe ayırdı. Guderz'i bütün orduya kumandan seçti. Büyük bir sancağı vardı. Bu sancağın adı Derfiş-i Giyan idi. Hiçbir İran hükümdarı onu yanından ayırmazdı. Onu Guderz'e verdi. Züvare'yi de onun emrine verdi. Bir yöne birlikte yolladı. Acem mülkünden ulu bir kişi kızını Siyavuş'a vermişti. Siyavuş ölünce kız:

— Siyavuş'un kanını, intikamını Alp Er Tunga'dan alayım, diye adakta bulundu. Bu haliyle o kız geldi. Keyhüsrev'e:

— Ben de kendi kız kardeşlerimle bir yandan Türk'ün üstüne yürüyeyim, dedi. Keyhüsrev de onun dileğini kabul etti. Bir hayli asker topladı. Bir yandan da bu kızı yolladı. Kendisi de büyük bir ordu ile orada durdu. Ta ki bu dört bölük askerden birisi bozulursa yardımcı gönderecekti. Alp Er Tunga da bir yerde oturdu. Firuz ki, Keyhüsrev'i beslemişti, onu askerin başı yaptı. Kendisinin de dört kardeşi vardı. Onları çağırdı. Orduyu onların emrine verdi.

Alp Er Tunga'nın bir kardeşi vardı. Adı **Bersahan** idi. Onu bütün kardeşlerinden üstün tutardı. Siyavuş'u da o öldürmüştü. Keyhüsrev'in de dileği onu ele geçirmektir ve Siyavuş'un intikamını ondan almaktır.

Alp Er Tunga, bu kardeşini de Firuz ile birlikte yollamıştı. Onlara o kadar asker ekledi ki sayısını kimse bilemezdi. Dedi:

— Bu askeri al! Önce Guderz ile savaş yap. Derfiş-i Gaviyan bayrağı onunladır. Çünkü sen onu şaşkına uğrattırsan kalan asker hemen bozguna uğrar, dağılır. Firuz da Alp Er Tunga'nın ve

kendisinin de yedi kardeşi ve onların çocukları ile Güderz'e karşı yürüdü. Keyhüsrev'e:

— Türk askeri Güderz ile karşılaştı, diye haber geldi. Firuz'un Türklerin başkomutanı olduğunu öğrendi. O Firuz ki Keyhüsrev'i büyütmişti.

Keyhüsrev, Firuz'a zarar gelmesin diye, Firuz'u kayırdı. Ona bir kişi yolladı:

— Senin benim üzerimde hakkın vardır. Sen benim babam Siyavuş'un yerindesin. Bana çok iyiliğin dokundu. Bundan ötürü geri dön. dedi. Firuz ise haberi hiç tınmadı. Çünkü Alp Er Tunga onu öteki kardeşlerinden daha çok sevmekteydi. Böylece Firuz ordusunu ileri sürdü, Güderz ile cenkleşti. Fakat Güderz'in askeri zaferi kazandı. Üstün geldi. Firuz'un askeri yenik düştü. Bu savaşta Firuz'un yedi kardeşi ile Alp Er Tunga'nın da kardeşlerini tepelediler. Alp Er Tunga'nın Siyavuş'u öldüren kardeşi ise tutsak oldu. Sonra Güderz'in sancağının yanına vardılar. Türkistan'ın beyler beyi olan Firuz'u gördüler. Keyhüsrev'i besleyip büyüten bu kişi öldürülmüş yerde yatıyordu. Keyhüsrev bunu görünce çok üzüldü.

Kendisini onun büyüttüğü, beslediği günleri ve onun iyiliklerini andı. Atının başını çekti, durdu gözlerinden yaşlar aktı. Orada, Siyavuş'u öldüren ve Alp Er Tunga'nın kardeşi olan tutsağı gördü. Keyhüsrev başını atının eyerinin kaşına yasladı. Bu kişiyi elinin altına girmiş görünce, yüce Yaradan'a şükürde bulundu. Oradan da kendi amcasının sancağına erişti. Orada da öldürülmüş kişileri gördü. Güderz de bu halden çok hoşnutluk duydu. Bu sırada sabah oldu. Üç koldan Türkistan içlerine giden ordulardan haber geldi. Bunlar Türkistan'a varmışlar, Alp Er Tunga'yı ortaya alıp sarmışlar, savaş yapmışlar. Ve onun başına dünyayı dar etmişler. Bu haberle Keyhüsrev sevindi. Alp Er Tunga'ya da haber vererek:

— Keyhüsrev senin askerine üstün geldi! O, Firuz'u kardeşleriyle birlikte öldürdü. Kardeşin Bersihan'ı Siyavuş'un yerine parça parça ettiler, dediler. Alp Er Tunga bu haberi işitince şaşırды, üzüldü. Kendisinden geçti. Bu işe şu tedbiri düşündü. Kendisinin bir oğlu vardı. **Şebze** adındaydı. Ve çok sihirbazlık bilirdi. Onu çağırırdı.

Yanına getirdi. Ona çok asker verdi. Keyhüsrev'in üstüne yolladı. Şebze, Keyhüsrev'in ordusuna yaklaşınca, Keyhüsrev onun sihir yapmasından korktu. Hemen asker topladı. Cird oğlu Harb adında bir pehlivan vardı. Kendi has adamlarındandı. Onu askere başbuğ yaptı.

Şebze Türk askerini Keyhüsrev'in üstüne saldırttı. Cird oğlu Harb, İran askerini ona yollayıp karşılaştılar. Bu savaşta iki taraftan da sayısız ölenler oldu. Şebze'nin Turanlı askeri alt oldu. Savaşı bıraktılar.

Bütün mallar, davarlar Keyhüsrev'e kaldı. Bir koldan da Alp Er Tunga bir nice askerle Keyhüsrev'in üzerine saldırdı. Askerinin sayısı sayılamayacak kadar çoktu. Keyhüsrev bir buyruk vererek memleketinde ne kadar pehlivanlar, yiğitler, beyler varsa hepsini topladı. Alp Er Tunga ile öyle savaş yaptı ki dünyada böyle hiç kimse savaş görmemişti. Alp Er Tunga da büyük bir ağırlık göstererek savaşa tutuştu. Yüz bin kişisi topraklara düştü. Geri kalan askeri takat getiremedi. Savaş yerinden uzaklaştılar. Keyhüsrev kent kent artlarına düştü. Alp Er Tunga da Türkistan sınırını geçti. Bizans sınırına geldi. Keyhüsrev de onun ardından at sürdü. Alp Er Tunga'nın yanında kimse kalmamıştı.

Hiçbir yerde dinlenmedi. En sonra bir kuş ormanında bir havuza vardı. Kendisini onun suyu içine saldı, saklandı. Keyhüsrev'in askerleri ardına düştüler. Onu gizlendiği yerde buldular. Tuttular, Keyhüsrev'in katına getirdiler. Keyhüsrev Alp Er Tunga'ya zincir vurdu, hapsedti. Üç gün Keyhüsrev vakit geçirdi. Dördüncü gün Alp Er Tunga'yı getirtti. Ona:

— Siyavuş'u ne gibi bir delil ile öldürttün, diye sordu. O da:

— Bilmiyorum, diye cevap verdi.

Hiçbir karşılık vermedi. Bir İranlı kişi yerinden fırladı. Adı Pir idi. Alp Er Tunga'yı bir leğen içinde boğazladı. Siyavuş' a yapılan daha alçakça bir ölümdü bu. Sonra oradan göç edildi. Türkistan'ın hakanı oldu. Bundan sonra kendisinin bir oğlu oldu. Keyhüsrev,

Siyavuş'un intikamını alınca Türkistan'dan ayrıldı, çıktı. Sonra tövbe etti. İbadetle uğraştı¹⁶.

Sonuç:

Biz Alp Er Tunga'nın tarihe yansımalarını iki önemli kaynaktan hareketle incelemeye çalıştık. Bunlardan ilki MÖ 430'da kaleme alınmıştır. Bunlardan ikincisi 9. Yüzyılda kaleme alınmış Taberi Tarihi'dir. Heredot Tarihi gerçeklere daha yakın iken Taberi Tarihi bira daha hayali gibidir. Ama her ikisi de Türkün bu nemli tarihi şahsiyetini günümüze taşımaları bakımından önemlidir.

16 *Tarih-i Taberî*, C. 2, s. 9-15; Demir, age, 146150.